2021

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ’Я

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної військової адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень
пам'яток археології» Полтавської обласної ради

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2021

Збірник наукових праць

Пам'яті І. Г. Шовкопляса
(1921–1997)

Харків–Полтава
«Майдан»
2022

УДК 903 (477)(092) Шовкопляс І. Г.
С 77

Друкується за рішенням Ученої ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (протокол № 3 від 20 серпня 2022 р.) й плану роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради на 2021 р.

Редколегія:
Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор; **Ковальова І. Ф.,** доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*наук. і відп. редактор*); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Шаповалов Г. І.**, доктор історичних наук, професор; **Шерстюк В. В.**

Рецензенти:
Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук;
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

С 77 **Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2021 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2021**: збірник наукових праць. Пам'яті І. Г. Шовкопляса (1921–1997) / ДКіТ Полтав. ОВА; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Харків; Полтава : ТОВ «Майдан», 2022. – 268 с., XIV кол. вкл.

ISBN 978-966-372-866-7

Вміщені статті та публікації археологів – дослідників старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя і науковців музеїв, присвячені 100-річчю з дня народження відомого українського археолога, доктора історичних наук Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997) – уродженця Полтавщини.

Видання об'єднало матеріали досліджень з історії археології, археології кам'янорго, бронзового і раннього залізного віків, середньовіччя та козацької епохи.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, співробітників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться найдавнішим минулим Полтавщини і Дніпровського Лівобережжя України.

УДК 903 (477)(092) Шовкопляс І. Г.

ISBN 978-966-372-866-7

© Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2022.
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2022.
© Автори статей, 2022.

УДК 902-051(477.53)(092).1921/1997 Шовкопляс І. Г.

О. Б. Супруненко
(м. Полтава)

ІВАН ШОВКОПЛЯС — УРОДЖЕНЕЦЬ ПОЛТАВЩИНИ, АРХЕОЛОГ, ІСТОРИК, БІБЛІОГРАФ
(до 100-річчя з дня народження)

Про життєвий і творчий науковий шлях археолога-полтавця Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997), одного з кращих вітчизняних учених — дослідників найдавнішого минулого, його зв'язки з Полтавщиною, участь у наукових заходах, що відбувалися у Полтаві, Лубнах, інших місцях області.

Ключові слова: Шовкопляс Іван Гаврилович, Лазірки, Лубенщина, пізній палеоліт, Гінцівська пізньопалеолітична стоянка, Добранічівська пізньопалеолітична стоянка, музеєзнавство, наукова бібліографія.

Важко знайти сферу цивілізаційного поступу людства, котра б не була збагачена творчістю наших земляків-полтавців. Звісно, серед них є чимало видатних істориків, етнологів, археологів з європейськими іменами. У XIX – на початку XX ст. своєю науковою діяльністю уславили наш край Олександр Терещенко, Василь Ляскоронський, Катерина Мельник-Антонович, Микола Макаренко, дещо пізніше — Володимир Грінченко, Олександр Тахтай та багато інших дослідників.

Для другої половини XX ст. можемо пишатися ще однією визначною постаттю європейського масштабу. Більше чверті століття тому відійшов у вічність відомий український археолог, історик, бібліограф, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, Іван Гаврилович Шовкопляс. Навесні 2021 року ми б мали відзначити 100-літній ювілей ученого [55, с. 27], чому завадили карантинні заходи.

Сучасники до певної міри вже обізнані з науковою і громадською діяльністю цієї непересічної людини, з її нелегким життєвим і творчим шляхом, сповненим почуттями безкорисливої любові, з якою він завжди ставився до рідної землі. З Полтавщиною пов'язані юність і перші кроки в науку цього талан овитого вченого, в зрілому віці – його участь у наукових конференціях і

семінарах, співпраця з музеями, численні публікації наукових і популярних праць.

«Визначним явищем сучасної епохи в розвитку України є національно-культурне відродження її населення та утвердження державної незалежності українського народу. Вони викликали незнані раніше потяги широких кіл громадськості до пізнання історії рідної землі — її подій, діячів і пам'яток, почуття законної гордості за вагомий внесок населення України в скарбницю світової культури. І це однаковою мірою справедливо як для нашого бурхливого сьогодення, так і для близького та далекого минулого». Саме так розпочинається остання прижиттєва праця І. Г. Шовкопляса «Перлина українських старожитностей (до 80-річчя археологічних розкопок Мізинської палеолітичної стоянки)», вміщена у полтавському науковому журналі «Археологічний літопис Лівобережної України» [148; див. також: 63, с. 7].

Як відомо, на сьогодні ще не існує окремої монографічної роботи, яка б у повній мірі висвітлювала життєвий і творчий науковий шлях археолога, передусім позначаючи його полтавські корені, що й стало темою запропонованого читачеві дослідження, зі вміщеним до нього невеликим оглядом творчої спадщини та позначенням біоісторіографічних аспектів у долі вченого. У статті також здійснена спроба показати внесок дослідника у вітчизняну археологічну та історичну науку, краєзнавство, створення науково-інформаційної бази українознавства і фахової бібліографії, музеєзнавство, визначення вкладу відомого вченого у вивчення найдавнішого минулого Полтавщини з метою привернення уваги громадськості до творчої спадщини нашого земляка — Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997), вченого і педагога, за підручником якого навчались кілька поколінь істориків та археологів 1960–1990-х рр., засвоюючи «ази» археології [86; 91, с. 5, 29].

Про життєвий і творчий шлях І. Г. Шовкопляса існує чимало літературних та архівних джерел. З-поміж перших варто вирізнити безпосередньо публікації, присвячені висвітленню наукової біографії та творчого доробку дослідника. Найбільш повний біоісторіографічний нарис про вченого підготовлений віце-президентом і академіком НАН України, колишнім генеральним директором Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, нашим земляком М. І. Онищенком [54]. Широкий науковий резонанс мала свого часу публікація бібліографа Н. М. Орач «Головний науковий співробітник», вміщена до 75-річчя вченого у

Рис. 1. Шовкопляс Іван Гаврилович. Кін. 1970-х р.
Мал. Г.В.Коваленко, 2003 р.

«Бібліотечному віснику» — науково-інформаційному органі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [55, с. 27–31], де висвітлюється життєвий шлях і наукова діяльність ученого. Важливу інформацію щодо характеристики життєвого шляху і громадської позиції українського патріота І. Г. Шовкопляса містить історико-публіцистична стаття О. К. Білодіда та В. Г. Киркевича «Довга дорога до храму мудрості», що побачила світ у часописі «Україна» 1988 р. [11], а з невеликими доповненнями — у широко відомому збірнику наукових праць «Репресоване відродження» 1993 р. [12]. Досить цікаві факти дібрані до друку В. В. Шлеєвим — рецензентом бібліографічного покажчика, укладеного І. Г. Шовкоплясом разом із М. Г. Дмитренко, — «Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980» [1, 558 с.]. Ним оприлюднена на той час нерозголошувана частина біографії археолога періоду прихованих репресій початку 1970-х рр. [93]. Деякі факти до життєпису І. Г. Шовкопляса наведені й І. М. Баланчуком у «Наукових записках НТШ» [6]. Насамкінець, необхідно виділити ще одну працю про нашого земляка, підготовлену лубенцем, заслуженим журналістом України Б. С. Ванцаком, — «Археолог І. Г. Шовкопляс» [17, с. 4]. Хоча вона з'явилася в світ у лубенському районному часописі «Ленінська зоря» (на сьогодні «Лубенщина»), та все ж, за рівнем підготовки і наведеними даними про земляка-лубенця може вважатися більше, аніж газетною публікацією.

Серед досить інформативних публікацій із оцінкою діяльності вченого, як це не сумно відзначати, — некрологи І. Г. Шовкопляса, що з'явилися у ряді фахових археологічних видань — журналах «Археологія» [56], «Российская археология» [94], «Археологічний літопис Лівобережної України» [63], «Бібліографічний вісник» [36, с. 3 обкл.].

Важливими є й офіційні повідомлення наукової періодики та інших видань щодо участі І. Г. Шовкопляса в тих чи інших заходах, розкидані у більше ніж 300 публікаціях. Вони охоплюють період від початку 1950-х до кінця 1980-х рр. Назвемо, для прикладу, повідомлення щодо проведення 6-ї звітної конференції Інституту археології Академії наук України 1953 р. [22], інформації центральних газет — «Радянської України» [38, с. 2] та «Правди України» 1950–1954 рр. [32, с. 1], звіти про наукові конференції кінця 1980-х рр. [18; 82], а також про деякі інші зібрання вчених [24, с. 2 обкл.].

Значний блок літературних свідчень окреслює використання творчої спадщини вченого, зокрема, такими відомими вітчизняними дослідниками як С. М. Бібіков, П. Й. Борисковський, І. С. Винокур, В. Я. Сергін, І. К. Свєшніков, Д. Я. Телегін [10, с. 2, 9, 10; 15, с. 6–8, 16; 23, с. 22–24, 28, 313; 70, с. 48; 71, с. 5, 9, 14–16, 20, 23, 29, 30, 36, 39, 40, 45–46, 48–49], іноземними — Я. Елінек, Л. Банеч, О. Соффер та ін. [31, с. 244–246, 249–251, 253, 256–265; 155, S. 34, 46; 158, p. 48–51, 80–84, 97–100, 519].

Важливу групу джерел складають бібліографічні покажчики, в тому числі персонологічного плану, де вміщені описи наукових праць І. Г. Шовкопляса. Серед них не тільки загальні реєстри археологічних публікацій колишнього СРСР [20, с. 59, 61, 64, 71, 80, 97, 103–106, 111–112, 115–118, 120–122, 125–126, 129, 483, 624 та ін.; 21, с. 20, 25, 29, 56; 73, с. 13, 17, 35, 58, 65, 67, 73, 84, 115, 119, 129, 138, 449, 534; 74, с. 13, 16, 91, 93, 356; 75, с. 57, 62, 80, 96, 365; 76, с. 116; 77, с. 78, 79, 115], а й біобібліографічний покажчик праць дослідника, виданий до його 75-річчя [34].

Видатний палеолітознавець, фахівець у галузі археології І. Г. Шовкопляс ще за життя мав числені факти пошанування власного імені. У ряді країн та на Батьківщині з'явилися науково-інформаційні статті про нього в енциклопедіях та енциклопедичних довідниках [46, с. 31; 50, с. 77, 436; 58, с. 123; 59, с. 300; 62, с. 446, 1019, 1021, 1022; 72, с. 164–165, 246–247, 429–430; 128, с. 306–307; 138, с. 530; 151, с. 983–984; 154, с. 651–652; 157, p. 672], пізніше у «Вікіпедії» [152] та на інших електронних ресурсах [149; 153 та ін.].

Близько десятка публікацій про І. Г. Шовкопляса з'явилося у світ вже після смерті вченого, більшість до ювілеїв – 90-річчя чи 100-річчя з дня народження [40; 67, с. 314]. Частина з них містила спогади колег [68, с. 8–10; 69, с. 100–108], інші – аналіз творчої спадщини і здобутків [наприклад: 42]. 2002 р. ювілеєві І. Г. Шовкопляса був присвячений перший номер загальноукраїнського наукового журналу «Археологія» за 2002 рік [5].

Завершуючи огляд літературних джерел про нашого земляка, необхідно відзначити й кілька повідомлень полтавської преси та наукової періодики про перебування дослідника у Лубнах і Полтаві [25, с. 4; 27, с. 6–10], його участь у наукових чи музейних заходах [37, с. 10; 41, с. 137–138; 84, с. 156].

Корпус архівних джерел, що стосуються висвітлення наукового й життєвого шляху І. Г. Шовкопляса, на сьогодні є величезним. Він розкиданий у ряді державних, відомчих, музейних та особис-

тих архівів. Характеристика цих документальних фондів може зайняти не один десяток сторінок, а у майбутньому, має, напевне, стати темою окремого дисертаційного дослідження. На сьогодні відзначимо чималий фонд наукових звітів І. Г. Шовкопляса у Науковому архіві Інституту археології НАН України [перелік див.: 34, с. 76], поточний архів діловодства цього ж закладу та Президії НАН України, документальний фонд Археологічного музею НАН України та ін. У полтавських архівних збірках також репрезентовані документи про життя і діяльність ученого, зокрема, у «Фонді І. Г. Шовкопляса» в Науковому архіві Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, що складається з 12 справ [52], кілька особистих автографів ученого наявні й у Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [51], ряд цікавих документів, в тому числі біографічного характеру, зібрані в особистому архіві автора, один із яких, до речі, вже оприлюднений друком [13, с. 20–21; 31; 43].

Та, перш за все, окреслимо життєвий шлях ученого.

Потяг до пізнання історії рідної землі у І. Г. Шовкопляса проявився дуже рано. Все це йшло від його батька, від простої родини з трударів, від землі, на якій він народився [94, с. 247]. Іван Гаврилович побачив світ 8 квітня 1921 р. у селі Лазірки, що на історичній Лубенщині (сучасна Новооржицька територіальна громада Лубенського району Полтавської області), в родині малоземельних, проте мудрих і розважливих селян, які працювали від ранку до пізнього вечора, а разом із тим розуміли цінність знання, освіти і книги [17].

З 1928 по 1938 рр. Іван навчався у Лазірківській середній школі [34, с. 77], був одним із кращих учнів. У школі вчився лише на «відмінно». Однокласники та вчителі характеризували майбутнього вченого як наполегливого, допитливого, беручкого до знань хлопця.

Ще в 14 років він довідався про розкопки у сусідньому селі Гінцях залишків найдавнішого на рідній землі поселення — Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, першої у Східній Європі пам'ятки українського палеоліту, що була виявлена далекого 1871 р. [85, с. 103; 136, с. 122]. Разом із друзями пішов подивитися на ті розкопки. Як вважав учений, це була перша зустріч із майбутньою професією [17, с. 4]. Старанна праця харківських і столичних археологів уразила хлопців. Тому вирішив для себе, що

обере тільки цю професією. Так, 1935 р. на розкопках, якими керував І. Ф. Левицький, змінив життя юнака. Вже через багато років він познайомиться зі всіма учасниками досліджень у Гінцях — москвичами Марією Фосс, Олександром Брюсовим, харків'янином Іваном Левицьким, киянином, майбутнім академіком Іваном Підоплічком, та отримав відповідь на чимало запитань, що його цікавили ще з дитячих років [147, с. 12].

Усе мало б бути гарно у житті Івана: хлопець любив школу, обожнював книги, мріяв закінчити університет і стати вчителем. Та його спіткала в цілому типова для 1930-х рр. біда, коли за безглуздим звинуваченням, «організованим» за скинутою рознарядкою у пошуках «ворогів народу», був заарештований його батько — Гаврило Петрович, простий колгоспник, зовсім далекий від «відголосків» давно вже «згаслої» класової боротьби. Реабілітували його лише через 20 років — у 1957-му, але Гаврило Петрович Шовкопляс про це вже не міг ніколи дізнатися. Коли й де він загинув, і де похований — достеменно невідомо [54, с. 6]. Ця подія ледь не зламала все наступне життя Івана Гавриловича, якого як сина «ворога народу» швиденько вигнали із комсомолу, а вчителі боялись навіть ставити у школі заслужені п'ятірки. Після цього в І. Г. Шовкопляса не залишилося жодних надій на майбутнє навчання і торування шляху до високої науки.

Переступити рубікон незаслуженого зневславлення допоміг той же батько, який якимось дивом із ув'язнення передав синові одинєдиний клаптик паперу, в якому наказував дружині: «Продай, що маєш, залиш тільки хату і вчи Івана» [39, с. 4; 80]. Останні батькові слова стали для Івана Гавриловича носієм невичерпної енергії, що допомагала долати труднощі і служити науці: «Не зупинятися, рухатися вперед» — саме цей принцип визначав життєву динаміку майбутнього вченого. Про це І. Г. Шовкопляс неодноразово розповідав земляку — відомому журналісту-лубенцю Б. С. Ванцаку, а також автору, з яким ученого пов'язували багаторічні дружні стосунки [17].

У 1938 р. Іван Шовкопляс поїхав до Києва, і, не маючи свідоцтва відмінника, змушений був здавати аж 13 іспитів, щоб вступити на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Назавжди йому запам'яталися консультації професора Б. М. Радзинівського, знаного фахівця, суворого і мудрого викладача, якому Іван Гаврилович замість консультації здав екзамени з курсів «Історія первісного суспільства» та «Історія

Стародавнього Сходу» на «відмінно» [54, с. 6]. Відтоді так і вчився, хоча жив надголодь, згадуючи про матір і молодшого брата, які потребували допомоги.

Щоб якось підгодуватися, він почав шукати роботу. З літа 1940 р. і аж до початку війни працював у Центральному історичному музеї України лаборантом, потім екскурсоводом, помічником хранителя археологічного відділу [34, с. 77].

Коли почалася війна, І. Г. Шовкопляс записався до винищувального батальйону, але керівництво Сталінського райкому Києва направило його на спорудження протитанкових ровів, згадавши, що він син «ворога народу». Іван Гаврилович брав участь у спорудженні оборонних укріплень вздовж р. Ірпінь, на захід від Києва, де працював до прориву з боку Житомира до міста гітлерівських танків. Студентський загін, куди входив І. Г. Шовкопляс, змушений був вирушити на схід.

Створений у Харкові Об'єднаний Український університет було евакуйовано до м. Кизил-Орда у Казахстані. Слідом за евакуйованим університетом вирушив і І. Г. Шовкопляс. Через деякий час він дістався до Махачкали, де став студентом історичного факультету Дагестанського державного педагогічного інституту ім. С. Стальського [55, с. 27].

У червні 1942 р. майбутній учений подав заяву до Омського танкового училища, але не був зарахований, бо дізнавшись про батька, особісти навіть відібрали у нього паспорт і студентський квиток. Врятував його ректор педінституту Фаталієв, який надав документи про закінчення історичного факультету. За це І. Г. Шовкопляс був вдячний йому все життя. Адже у 1942 р. він узяв диплом і пішов до військомату. Його призначили командиром взводу будівельного батальйону, що вів роботи поблизу Астрахані на Волзі, а пізніше — у Новокузнецьку Кемеревської обл. Спочатку батальйон споруджував нафтосховище на березі Каспію, а коли об'єкт розбомбили фашисти, будбат «перекинули» до Сибіру, на будівництво Новокузнецького алюмінієвого заводу [54, с. 7].

У жахливих умовах суворої сибірської зими Іван Гаврилович, вірогідно, був би приречений на загибель, та його врятував писар, колишній учитель, який розповів про існування наказу, згідно із яким спеціалістів із закінченою вищою освітою повинні були використовувати за фахом. І. Г. Шовкопляса демобілізували і призначили вчителем історії та географії 21-ї міської школи Новокузнецька.

А в червні 1944 р. він, за викликом Наркомату освіти України та на пропозицію Л. М. Славіна, повернувся до Києва і зайняв посаду завідувача відділу Державного історичного музею Української РСР, де невдовзі очолив колишній відділ відомого археолога-славіста В. Й. Довженка «Докласове суспільство» (до речі, завідувача відділу археології Полтавського краєзнавчого музею в роки окупації [87, с. 6–8]). Йому вдалося зібрати розкидані по всій країні в евакуації експонати і створити першу повоєнну експозицію музею — «Історія докласового суспільства на території України» [45, с. 87, 88]. У тому ж таки 1944 р. він відновився в університеті і через рік одержав диплом із відзнакою, після чого вступив до аспірантури з історії України [34, с. 77].

Улітку 1945 р. І. Г. Шовкопляс брав участь в роботі археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР у Дніпровському Надпоріжжі та Середній Наддніпрянщині, що вела обстеження пам'яток на дні колишнього водосховища ДніпроГЕСу після підриву греблі станції радянськими саперами восени 1941 р. Запрошення взяти участь у роботі експедиції молодий дослідник отримав від відомого українського вченого, колишнього очільника музею в Полтаві, на той час вченого секретаря Інституту археології М. Я. Рудинського [32, с. 3–7; 48; 49], який поважав скромну, ерудовану, скрупульозну у роботі молоду людину. Напередодні експедиції відбулося знайомство І. Г. Шовкопляса і зі своєю майбутньою дружиною, музейницею та археологом, науковим співробітником того ж Державного історичного музею Української РСР Ганною Михайлівною Василенко, разом із якою вчений пройшов через усе життя.

Старанного дослідника помітив й академік П. П. Єфіменко, який запросив І. Г. Шовкопляса до себе в аспірантуру. Пізніше Іван Гаврилович в усьому старався наслідувати П. П. Єфіменка. У результаті наполегливої праці І. Г. Шовкопляс достроково захистив кандидатську дисертацію. Це відбулося 1949 р., звісно ж, завдяки П. П. Єфіменку [115, с. 195–202]. Але перед цим І. Г. Шовкопляс брав участь у роботі Середньодністровської археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР [102, с. 4].

Пізніше І. Г. Шовкопляс присвятив своєму вчителю найважливішу в житті монографічну працю — «Мезинская стоянка» [106, 328 с.]. Після захисту дисертації він став ученим секретарем

Інституту археології і працював на цій посаді з 1949 по 1951 рр. [115, с. 196].

Уже в 1950 р., за поданням П. П. Єфименка, який очолив Інститут археології АН УРСР, І. Г. Шовкопляс був затверджений Президією Академії наук заступником директора з наукової роботи [116, с. 42, 43; 150, с. 639]. Він займався вивченням історії найдавнішого населення на території України, а вказану посаду займав до 1960 р., причому у 1954–1955 рр. — тимчасово виконував обов'язки директора [64, с. 14].

У 1950 р. вчений став керівником Середньодністровської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, що вела дослідження курганного могильника і поселень раннього залізного віку в околицях с. Луки-Врублевецької Хмельницької та поблизу с. Нагоряни Чернівецької областей [44, с. 108–109; 116; 117; 118]. Таким чином учений розширив свої фахові знання польовою практикою вивчення старожитностей раннього залізного віку.

У цьому ж році розпочалися гідротехнічні роботи зі спорудження Каховської ГЕС на Нижньому Дніпрі й будівництво Південно-Українського каналу. Це будівництво призвело до затоплення чималої кількості археологічних пам'яток ряду епох. Тоді ж була організована експедиція до цього району, а на керівництво дослідженнями почали претендувати московські археологи, зокрема, доктор історичних наук, професор Б. М. Граков. Українські вчені усувалися від роботи на власній території. Як вихованець петербурзької археологічної школи, П. П. Єфименко вирішив не втручатися у ці справи і побажав успіху І. Г. Шовкоплясу, який доклав чимало зусиль до організації керівництва дослідженнями [54, с. 9; 117, с. 56–60]. І вони залишилися за Інститутом археології АН УРСР [9]. Зрозуміло, що після такого повороту справ з'явилися звинувачення в бік молодого керівника мало не в націоналізмі. З честю вийти із такого конфлікту вченому допоміг академік О. В. Палладін — тоді Президент Академії наук УРСР.

За ініціативою І. Г. Шовкопляса було видано чимало наукових праць, в тому числі «Нариси стародавньої історії Української РСР» [53, 632 с.], «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957)» [122, 422 с.], брошура «Стародавній кам'яний вік на Україні» [120, 64 с.]. У цих працях він здійснив огляд археологічних пам'яток і розкрив важливі питання культурно-історичного поступу населення України, відзначив пріоритети української

науки. Вчений також активно брав участь у наукових конференціях, сесіях, створенні музейних виставок із предметів, здобутих під час роботи академічних експедицій [104; 119; 121].

І досі мало хто знає про цікавий факт початку збереження в Україні визначних культурних цінностей — унікальних знахідок із дорогоцінних металів. У 1954 р. в Мелітополі відомим археологом О. І. Тереножкіним був розкопаний аристократичний скіфський курган IV ст. до н. е., де виявлено понад 3 тисячі різноманітних золотих прикрас [88]. Директор Ермітажу, визначний скіфолог М. І. Артамонов зробив запит про передачу речей до Ленінграду. Але тимчасово виконуючий обов'язки директора Інституту археології І. Г. Шовкопляс, за допомогою академіка О. В. Палладіна, добився того, щоб це прохання було відхилене. І відтоді всі знайдені в Україні археологічні скарби почали зберігалися «вдома» — у Державному історичному музеї УРСР, відділ дорогоцінних старожитностей якого на сьогодні перетворений у широко знаний Музей історичних коштовностей України [97, с. 19–20]. Нечуваний факт непокори національних кадрів призвів до того, що директор Ермітажу відмовився бути опонентом в Івана Гавриловича під час захисту десертації, але це не перешкодило її успішному захисту, хоча й відідвинуло його в часі на 1964 р. [105, с. 2].

Наведемо неповний хронологічний перелік польових досліджень вченого. В 1954 р. І. Г. Шовкопляс узяв участь в обстеженні слідів ранньопалеолітичного місцезнаходження (чи не найдавнішого, як тоді вважалося, на історичній Полтавщині) у заплаві р. Сули, біля с. Великої Бурімки Чорнобаївського району Черкаської області [47, с. 60–61] (на сьогодні археологічними дослідженнями доведений лише пізньопалеолітичний вік цієї, вірогідно, випадкової знахідки), та розкопках залишків пізньопалеолітичної стоянки у м. Фастові Київської області [103]. З 1953 по 1970 рр., як керівник експедиції, проводив дослідження залишків пізньопалеолітичної стоянки в с. Добранічівці Яготинського району Київської області, відкритої не без участі полтавських музейників [83; 109, с. 222–223; 134, с. 4].

Завдяки наслідкам роботи цих та інших експедицій І. Г. Шовкопляс обгрунтував і висунув ряд нових висновків і положень у палеолітознавстві, особливо у вивченні житлово-господарських комплексів епохи пізнього палеоліту, розробці питань економічної та суспільної організації пізньопалеолітичного населення [42, с. 8–10].

Рис. 2. На розкопках Добранічівської стоянки.
Зліва направо: І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс, Т. Г. Мовша.

З 1954 по 1961 рр. він очолював експедицію, що досліджувала залишки всесвітньовідомої Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на Чернігівщині [123], початок вивчення якої належав іншому полтавцеві, майже землякові Івана Гавриловича, уродженцеві с. Крячківки Пирятинського повіту, академіку Хведору Кіндратовичу Вовку [90, с. 89–90]. З 1956 по 1965 рр. також керував експедиційними дослідженнями залишків стоянки початкової доби пізнього палеоліту в околицях м. Радомишля у Житомирській області [144, с. 250].

З огляду на наукову значимість цих відкриттів, результатів багаторічних досліджень, особливе значення з них мають знахідки у Мізині, Добранічівці та Радомишлі. Під час зазначених робіт були відкриті такі винятково важливі речі, як форма давніх жител пізньопалеолітичної людини, позначені умови життя та побуту тогочасних людей, отримані уявлення про їх вірування, склад родових колективів. Експедиційні дослідження давали вченому багаті матеріали для висновків, між іншим, про існування зв'язків між різними родовими колективами [142].

На основі отриманих матеріалів і знахідок І. Г. Шовкопляс підготував монографію «Мезинская стоянка. К истории Среднедне-

Рис. 3. На Десні біля Мізина.
З донькою Тетяною.

провского бассейна в позднепалеолитическую эпоху» [106]. Рукопис цієї праці став докторською дисертацією вченого [54, с. 14]. Крім того, дослідник написав низку науково виважених і до сьогодні актуальних статей: «Поздний палеолит Украинского Полесья» [57], «Палеолітична стоянка Радомишль» [127] та багато інших.

Археолог І. Г. Шовкопляс виявився й умілим педагогом, старанним наставником. У 1954–1956 рр. він викладав курс археології на кафедрі історії Київського державного педагогічного інституту (сучасний Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова) [124].

У 1969 р. побачила світ перша українська академічна археологічна праця з бібліографії, підготовлена І. Г. Шовкоплясом, що стала настільною книгою кожного археолога — дослідника старожитностей Східної Європи — «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)» [132, XXXVI, 343 с.].

З 1960 по 1967 рр. — Іван Гаврилович старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. У 1965 р. йому було присуджено колишнім «союзним» ВАКом учений ступінь доктора історичних наук за спеціальністю «археологія» [34, с. 78]. В 1966 р.

Рис. 4. В Археологічному музеї АН УРСР. 1969 р.
Зліва направо: І. Г. Підоплічко, Б. Є. Патон, В. М. Келдиш, І. Г. Шовкопляс.

він очолив експедицію з дослідження залишків стоянки початкової пори пізнього палеоліту біля с. Клюсів Щорсівського району Чернігівської області [135, с. 396–397]. У 1967–1968 рр. брав участь у роботі Міжнародної наради-подорожі з проблем «Лес — переглеціал Середньої та Східної Європи» [54, с. 16]. А контакти з керівництвом Інституту археології АН УРСР на той час ставали вже надто напруженими. Директор Інституту, член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков мав особисті претензії до вченого, вбачаючи його за претендента на керівництво закладом. Тому І. Г. Шовкопляс змушений був віддалитися від інститутської боротьби «за портфелі»...

Однією з найбільших мрій І. Г. Шовкопляса того часу було створення Археологічного музею. А найбільшими труднощами у здійсненні цієї мрії стало те, що приміщення, в якому повинен був розміщуватися музей, підлягало капітальному ремонту. Іван Гаврилович розробив наукову концепцію, відібрав необхідні експонати у фондах Інституту і розпочав формування експозиції. І з однодумцями реалізував свій задум, за що отримав подяку багатьох вітчизняних та іноземних учених і громадськості. Експозиція музею охоплювала період від найдавніших часів до епохи пізнього

середньовіччя, вона дістала високі позитивні відгуки ряду закордонних спеціалістів. Археологічний музей АН УРСР було створено в 1967 р. і він увійшов до комплексу Центрального науково-природничого музею АН УРСР [133]. Через своєрідні стосунки фундатора музею та С. М. Бібікова, Президія АН УРСР підпорядкувала музей Інституту зоології АН УРСР, у керівництві якого був добрий друг і порадник І. Г. Шовкопляса — академік І. Г. Підоплічко. Після реекспозиції та ремонту приміщення на початку XXI ст. Археологічний музей відновлено на старих теренах — вже як відділ Інституту археології НАН України.

Яскравою сторінкою в житті вченого стало відрядження до Японії, де він перебував як консультант виставки «Японські острови та їх зв'язок з материком у минулому». На цій виставці експонувалися українські археологічні матеріали. І. Г. Шовкопляс виступав у різних наукових аудиторіях та на телебаченні. За величезний обсяг роботи, здійсненої з організації і проведення виставки, він отримав подяку повпредства СРСР в Японії [55, с. 29]. Після поїздки вчений підготував публікацію «Японская археология глазами советского археолога» [139; 141].

Крім відрядження до Японії (1972 р.), визначний науковець брав участь у роботі Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО з проблеми «Зміна навколишнього середовища і походження сучасної людини» у Парижі 1969 р. [131], а 1971 р. — у роботі VI Міжнародного конгресу з доісторії та праісторії у Бєлграді [110].

У 1971–1974 рр. Іван Гаврилович Шовкопляс — викладач за сумісництвом і впродовж майже двох років виконувач обов'язків професора кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка [34, с. 78–79; 69, с. 106–108].

Це був період творчого злету та успіхів ученого. В цей час він підготував «Словник з археології України», написав багато праць з археології та науково-популярних робіт, зокрема, разом із Г. М. Шовкопляс книгу «Мандрівка в глибину віків» [98, 174 с.], перший варіант праці про археологічні вподобання Т. Г. Шевченка «За покликом серця», що побачила світ значно пізніше і зайняла перше місце у конкурсі серед науково-популярних праць початку нового відродження у незалежній Україні [99, 168 с.].

Значним здобутком дослідника і музеєзнавця виявилося створення в 1977 р. унікального археологічного музею-скансена на місці стоянки первісних людей доби пізнього палеоліту в Яготин-

ському районі на Київщині [143, с. 18] — у с. Добранічівці [145, с. 5–10]. Це був перший музей такого типу в Україні [114], що працює до сьогодні.

Працелюбність ученого допомагала йому у нелегкій науковій та організаторській роботі. Надзвичайно зріс його авторитет серед колег та наукової громадськості і як керівника, до того ж — національного спрямування. Намагання посісти «першу роль» у керівництві головного академічного закладу в Україні — Інституту археології — в 1973 р. обернулося типовим для колишнього СРСР оргвисновком-розплатою. Вченому були висунуті майже «класичні» для колишніх сталінських репресій звинувачення в тому, що його позиція «відхиляється від офіційної лінії» командно-адміністративної системи, від лінії комуністичної партії. Приводом до цього стало широке визнання І. Г. Шовкопляса в колишньому СРСР, зростання його ролі на науковому «небосхилі» України. Не влаштовувало це, перш за все, як вважають дослідники, колишнього директора Інституту археології АН СРСР, члена ЦК КПРС, академіка Б. О. Рибакова; дратувала його і наукова діяльність І. Г. Шовкопляса, що була спрямована на розвиток археології в Україні. Звісно ж, науковий «оргвідгук» пішов до секретаря з ідеології ЦК КП України В. А. Маланчука, відомого організатора гонінь на всіх більшменш талановитих українських учених.

І. Г. Шовкопляс не хотів миритися з тим, що його почали цькувати, він звернувся у вищі державні та партійні інстанції. Відповідь не забарилася черговими звинуваченнями, підготовленими іменитими опонентами: в академічній його бібліографічній праці «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.)», виданій 1969 р., виявилася «відсутність розгляду основоположних партійних документів, що визначають розвиток суспільних наук». І. Г. Шовкопляса звинуватили у «порушенні класового, партійного підходу до підбору праць», у тому, що в бібліографії були зазначені твори М. С. Грушевського і Н. Д. Полонської-Василенко, українських репресованих археологів, «які відомі зловісною антирадянською діяльністю або своїми буржуазно-націоналістичними поглядами» [93, с. 286–289]. Після цього звинувачення книгу Івана Гавриловича було здебільшого вилучено з бібліотек Академії наук (вона збереглася лише в музеях та приватних книгозбірнях фахівців), а Президія АН УРСР змушена була звільнити І. Г. Шовкопляса з посади завідувача Археологічним музеєм [55, с. 28–29]. Звісно ж, ученого було позбавлено можливості роботи за фахом, як

і групу «націоналістів» — славнозвісних українських істориків Олену Апанович, Михайла Брайчевського, Леоніда Махновця та ін. [16, с. 59–60; 66, с. 10–11].

Після тривалих пошуків місця роботи безробітнього вченого було зараховано на посаду в. о. старшого наукового співробітника Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського. Це відбулося наприкінці 1973 р. На цій посаді І. Г. Шовкопляс працював до 1985 р. [94, с. 247–248].

У Івана Гавриловича поменшало приятелів та знайомих, його з острахом обходили деякі колеги. Але сила волі та мужність допомогли вистояти науковцю, який втратив улюблену роботу, хоча і не втратив совісті та любові до археології, історії рідної України. Втім жаги до праці І. Г. Шовкопляс не втрачав. Підготував бібліографічний покажчик «Радянська література з археології України. 1967–1975 рр.» [65, 343 с.] та бібліографічний показчик «І. Г. Підоплічко» [33, 74 с.]. Саме в цей час і відбулася перша наша зустріч — іменитого «опального» археолога й студента полтавського вузу, який торував шлях до науки, що переросла у довголітню дружбу й мала плідні наслідки творчої співпраці.

З часом вийшли підготовлені І. Г. Шовкоплясом солідні бібліографічні посібники «Советская литература по истории древнего Киева» (1984) [78, 211 с.], а також зумовлений політичним тиском на дослідника «Великий Жовтень на Україні та захист його завоювань» [19, 241 с.], деякі інші, в т. ч. великі бібліографічні роботи.

І. Г. Шовкопляс поринув у наукову діяльність найбільшої української бібліотеки. Він став членом нового колективу й інтереси закладу перетворилися в інтереси його життя. Він не раз виступав на міжнародних конференціях, розкриваючи невірно подані історичні події та дати. З 1985 по 1988 рр. виконував обов'язки завідувача науково-бібліографічного відділу ЦНБ АН УРСР. З 1988 р. був призначений головним науковим співробітником наукового-бібліографічного відділу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [55, с. 29–30].

Після довгої перерви вчений повернувся до підготовки покажчика бібліографії з археології України. Фундаментальна праця «Археология Украинской ССР. 1918–1980 рр.» (побачила світ у 1989 р.) — результат багаторічної напруженої копіткої роботи [1]. У книзі наведенно опис понад 16 тисяч праць, особисто переглянутих автором. Це був величезний внесок у науку, а монументальна праця одержала визнання і високу оцінку широкого загалу спеці-

алістів, була відзначена позитивними рецензіями вчених Києва, Москви, Варшави [6; 14; 93; 156, s. 90–91]. Правда, «пильне око» поборників режиму слідкувало, щоб до визначного реєстру, не дай Боже, не потрапили праці й прізвища «непотрібних» колег і фахівців, чиї імена перебували під забороною...

Чимало підготовлених науковцем праць вплинули на подальший розвиток історичної науки та краєзнавства. В 1990 р. він, на замовлення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, підготував коментарі до «Археологічних нотаток» Великого Кобзаря [146]. Пізніше — уклав бібліографію з археології України 1981–1990 рр., що побачила світ вже після його смерті [2, 460 с.]. І. Г. Шовкопляс брав активну участь у розробці теоретичних питань з національної бібліографії України.

У незалежній Україні з імені вченого були зняті будь-які застереження. Але втрата сил та здоров'я вже не компенсувала широкої відомості та принагідних почестей. І знову, як завжди, втіхою його душі стають громадсько значимі праці із історії України: «Іван Мазепа — гетьман України (1687–1709)» [100] та «Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945)» [101, 54 с.].

У 1993 р. І. Г. Шовкопляс став членом редколегії журналу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського — «Бібліографічний вісник» [79]. Також його висунули членом Експертної ради зі спеціальностей «Історичні науки. Інформація та інформаційні системи. Книгознавство. Бібліотекознавство» Вищої атестаційної комісії України. В 1994 р. І. Г. Шовкопляс — заступник голови Спеціалізованої вченої ради бібліотеки для захисту дисертацій зі спеціальностей «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографознавство», «Системи інформації та обладнання архівів, бібліотек і музеїв» [34, с. 79].

Гідною оцінкою наукових здобутків ученого стало присвоєння йому 11 квітня 1995 р. почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України» [89]. Відзначалося й 75-річчя з дня народження І. Г. Шовкопляса, якого вже на той час долала тяжка хвороба.

Іван Гаврилович Шовкопляс (1921–1997) був одним з найвпливовіших археологів в Україні. Все своє життя він віддав служінню цій науці та нелегкій справі вченого — патріота рідної землі. І. Г. Шовкопляс зробив визначні наукові відкриття, чим назавжди вписав своє ім'я в історію науки про старожитності, доклав визначальний внесок у музеєзнавство, наукову бібліографію, чим прославив і свій рідний край.

Відомий український археолог, фахівець у галузі вивчення палеоліту, доктор історичних наук, професор Іван Гаврилович Шовкопляс помер 13 червня 1997 р. на 77-му році життя після довгої і тяжкої хвороби [85, с. 7]. Його прах, разом із прахом дружини та вірного супутника наукового життя Ганни Михайлівни Шовкопляс, похований у колумбарії Байкового кладовища в Києві [60].

І. Г. Шовкопляс залишив по собі величезний доробок наукових праць і добру пам'ять усіх, хто його знав або був знайомий з діяльністю музейника й археолога. Він належав до тієї плеяди вітчизняних науковців, завдяки творчим зусиллям яких у повоєнні роки була відроджена археологічна наука в Україні та створені всі необхідні передумови для її подальшого розвитку. Саме на цьому він зосереджувався у 1950-ті рр. як заступник директора Інституту археології АН УРСР. І в цей час, під керівництвом та за безпосередньої участі І. Г. Шовкопляса були розпочаті безпрецедентні за обсягами розкопки цілої низки унікальних пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я, що дало змогу піднести Україну до рівня однієї з найкраще вивчених у палеолітознавстві країн Східної Європи [137, с. 39–45].

Унаслідок робіт на таких, тепер вже всесвітньовідомих стоянках, як Радомишль, Клюси, Мізин, Добранічівка, Фастів та ін. [28, с. 74; 81; 135; 144] було здобуто першокласні джерела для подальшого вивчення соціально-економічного і культурного розвитку найдавнішого населення України й суміжних територій. І. Г. Шовкоплясом успішно продовжена, запропонована П. П. Єфименком, методика розкопок пізньопалеолітичних пам'яток на великих площах, що охоплювали всю територію давніх поселень [56]. Він же вперше обгрунтував й виділення окремих господарсько-побутових комплексів (котрі включали житла, господарські ями, вогнища та місця обробки кременю) як цілісних об'єктів проживання сімей палеолітичних мисливців, що дозволило кардинально змінити погляди тогочасних фахівців на структуру найдавніших поселень, кількісний склад та устрій стародавньої общини, стало основою подальших палеолітичних і демографічних реконструкцій первісних суспільств [4, с. 16–22].

Творчому доробку І. Г. Шовкопляса належить понад 130 друкованих наукових праць, в тому числі ряд монографій і навчальних посібників, найвідомішими серед яких є «Кам'яний вік на території Української РСР» [125, 118 с.], «Мезенская стоянка. К исто-

рии Среднеднепровского бассейна в познепалеолитическую эпоху» [106] та ін., без яких сьогодні не обходяться сучасні дослідники палеоліту Європи. Зокрема, І. Г. Шовкопляс вперше запропонував схему хронолологічного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я, що загалом визнається більшістю фахівців і донині [130]. Не втратила своєї наукової ваги і його інтерпретація Радимишльської стоянки, як найдавнішої пізньопалеолітичної пам'ятки Північної України [107]. А ще він автор кількасот статей і довідок до українських енциклопедичних видань, статей у часописах та ін.

Зберегли свою наукову цінність висновки щодо комплексу стоянки Клюси, як прямого аналога унікального Пушкарівського поселення [108]. Важливим науковим доробком Івана Гавриловича було дослідження проблеми палеолітичних жител, що дало поштовх до вивчення господарської моделі та соціальної структури общин мисливців на мамонтів Східноєвропейських рівнин [111]. Праці І. Г. Шовкопляса про ці палеолітичні поселення, а також спільна з І. Г. Підоплічком робота з дослідження стоянок в Межирічі, заклали основу широкого і глибокого вивчення давньокам'яного віку на території України.

Завдяки дослідженням І. Г. Шовкопляса безперечно з'ясовано існування місцевих локальних особливостей археологічних культур вже у пізньому палеоліті, у залежності від характеру природно-кліматичних умов регіонів їх розселення. Вченим був встановлений характер пізньопалеолітичних жител — округлих у плані наземних будівель, подібних до чумів північних народів, при цьому для укріплення стін таких споруд використовувалися великі кістки тварин, зокрема мамонтів [137, с. 39–45]. Були створені їх графічні та натурні реконструкції [8, с. 44; 29, с. 64]. На Добранічівській стоянці споруджена реальна реконструкція такого житла, існуюча і в наш час у складі музейного комлексу [114]. За керівництва й участі І. Г. Шовкопляса у Києві в 1967–1973 рр. був створений спеціальний Археологічний музей, як окрема частина Центрального науково-природничого музею АН УРСР. Сьогодні він є гордістю української археологічної науки і широко знаний в світі — Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України, фундатором якого був саме І. Г. Шовкопляс [2, 107 с.]. Під його керівництвом музей вже у перші роки існування перетворився на заклад, що відіграв провідну роль у поширенні археологічних знань серед населення та наочно демон-

стрував високі досягнення української археології [92, с. 91–92]. Завдяки ентузіазму Івана Гавриловича на території Добранічівського поселення було музеєфіковано перший на Україні житлово-побутовий комплекс мисливців на мамонтів [7, с. 4]. Цей комплекс добре відомий серед вітчизняних та зарубіжних палеолітознавців [30, с. 75], на відміну від розкопаних пам'яток, продовжує зберігати свою особливу наукову й пізнавальну цінність та є об'єктивною джерелознавчою базою для найновіших гіпотез щодо структури поселень пізньопалеолітичного населення Східної Європи.

Праці І. Г. Шовкопляса високо цінували визначні спеціалісти в галузі археології Євразії — академіки О. П. Окладніков, І. Г. Підоплічко, П. П. Єфименко, доктори історичних наук П. Й. Борисковський, З. О. Абрамова та ін., про що свідчать численні посилання та відгуки в їх опублікованій науковій спадщині. З деякими із цих дослідників І. Г. Шовкопляса пов'язувало багаторічне творче й особисте товаришування. Треба зазначити, що праці І. Г. Шовкопляса вивчала і з повагою ставилася до його наукової концепції відомий український історик Н. Д. Полонська-Василенко [61, с. 42, 44, 85].

Однією з найважливіших ланок плідної наукової діяльності І. Г. Шовкопляса в археології була бібліографічна робота «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.): бібліографія» [132]. Саме внаслідок спроб ученого найповніше представити досягнення українських археологів 1930–1940-х рр. (у тому числі колишніх «українських буржуазних націоналістів» та інших так званих «ворогів народу», а сьогодні — визнаних видатних ратаїв на теренах розвитку національної науки та культури) І. Г. Шовкопляс був на початку 1970-х рр. підданий безпідставним переслідуванням та звільнений з Інституту археології.

Протягом останіх двадцяти п'яти років життя Іван Гаврилович працював у Центральній науковій бібліотеці НАН України, продовжуючи займатися як науковою, так і бібліографічною роботою. У цей час з-під його пера з'явилися такі праці, як «Радянська література з археології України: 1967–1975 рр.» (1978 р., українська мова) [65, 343 с.], а пізніше — велика (на 625 с.) узагальнена бібліографічна праця «Археологія Української РСР: бібліографічний покажчик. 1918–1980 рр.» (1989 р видання) [1]. Робота над цим покажчиком, його вдосконалення й поповнення, продовжувалася вченим до останніх років життя.

Підготовлені І. Г. Шовкоплясом бібліографічні довідники з української археології, особливо фундаментальна «Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980 гг.» — явище унікальне не лише для нашої країни, а й для всього світу [93; 156].

У кінці 1970-х рр. І. Г. Шовкоплясом був підготовлений до друку фундаментальний історіографічний нарис «Розвиток археології в Українській РСР», що й досі залишається у рукопису. Разом із В. В. Шлеєвим він розпочав роботу над бібліографічним словником археологів колишнього Радянського Союзу. Активно працював І. Г. Шовкопляс і для різних енциклопедичних видавництв Києва та Москви, примножуючи традиції українського краєзнавства. Без участі вченого навряд чи б мали успіх енциклопедичні краєзнавчі довідники по Києву і Полтавщині, до яких учений підготував чимало матеріалів та консультував їх редагування [35, 759 с.; 62, с. 446, 1019, 1021, 1022].

Людина найрізноманітніших інтересів, він охоче ділився своїм досвідом з молодими колегами, рецензував численні праці. Молоді археологи запам'ятали на все життя кількаденні розповіді про діячів вітчизняної культури і науки, виголошувані вченим у кулуарах конференцій та симпозиумів [63], а для полтавців — на обласних археологічних семінарах у Полтаві та Лубнах.

І. Г. Шовкопляса знали як вченого, вимогливого не тільки до праць своїх колег, а, в першу чергу, до себе особисто, як людину високих душевних якостей. Він був завжди готовий слугувати справі науки і допомагати тим, хто потребував його допомоги, йдучи навіть проти своїх особистих інтересів й уподобань.

Велику увагу приділяв І. Г. Шовкопляс навчанню молодих археологів, студентської молоді. Кілька поколінь вітчизняних фахівців починали своє знайомство з археологією, використовуючи «Основи археології» — посібник Івана Гавриловича з основ цієї науки [126, 271 с.; 140, 221 с.]. Рукопис останньої редакції посібника зміг «перемогти» у неоголошеному конкурсі на видання в конкуренції з роботою знаного українського вченого-античника, члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славіна [69, с. 99–110].

У Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка на історичному факультеті І. Г. Шовкопляс викладав курс археології України та методику польових археологічних досліджень, а також склав програму для читання цього курсу.

Ім'я І. Г. Шовкопляса назавжди вписане в історію українського та світового палеолітознавства. Протягом багатьох років учений виявляв і досліджував пам'ятки пізнього палеоліту (останнього етапу стародавнього кам'яного віку) в Україні, котрі ввійшли до скарбниці не тільки української, а й світової культури. А, крім того, він був талановитим істориком, закоханим в історію рідного краю краєзнавцем, літературознавцем, музеєзнавцем та музейником-практиком, чий творчий спадок і сьогодні повною мірою служить людям.

Наукові інтереси І. Г. Шовкопляса були нерозривно пов'язані з історією рідної Полтавщини. І це стосувалося не тільки археології, а й краєзнавства, музейництва, окремих аспектів літературознавства — Шевченкіани.

Довгий час І. Г. Шовкопляс переймався долею першовідкривачів Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, що на Лубенщині. Він присвятив поверненню до наукового вжитку справжніх історичних фактів про першовідкривача Гінців Г. С. Кир'якова та першого дослідника стоянки Ф. І. Камінського кілька робіт [129, с. 420; 136, с. 122–123; 147, с. 10–14], аж поки в історіографії не утвердилася думка, що відкриття українського палеоліту сталося саме на Полтавщині і в 1871 р. [85, с. 49–60].

І. Г. Шовкопляс здійснив чимало подорожей Полтавщиною. В «молоді» наукові роки — разом із академіком П. П. Єфіменком, у 1980-ті — зі своїм вірним супутником — Г. М. Шовкопляс. Вони фактично повторили всі «пам'яткознавчі» маршрути подорожей Т. Г. Шевченка, а наслідки своїх відкриттів і здогадок поклали в основу праці «За покликом серця» [99, с. 64–95].

Палко підтримав І. Г. Шовкопляс й ідею відзначення 1000-ліття Лубен, до підготовки якої групою археологів та істориків він включався із молодечим запалом. Саме цій проблемі присвячено кілька праць ученого, а він та його дружина — були безпосередніми учасниками всіх наукових заходів на честь цієї історичної для Полтавщини події [18, с. 159–160]. Досить позитивно І. Г. Шовкопляс віднісся і до ідеї відзначення 1100-річчя Полтави за даними археологічних досліджень, підтримавши перші кроки зі втілення в життя цього прагнення ще в 1990 р., схвально сприймав результати наукового вивчення нової ранньомезолітичної пам'ятки поблизу Лубен — В'язівоцького стійбища, цікавився знахідками з його розкопок [26].

Добрі стосунки мав І. Г. Шовкопляс із рядом співробітників полтавських та лубенських музеїв. Найбільше друзів було у вченого на рідній Лубенщині. Сліди цих зв'язків відклалися у деяких збірках Лубенського міського державного архіву, здебільшого у фонді відомого лубенського краєзнавця Б. С. Ванцака, з яким І. Г. Шовкопляс підтримував найтепліші дружні стосунки. Довготривале листування пов'язувало його і з лубенськими письменниками Володимиром Маликом та Павлом Лубенським.

І. Г. Шовкопляс — учасник ряду наукових конференцій у Полтаві й області, зокрема 1-ї Всесоюзної наукової конференції з історичного краєзнавства у Полтаві 1987 р. [95, с. 208–209], 1-ї Всеукраїнської краєзнавчої, ряду обласних, в тому числі читань «Пам'яті Ф. І. Камінського», конференцій, присвячених 100-річчю з дня народження М. Я. Рудинського і 100-річчю Полтавського краєзнавчого музею [96; 112; 113; 147]. Не випадково, що остання прижиттєва праця вченого також видана у Полтаві [148]. Останній раз І. Г. Шовкопляс перебував на Полтавщині у Миргороді 1995 р., де лікувався. Восени 1995 р. він востаннє відвідав і Лубни, і рідні Лазірки, що на сьогодні знаходяться в адміністративних межах Лубенського району.

Безперечно, зв'язки І. Г. Шовкопляса з рідною Полтавщиною стимулювали розвиток у краї певних галузей археологічного, історіографічного та краєзнавчого знання, поширення відомостей про найновіші досягнення історичної науки, створення музейних закладів чи встановлення пам'ятників та меморіальних дошок, додавали впевненості полтавським ученим у тому, що всі складнощі буття і перипетії науки, політичної кон'юнктури можна подолати, якщо любити рідну землю.

Актами пошанування імені вченого, сподіваємося не останніми, стали видання у Полтаві у видавництві Центру охорони та досліджень пам'яток археології ВЦ «Археологія» брошури дослідника — біобібліографічної праці про М. Я. Рудинського [49], а також цього збірника, присвяченого пам'яті І. Г. Шовкопляса, що підготовлений до друку разом із науковцями ЦОДПА співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ім'я І. Г. Шовкопляса назавжди вписане в історію українського та світового палеолітознавства як відомого дослідника найдавніших старожитностей на теренах Східної Європи. У царині археології доби енеоліту, раннього залізного віку, слов'яно-руської

епохи за І. Г. Шовкоплясом також залишилися значні здобутки, як і безпосередні заслуги у спрямуванні та поширенні діяльності Інституту археології АН України у 1950–1960-ті рр., розгортанні археологічних досліджень та пам'яткоохоронних робіт. І. Г. Шовкопляс був також талановитим істориком доби козацтва й епохи визвольних змагань українського народу, істориком археології, краєзнавцем, представником найелітнішої частини літературознавства — шевченкознавства, титулованим музеєзнавцем-теоретиком та успішним музейником практиком, чиї розробки втілювалися у життя. Його творчий спадок і сьогодні повною мірою служить українському народу. І. Г. Шовкопляс належить до плеяди кращих вітчизняних учених — дослідників найдавнішого минулого, до того ж, до кагорти наших земляків, які здійснили чимало яскравих відкриттів, присвятивши все життя служінню українській науці, рідній землі. Зробленого І. Г. Шовкоплясом вистачило б на кілька життів багатьох подвижників.

Отже, пропонована читачеві стаття є лише невеликою часткою тієї глибокої вдячності та шаноби нащадків, на яку заслуговує ця непересічна людина. Вона підготовлена до вікового ювілею з дня народження вченого.

Джерела та література

1. Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980 / [сост. Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г.]. — К.: Наукова думка, 1989. — 558 с.

2. Археологічний музей: путівник / Шовкопляс І. Г., Смирнов С. В., Гладилін В. М., Братченко С. Н. та ін. — К.: Наукова думка, 1971. — 107 с.

3. Археологія України: бібліографічний покажчик. 1981 – 1990 / [укл. Шовкопляс І. Г.]; НБУ ім. В. І. Вернадського. — К., 1999. — 460 с.

4. Археологія Української РСР: У 3-х т. — Т. 1: Первісна археологія / В. М. Гладилін, І. Г. Шовкопляс, Ю. Г. Колосов та ін. — К.: Наукова думка, 1971. — 451 с.

5. Археологія. – К., 2002. – № 1. – 148 с.

6. **Баланчук І.** *Рец.*: Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980 / Сост. Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г. — К.: вид. ЦНБ АН УССР, 1989. — 558 с. / І. Баланчук // Записки НТШ. — Т. 222: Праці історико-філософської секції. — Львів: НТШ, 1991. — С. 457–459.

7. **Барсук М.** Є такий музей. Побачення з кроманьйонцем / М. Барсук // Київська правда. — м. Київ. — 1980. — 3 лютого. — С. 4.

8. **Бибиков С. Н.** Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С. Н. Бибиков. — К.: Наукова думка, 1981. — 108 с.

9. **Бібіков С. М.** Стан та завдання археологічної науки на Україні / С. М. Бібіков // ВАН УРСР. — К., 1956. — № 6. — С. 20–29.

10. **Бібіков С. М.** Досягнення археологічної науки на Україні: (мат-ли для лекцій) / С. М. Бибиков; Т-во для поширення політ. і наукових знань УРСР. — К.: 1958. — 25 с.

11. **Білодід О., Киркевич В.** Довга дорога до храму мудрості / О. Білодід, В. Киркевич // Україна. — К., 1988. — № 7. — С. 11–14.

12. **Білодід О., Киркевич В.** Довга дорога до храму мудрості / О. Білодід, В. Киркевич // Репресоване відродження. — К., 1993. — С. 213–227.

13. **Білоусько О. А., Супруненко О.** Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. — V століття): підручн. для 6 кл. загальноосв. школи. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160 с.

14. **Бондар М. М.** *Рец.*: Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980 / Сост. Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г. — К.: вид. ЦНБ АН УССР, 1989. — 558 с. / М. М. Бондар // УІЖ. — К., 1991. — № 1. — С. 154–155.

15. **Борисковский П. И.** Изучение палеолитических жилищ в Советском Союзе / П. И. Борисковский // СА. — М., 1958. — № 1. — С. 3–19.

16. **Боровський Я.** 80 — Леонід Махновець / Ярослав Боровський // Ант. — К., 1999. — № 2–3. — С. 59–60.

17. **Ванцак Б. С.** Археолог І. Г. Шовкопляс / Б. С. Ванцак // Ленінська зоря. — м. Лубни Полтавської обл. — 1979. — 27 жовтня. — С. 4.

18. **Ванцак Б. С., Супруненко О. Б.** Конференція, присвячена 1000-літтю Лубен / Б. С. Ванцак, О. Б. Супруненко // УІЖ. — К., 1988. — № 10. — С. 159–160.

19. Великий Жовтень на Україні та захист його завоювань: бібліограф. покажчик. 1977–1986 рр. / [укл. Шовкопляс І. Г., Жданова Р. С.]; ЦНБ АН УРСР. — К., 1987. — 241 с.

20. Видання Академії Наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки: бібліографічний покажчик / [укл. Висоцька П. Ю., Бистряков О. В., Євдокименко О. А. та ін.]. — К.: Наукова думка, 1969. — 650 с.

21. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: бібліографічний покажчик / [укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б.]; ПКМ. — Полтава, 1991. — 64 с.

22. **Виєзжев Р. І., Максимов Є. В.** VI наукова конференція Інституту археології Академії наук Української РСР / Р. І. Виєзджев, Є. В. Максимов // Археологія. — К., 1953. — Т. 8. — С. 148–155.

23. **Винокур І. С., Телегін Д. Я.** Археологія України: навчальний посібник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. — К.: Вища школа, 1994. — 480 с.

24. Від редактора / [Супруненко О. Б.] // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 2 обкл.

25. **Гавриленко І.** Пам'яті видатного вченого / Ігор Гавриленко // ЗП. — м. Полтава. — 1987. — 2 квітня. — № 76 (16576). — С. 4.

26. **Гавриленко І. М.** Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України) / І. М. Гавриленко. — Полтава: АСМІ, 2000. — 128 с.

27. **Гавриленко І. М., Журавель Г. Г.** Розвиток науки на Полтавщині (за матеріалами Полтавського краєзнавчого музею) / І. М. Гавриленко, Г. Г. Журавель // Регіональні перспективи. — Кременчук, 1999. — № 2–3. — С. 6–10.

28. **Гаврилюк Н. О.** Добраничівка / Н. О. Гаврилюк // Словник-довідник з археології. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 74.

29. Давня історія України: У 3-х т. — Т. 1: Первісне суспільство / ІА НАНУ; [ред. кол. тому: В. Н. Станко (відп. ред.), С. С. Березанська, В. М. Гладилін та ін.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 559 с.

30. Добраничевка / [Леонова Н. Б.] // Брей У., Трамп Д. Археологический словарь / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 75.

31. **Елинек Я.** Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. — Прага: Артия, 1982. — 562 с.

32. За принципиальную критику в научных учреждениях: [передовая статья] // Правда Украины. — г. Киев. — 1954. — 25 июня. — С. 1.

33. Іван Григорович Підоплічко: [бібліографічний покажчик праць] / [укл. Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г.]. — К.: Наукова думка, 1976. — 74 с.

34. Іван Шовкопляс: біобібліографічний покажчик / [укл. Воробей Микола, авт. вступ. статті Онищенко Олексій]. — К., 1996. — 88 с.

35. Киев: энциклопедический справочник. — 3-е изд., доп. — К.: УСЭ, 1986. — 759 с.

36. **Колектив Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та ін.** Іван Гаврилович Шовкопляс: [некролог] / Колектив Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Редколегія та редакція журналу «Бібліотечний вісник» // Бібліотечний вісник. — К., 1997. — № 4. — С. 3 обкл.

37. **Коляда Ю., Супруненко О.** Дослідник найдавнішого минулого [М. Я. Рудинський] / Ю. Коляда, О. Супруненко // Соц. культура. — К., 1987. — № 9. — С. 10.

38. **Консевич А. І.** Молоді наукові кадри / А. І. Консевич // Радянська Україна. — м. Київ. — 1950. — 14 січня. — С. 2.

39. **Кулаковська Л. В.** [Іван Гаврилович Шовкопляс]: біографічна довідка / Л. В. Кулаковська // Археологія. – К., 2002. – № 1. – С. 4–6.

40. **Кулаковська Л. В.** Три долі Івана Шовкопляса / Л. В. Кулаковська // Кам'яна доба: зб. наук. пр. – К.: Шлях, 2011. – С. 9–14.

41. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічний семінар у Лубнах / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С. 137–138.

42. **Кухарчук Ю.** Внесок І. Г. Шовкопляса у розробку питань економічної та суспільної організації пізньопалеолітичного населення півночі України / Ю. Кухарчук // Археологія. – К., 2002. – № 1. – С. 7–16.

43. Листування та дарчі написи на наукових працях І. Г. Шовкопляса // Особистий архів Супруненка О. Б.

44. **Максимов Є. В., Шовкопляс І. Г.** Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі / Є. В. Максимов, І. Г. Шовкопляс // Археологія. — К., 1952. — Т. 7. — С. 108–109.

45. **Мезенцева Г. Г.** Музеєзнавство (на матеріалах музеїв УРСР) / Г. Г. Мезенцева. — К.: Вища школа, 1980. — 120, 12 с.

46. **Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 205 с.

47. **Милованова Н. А.** Палеолит лесостепной зоны Левобережной Украины: история открытий и исследований / Н. А. Милованова // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тези доп. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 60–61.

48. Михайло Якович Рудинський (1887–1958) — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: бібліографічний покажчик / [укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б.]; ПКМ. — Полтава, 1993. — 24 с.

49. Михайло Якович Рудинський (1887–1958): біобібліографічний покажчик / [укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — Київ; Полтава: Археологія, 2001. — 32 с.

50. **Монгайт А. Л.** Археология в СССР/ А. Л. Монгайт. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 436 с.

51. НА ПКМ ВК. — Спр. 03-19; 03-22.

52. НА ЦОДПА. — Ф. 8. — Спр. 1–12.

53. Нариси стародавньої історії Української РСР / Кол. авт. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 632 с.

54. **Онищенко О.** [Іван Шовкопляс]: вступна стаття / Олексій Онищенко // Іван Шовкопляс: біобібліографічний покажчик / [укл. Микола Воробей]. — К.: НБУ ім. В. І. Вернадського, 1996. — С. 5–20.

55. **Орач Н.** Головний науковий співробітник / Н. Орач // Бібліотечний вісник. — К., 1994. — № 2. — С. 27–31.

56. Пам'яті Івана Гавриловича Шовкопляса // Археологія. — К., 1998. — № 3. — С. 156–158. — Без підп.

57. **Пидопличко И. Г., Шовкопляс И. Г.** Поздний палеолит Украинского Полесья: (некоторые вопросы стратиграфии и периодизации) / И. Г. Пидопличко, И. Г. Шовкопляс // Четвертичный период. — К., 1961. — Вып. 13–15. — С. 363–376.

58. **Підоплічко І. Г.** Кам'яна доба / І. Г. Підоплічко // УРЕ. — К.: УРЕ, 1961. — Т. 6. — С. 123.

59. **Підоплічко І. Г.** Кам'яна доба / І. Г. Підоплічко // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1970. — Т. 9. — С. 300.

60. Повідомлення доньки вченого *Т. І. Шовкопляс.*

61. **Полонська-Василенко Н. Д.** Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. — Т. 1: До середини XVII століття. — К.: Либідь, 1992. — 591 с.

62. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К.: УЕ ім. М. Бажана, 1992. — 1024 с.

63. Про І. Г. Шовкопляса / [Супруненко О. Б.] // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 7.

64. 50 лет Институту археологии АН УССР / Артеменко И. И. и др. — К.: Наукова думка, 1984. — 139 с.

65. Радянська література з археології України. 1967–1975 рр.: [бібліографія] / [укл. Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г.]. — К.: Наукова думка, 1978. — 343 с.

66. **Сагайдак М.** Відзначення 75-річчя М. Ю. Брайчевського / Михайло Сагайдак // Ант. — К., 2000. — № 4–6. — С. 10–11.

67. **Самойленко Л. Г.** Шовкопляс Іван Гаврилович / Л. Г. Самойленко // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004). – К.: Прайм-М, 2004. – С. 314.

68. **Самойленко Л. Г.** Іван Шовкопляс: сторінки життя / Л. Г. Самойленко // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль): мат-ли міжнар. наук. конф. «Радомишль та його історія». 3–4 жовтня 2006 р. – К.: Корвін-прес, 2008. – С. 8–10.

69. **Самойленко Л. Г.** І. Г. Шовкопляс у Київському університеті / Л. Г. Самойленко // Українська біографістика. – К., 2016. – Вип. 13. – С. 99–110.

70. **Свєшников І. К.** Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі / І. К. Свєшніков // Мат-ли і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — К.: Наукова думка, 1964. — Вип. 5. — С. 40–66.

71. **Сергин В. Я.** Палеолитические поселения Европейской части СССР: (памятники с жилым обустройством): Автореф. дис. ... докт. ист. наук / В. Я. Сергин; ИА АН СССР. — М., 1982. — 52 с.

72. Словник-довідник з археології / [кер. авт. кол. та ред. Гаврилюк Н. О.]. — К.: Наукова думка, 1996. — 430 с.

73. Советская археологическая литература: библиографический указатель. 1968–1972 / [сост. Заднепровская Т. Н., Левина Р. Ш., Всевиов Л. М.]. — Л.: Наука, 1980. — 557 с.

74. Советская археологическая литература: библиографический указатель. 1973–1975 / [сост. Заднепровская Т. Н., Левина Р. Ш., Всевиов Л. М.]. — Л.: Наука, 1983. — 376 с.

75. Советская археологическая литература: библиографический указатель. 1976–1978 / [сост. Заднепровская Т. Н., Левина Р. Ш., Всевиов Л. М.]. — Л.: Наука, 1986. — 383 с.

76. Советская археологическая литература: библиографический указатель. 1979–1981 / [сост. Заднепровская Т. Н., Левина Р. Ш., Всевиов Л. М.]. — Л.: Наука, 1989. — 471 с.

77. Советская археологическая литература: библиографический указатель. 1982–1984 / [сост. Левина Р. Ш., Всевиов Л. М.]; ИИМК РАН. — СПб., 1997. — 452 с.

78. Советская литература по истории древнего Киева. 1918–1983: [библиограф. указатель] / [сост. Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г.]. — К.: Наукова думка, 1984. — 211 с.

79. [Список членів редколегії] // Бібліотечний вісник. — К., 1993. — № 1. — С. 1.

80. Спогади І. Г. Шовкопляса.

81. **Степанчук В. М.** Мізин / В. М. Степанчук // Словник-довідник з археології. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 164–165.

82. **Супруненко А. Б.** Конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского (Полтава, 1987) / А. Б. Супруненко // СА. — М., 1989. — № 3. — С. 284–285.

83. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ. — Полтава, 1990. — С. 5–40.

84. **Супруненко О. Б.** Науково-практична конференція, присвячена 70-річчю Роменського краєзнавчого музею / О. Б. Супруненко // УІЖ. — К., 1991. — № 3. — С. 156–157.

85. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 392, ІІ с.

86. **Супруненко О.** Іван Гаврилович Шовкопляс – археолог, історик та бібліограф (до 85-річчя від дня народження) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – [Вип. ІІІ]. – С. 259–290: портр.

87. **Супруненко О. Б.** Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984) / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМ ВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. – С. 3–25.

88. **Тереножкин А. И., Мозолевский Б. М.** Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. М. Мозолевский: ИА АН УРСР. — К.: Наукова думка, 1988. — 262 с.

89. Урядовий кур'єр. — м. Київ. — 1995. — 11 квітня. — С. 2.

90. **Франко А. Д., Франко О. Е.** Фёдор Кондратьевич Вовк (Волков): биографический очерк / А. Д. Франко, О. Е. Франко // СЭ. — М., 1990. — № 1. — С. 86–95.

91. **Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.** Археологія та стародавня історія України: курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. — К.: Либідь, 1992. — 375 с.

92. 60 років Інституту археології НАН України / Баран В. Д., Бєляєва С. О., Блажевич Н. В. та ін.; ІА НАНУ. — К., 1994. — 138, 20 с.

93. **Шлеев В. В.** *Рец.*: Ценный библиографический указатель / В. В. Шлеев // РА. — М., 1992. — № 2. — С. 282–289.

94. **Шлеев В. В.** Памяти Ивана Гавриловича Шовкопляса / В. В. Шлеев // РА. — М., 1998. — № 4. — С. 247–248.

95. **Шовкопляс А. М., Шовкопляс И. Г.** Памятники истории и культуры в жизни и творчестве Т. Г. Шевченко / А. М. Шовкопляс, И. Г. Шовкопляс // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, сентябрь 1987 г.): тез. докл. и сообщ. — К., 1987. — С. 208–209.

96. **Шовкопляс А. М., Шовкопляс И. Г.** Т. Г. Шевченко и Лубенщина / А. М. Шовкопляс, И. Г. Шовкопляс // 1000-летие города Лубны: тез. докл. и сообщ. обл. научн.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.). — Лубны, 1988. — С. 26–28.

97. **Шовкопляс Г. М.** Історія створення колекції археологічних коштовностей музею / Г. М. Шовкопляс // Музейні читання: мат-ли наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. 16 лют. 1999 р. — К.: ТОВ «ІІІ Лтд», 1999. — С. 19–20.

98. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Мандрівка в глибину віків / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. — К.: Рад. школа, 1968. — 174 с.

99. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. — К.: Наукова думка, 1990. — 168 с.

100. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Іван Мазепа — Гетьман України (1687–1709). До 285-х роковин смерті: бібліографія / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс // Неопалима Купина. — К., 1995. — № 1/2. — С. 238–255.

101. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945): мат-ли для бібліографії / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. — К.: ред. «Бібл. вісника», 1996. — 54 с.

102. **Шовкопляс И. Г.** Археологические экспедиции на Украине / И. Г. Шовкопляс // Правда Украины. — г. Киев. — 1949. — 19 августа. — С. 4.

103. **Шовкопляс И. Г.** Фастовская позднепалеолитическая стоянка / И. Г. Шовкопляс // КСИИМК. — М.; Л., 1956. — Вып. 65. — С. 68–73.

104. **Шовкопляс И. Г.** Археологическая конференция в Киеве / И. Г. Шовкопляс // СА. — М., 1958. — № 3. — С. 290–293.

105. **Шовкопляс И. Г.** Мезинская стоянка на Десне. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / И. Г. Шовкопляс. — К., 1964. — 36 с.

106. **Шовкопляс И. Г.** Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху/ И. Г. Шовкопляс; ИА АН УССР. — К.: Наукова думка, 1965. — 328 с.

107. **Шовкопляс И. Г.** Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита / И. Г. Шовкопляс // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы: сб. науч. ст. — М.: Наука, 1965. — С. 104–116.

108. **Шовкопляс И. Г.** Новая позднепалеолитическая стоянка на Черниговщине (Клюсы) / И. Г. Шовкопляс // АО 1966 года: ежегодн. — М.: Наука, 1967. — С. 187–189.

109. **Шовкопляс И. Г.** Исследования Добраничевской стоянки / И. Г. Шовкопляс // АО 1969 года: ежегодн. — М.: Наука, 1970. — С. 222–223.

110. **Шовкопляс И. Г.** По палеолитическим памятникам Средней Европы / И. Г. Шовкопляс // АИУ 1968 г. — К.: Наукова думка, 1971. — Вып. 3. — С. 278–283.

111. **Шовкопляс И. Г.** Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита / И. Г. Шовкопляс // XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР: тез. пленарн. і секційн. доп. (Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України); ІА АН УРСР. — Одеса, 1972. — С. 12–17.

112. **Шовкопляс И. Г.** Михаил Яковлевич Рудинский / И. Г. Шовкопляс // Обл. научн.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского (26–27 марта 1987 г.): тез. докл. и сообщ.; ПОУК; ПОО УООПИК; ПКМ. — Полтава, 1987. — С. 4–6.

113. **Шовкопляс И. Г.** Из истории изучения палеолита Полтавщины / И. Г. Шовкопляс // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матли ювіл. наук. конф. — Ч. 2: Археологія Полтавщини; ПКМ. — Полтава, 1991. — С. 7–8.

114. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская позднепалеолитическая стоянка на Украине: исследование, экспонирование / И. Г. Шовкопляс // КСИА. — М., 1992. — Вып. 206. — С. 85–90.

115. **Шовкопляс І. Г.** Наукове життя Інституту археології у 1949 р. / І. Г. Шовкопляс // Археологія. — К., 1950. — Т. 4. — С. 195–202.

116. **Шовкопляс І. Г.** Підсумки експедиційних досліджень Інституту археології в 1950 р. / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1951. — № 3. — С. 37–43.

117. **Шовкопляс І. Г.** Археологічні дослідження на території південноукраїнських новобудов / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1952. — № 3 — С. 56–62.

118. **Шовкопляс І. Г.** Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі / І. Г. Шовкопляс // АП УРСР. — К., 1952. — Т. 4. — С. 5–11.

119. **Шовкопляс І. Г.** Наукова конференція Інституту археології (Київ, 2-5 лютого 1954 р.) / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1954. — № 3. — С. 58–61.

120. **Шовкопляс І. Г.** Стародавній кам'яний вік на Україні / І. Г. Шовкопляс. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 64 с.

121. **Шовкопляс І. Г.** Наукова конференція Інституту археології АН УРСР / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1956. — № 6. — С. 54–62.

122. **Шовкопляс І. Г.** Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 422 с.

123. **Шовкопляс І. Г.** Стоянка стародавнього кам'яного віку в Мізині / І. Г. Шовкопляс // Соц. життя. — м. Короп Чернігівської обл. — 1960. — 15, 17 і 20 вересня. — С. 4.

124. **Шовкопляс І. Г.** *Рец.*: Програма з археології для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. — К., 1961. — № 4. — С. 146–148.

125. **Шовкопляс І. Г.** Кам'яний вік на території Української РСР: посібник для вчителів історії та студентів історичних факультетів / І. Г. Шовкопляс. — К.: Рад. школа, 1962. — 118 с.

126. **Шовкопляс І. Г.** Основи археології: учбовий посібник для студентів історичних факультетів університетів та педінститутів / І. Г. Шовкопляс. — К.: Рад. школа, 1964. — 271 с.

127. **Шовкопляс І. Г.** Палеолітична стоянка Радомишль / И. Г. Шовкопляс // Археологія. — К., 1964. — Т. 16. — С. 99–102.

128. Шовкопляс І. Г. // УРЕС. — К.: УРЕ, 1968. — Т. 3. — С. 306–307.

129. **Шовкопляс І. Г.** Гінцівська стоянка / І. Г. Шовкопляс // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1969. — Т. 1. — С. 420.

130. **Шовкопляс І. Г.** До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) / І. Г. Шовкопляс // Археологія. — К.: Наукова думка, 1969. — Т. 22. — С. 31–54.

131. **Шовкопляс І. Г.** Зміна природного середовища і походження сучасної людини: Міжнародний симпозіум у Парижі / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1969. — № 8. — С. 101–105.

132. **Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія / І. Г. Шовкопляс; АН УРСР, Ін- археол. — К.: Наукова думка, 1969. — XXXVI, 343 с.

133. **Шовкопляс І. Г.** Археологічний музей Академії Наук України / І. Г. Шовкопляс // ВАН УРСР. — К., 1970. — № 7. — С. 60–68.

134. **Шовкопляс І. Г.** Добранічівські розкопки / І. Г. Шовкопляс // Зоря комунізму. — м. Яготин Київської обл. — 1970. — № 193. — 6 серпня. — С. 4.

135. **Шовкопляс І. Г.** Клюсівська стоянка / І. Г. Шовкопляс // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1970. — Т. 2. — С. 396–397.

136. **Шовкопляс І. Г.** Гінцівська пізньопалеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення) / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. — К., 1971. — № 9. — С. 122–123.

137. **Шовкопляс І. Г.** Пізній палеоліт / І. Г. Шовкопляс // Археологія Української РСР: У 3-х т. — К.: Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 39–45.

138. Шовкопляс І. Г. // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1972. — Т. 4. — С. 530.

139. **Шовкопляс І.** Мандрівка по країні контрастів (Японія) / Іван Шовкопляс // Вечірній Київ. — м. Київ. — 1972. — 19 грудня. — С. 3.

140. **Шовкопляс І. Г.** Основи археології: підручник для студентів історичних факультетів університетів та педінститутів / І. Г. Шовкопляс. — 2-е вид., вип. і доп. — К.: Вища школа, 1972. — 221 с.

141. **Шовкопляс І. Г.** Японська археологія очами радянського археолога / І. Г. Шовкопляс // Археологічний журнал. — Токіо, 1972. — № 12. — С. 48–56. — Япон. мова.

142. **Шовкопляс І. Г.** Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки радянської влади / І. Г. Шовкопляс // Археологія. — К., 1974. — № 3. — С. 5–11.

143. **Шовкопляс І. Г.** Є такий музей / І. Г. Шовкопляс // Знання та праця. — К., 1981. — № 6. — С. 18.

144. **Шовкопляс І. Г.** Радомишльська стоянка / І. Г. Шовкопляс // УРЕ. — К.: УРЕ, 1983. — Т. 9. — С. 250.

145. **Шовкопляс І. Г.** Добранічівська стоянка первісних людей / І. Г. Шовкопляс // Книга для читання з історії Української РСР (7–8 класи). — К.: Рад. школа, 1988. — С. 5–10.

146. **Шовкопляс І. Г.** Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т. Г. Шевченка / І. Г. Шовкопляс // Зб. праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. — К., 1989. — С. 170–177.

147. **Шовкопляс І. Г.** Вдалий початок / І. Г. Шовкопляс // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 11–12.

148. **Шовкопляс І. Г.** Перлина українських старожитностей (до 80-річчя археологічних розкопок Мізинської палеолітичної стоянки) / Шовкопляс І. Г. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 7–11.

149. Шовкопляс Іван Гаврилович (1921–1997) / [укл. Опенько Я. Ю., Ширшова Л. Г.] // https: nibu.kiev.ua/exhibitions/388/

150. Шовкопляс Іван Гаврилович // Інститут археології Національної академії наук України. 1918 – 2014 / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. П. П. Толочко]. – К.: АДЕФ-Україна, 2015. – С. 639–640.

151. Шовкопляс Іван Гаврилович // Шевченківська енциклопедія. – Т. 6: Т–Я / [гол. ред. М. Г. Жулинський]. – К.: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – С. 983–984.

152. Шовкопляс Іван Гаврилович // https: uk.wikipedia.org/wiki/ %D0%A8%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D1%8F%D1%81%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%93%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

153. Шовкопляс Іван Гаврилович. Кафедра археології та музеєзнавства // https: www. archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&id=50&ltemid=101.

154. **Юренко С. П.** Шовкопляс Іван Гаврилович / С. П. Юренко // Енциклопедія історії України. – Т. 10: Т–Я / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 2013. – С. 651–652.

155. **Banesz L.** Die Problematik der paläeolitischen Besiedlung in Tibava / L. Banesz // Slovenska archeołogia. — Bratislava, 1960. — VIII–1. — S. 33–48.

156. **Gurba J.** // Kwartalnik historii kultury materialnej. — Warszawa, 1992. — R. 40. — № 1. — S. 90–91.

157. Shovkoplias I. // Encyklopedia of Ukraine. — Toronto; Buffalo; London, 1993. — Vol. IV. — P. 672.

158. **Soffer O.** The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain / O. Soffer. — San Diego: Academic Press, 1985. — 539 p.

О. Б. Супруненко

Іван Шовкопляс — уродженець Полтавщини, археолог, історик, бібліограф
(до 100-річчя з дня народження)

Стаття присвячена життєвому і творчому науковому шляху археолога-полтавця Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997). Ім'я І. Г. Шовкопляса назавжди вписане в історію українського та світового палеолітознавства як відомого дослідника найдавніших старожитностей на теренах Східної Європи. У царині археології доби енеоліту, раннього залізного віку, слов'яно-руської епохи за І. Г. Шовкоплясом також залишилися значні здобутки, як і безпосередні заслуги у спрямуванні і поширенні діяльності Інституту археології АН України у 1950–1960-ті рр., розгортанні археологічних досліджень та пам'яткоохоронних робіт. Учений був також талановитим істориком доби козацтва й епохи визвольних змагань українського народу, істориком археології, краєзнавцем, представником найелітнішої частини літературознавства — шевченкознавства, титулованим музеєзнавцем-теоретиком та успішним музейником практиком, чиї розробки втілювалися у життя. Його творчий спадок і сьогодні повною мірою служить українському народу. І. Г. Шовкопляс належить до плеяди кращих вітчизняних учених — дослідників найдавнішого минулого, до того ж, до кагорти наших земляків, які здійснили чимало яскравих відкриттів, присвятивши все життя служінню українській науці, рідній землі.

Позначений зв'язок ученого з Полтавщиною, йдеться про участь археолога та історика у наукових заходах, що відбувалися у Полтаві, Лубнах, інших місцях області.

Ключові слова: Шовкопляс Іван Гаврилович, Лазірки, Лубенщина, пізній палеоліт, Гінцівська пізньопалеолітична стоянка, Добранічівська пізньопалеолітична стоянка, музеєзнавство, наукова бібліографія.

O. B. Suprunenko

Ivan Shovkoplias – Native of Poltava Region, Archaeologist, Historian, Bibliographer
(to the 100th Anniversary)

The article is dedicated to life and scientific work of Poltava archaeologist Ivan Havrylovych Shovkoplias (1921-1997). Name of I. H. Shovkoplias is forever written in history of Ukrainian and world study of the Paleolithic Age as a prominent investigator of the most ancient artifacts in the Eastern Europe. I. H. Shovkoplias is also known for his great achievmants in the field of archaeology of the Eneolithic Age, the early Iron Age, the Slavonic Russ Epoque, as well as his work in directing and developing the Institute of Archaeology of AS of Ukraine in 1950-1960s, providing archaeological investigations and monuments protecting. The

scientist was also talented historian of the Cossacks Time and Epoque of Liberation Fighting of the Ukrainian nation, historian of archaeology, local historian, representative of the highest part of literature study – Shevchenko scholar, prominent museum theory and practice worker, whose ideas were brought to life. His scientific heritage is still serving Ukrainian nation. I. H. Shovkoplias belongs to the range of the best local scientists – researchers of ancient past, and group of our natives that made many bright discovers in Ukrainain science and motherland.

Scientist's connection with his motherland Poltava Region is described. Archaeologist's and historian's participation in scientific actions in Poltava, Lubny, other cities of the region are also mentioned.

Keywords: Shovkoplias Ivan Havrylovych, Lazirky, Lubny District, the late Paleolithic Age, Hintsi Late Paleolithic Encampment, Dobranichi Late Paleolithic Encampment, museum study, scientific bibliography.

УДК 903.4-047.37(477.41)"632"

О. І. Цвіркун
(м. Київ)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ДОБРАНІЧІВКА ТА ЇЇ КРЕМ'ЯНОГО КОМПЛЕКСУ

Добранічівська стоянка – всесвітньовідома пам'ятка мисливців на мамонтів епігравецької традиції. У статті охарактеризовано історію досліджень, зокрема, перший етап – розкопки пам'ятки під керівництвом І. Г. Шовкопляса у 1953—1975 рр., наводяться типолого-технологічний та статистичний аналізи крем'яних артефактів.

Ключові слова: верхній палеоліт, Епігравет, Добранічівська стоянка, Шовкопляс І. Г., господарсько-побутовий комплекс, технологія кремнеобробки, мисливці на мамонтів.

Вступ. Всесвітньо відома Добранічівська стоянка знаходиться на східній околиці с. Добранічівка Яготинського району Київської області над двором місцевого жителя В. М. Майстренко. Її координати: 50º03´ північної широти, 31º54´ східної довготи (рис. 1). Пам'ятка розташована на мису – відрозі другої надзаплавної тераси лівого берега р. Супій неподалік впадіння р. Тащанки (Бутовщини) [17, с. 235; 35, с. 186–188]. На думку І. Г. Підоплічка, пам'ятка розташована на давній високій надзаплавній, однолесовій терасі Дніпра, що прорізана Супоєм, який протікав тут на момент існування поселення [17, с. 236; 27, с. 62–65; 43, с. 48].

Датування пам'ятки визначене на підставі трьох радіокарбонних дат. Так, перша зроблена за зубом мамонта і дала дату в межах 12.700 ± 200 років ВР (ОхА – 778). Однак вона була піддана сумніву через прямі аналогії комплексів Добранічівки із комплексами Межиріцької стоянки, що значно краще продатована. Тому були здійснені ще два датування за кісткою ведмедя з першого ГПК, які дали відповідно: 14.350 ± 90 років ВР (GrA – 22472) і 13.990 ± 90 років ВР (ОхА – 12108). Останні дві дати відповідають основній серії дат, отриманих на Межиріцькій стоянці [17, с. 237].

Добранічівська стоянка є однією з небагатьох пізньопалеолітичних пам'яток у Східній Європі, що були досліджені на всій площі, котра склала більше 1300 кв. м, за однією польовою мето-

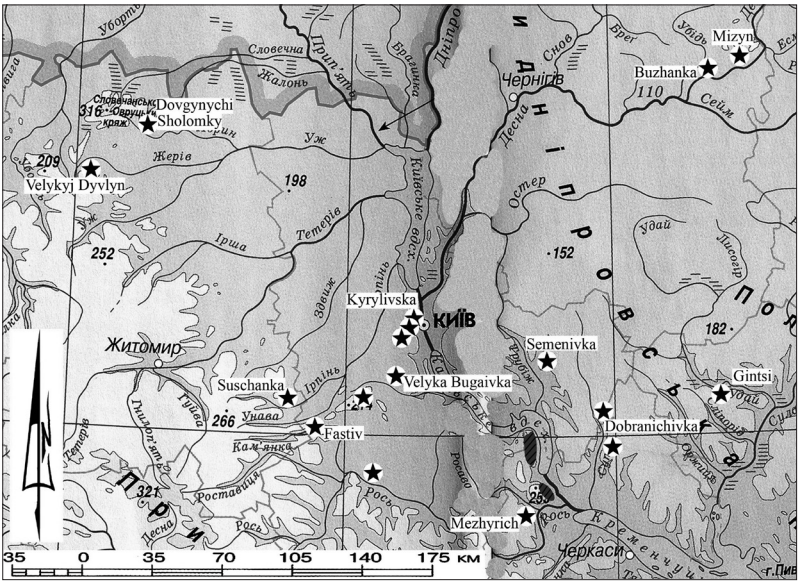

Рис. 1. Карта стоянок пізнього палеоліту середньодніпровського регіону.

дикою. Поселення було відкрите у 1952 році мешканцями епонімного села під час побудови дороги, після чого у 1953 році досліджувалось Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І. Г. Шовкопляса та І. Г. Підоплічка. Пізніше, у 1967, 1969 і 1970–1975 роках були досліджені І. Г. Шовкоплясом за участю М. І. Гладких другий, третій та четвертий ГПК. На стоянці відкрито чотири різні, чітко відокремлені одне від одного ГПК, що включали в себе стаціонарні житла, лаштовані з використанням кісток мамонта, господаські ями, центри обробки кременю та кістки, зовнішні і внутрішні вогнища, розділені територією, вільною від культурних залишків (рис 2). При цьому ГПК 4, як найкраще збережений та з найскладнішою конструкцією житла, був музеєфікований у первинному стані. Крім того, три господарські ями другого ГПК, а саме №№ 2, 3, 4 були взяті монолітом для експонування у Переяслав-Хмельницькому музеї народної архітектури і побуту [17, с. 234–235; 35, с. 177–179; 38, с. 3–4; 43, с. 396].

Конструктивні, структурні та планіграфічні особливості і крем'яні комплекси всіх чотирьох ГПК, а також витвори мисте-

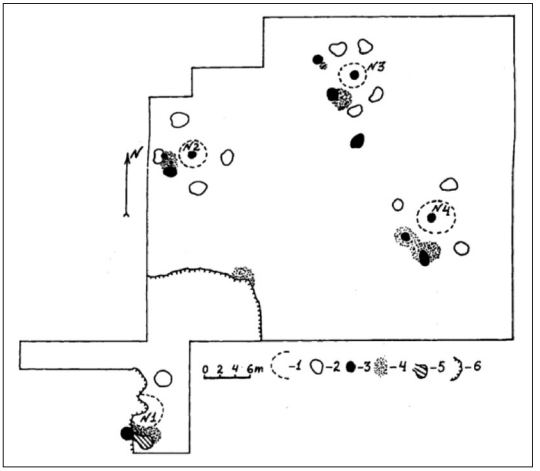

Рис. 2. Добранічівка. Загальний план палеолітичного поселення.
1 – кордони жител з кісток мамонтів; 2 – межі ям; 3 – вогнища; 4 – зольники «топталища»; 5 – яма для вигрібання сміття із житла; 6 – межі зруйнованих ділянок поселення.
За Д. Ю. Нужним (2015).

цтва другого ГПК, були частково опубліковані І. Г. Шовкоплясом, І. Г. Підоплічком, М. І. Гладких, Д. Ю. Нужним та ін. [2, с. 33; 7; 11; 12; 17, с. 234–274; 18; 27, с. 62–76; 35; 36; 39, с. 18–19; 41; 43, с. 48–51].

Господарсько-побутові комплекси досліджувалися і публікувалися досить нерівномірно. Так найбільш повно у літературі висвітлений 1-й ГПК [2, с. 33; 11; 12; 17, с. 237–252; 27, с. 72–76; 41]. Він був досліджений у 1953 році на площі у 192 кв. м, і незважаючи на часткову руйнацію, якій піддався об'єкт під час будівництва дороги, є найбільш представницьким у аспекті крем'яного матеріалу, не враховуючи 4-й ГПК.

ГПК 1. Перший ГПК загалом представлений 4183-ма екземплярами обробленого кременю, а також рештками житла, в конструкції якого використовувалися кістки мамонта. Серед них близько 10 черепів, 20 цілих трубчастих та пласких кісток і близько 50-ти їх уламків, 18 щелеп та приблизно 30 бивнів, загалом — 125 мамонтових кісток мінімум від 18 особин [27, с. 70]. Зруйнований на 25% ГПК 1 не мав внутрішнього вогнища, натомість супроводжувався зовнішнім, а також центром обробки кременю та органічних матеріалів. З південного боку житла розташовувалося «топталище», до якого входило зовнішнє вогнище і виробничий центр із обробки кременю та кістки, що складалося із залишків артефактів, кісткового вугілля та попелу і досягало ширини 3 метри. У ньому по центру, за 1,2 м від житла, розташовувалася яма

до 2 м діаметром та глибиною 0,9 м. У західному напрямку від неї відходило жолобоподібне заглиблення шириною 0,9 м і глибиною 0,45 м. Господарська яма, щільно заповнена фауністичними рештками, розташовувалася за 2 м на північний схід від житла і мала діаметр близько 2-х м та глибину 1,2 м [17, с. 238–239; 27, с. 73]. Основна маса артефактів була знайдена в об'єктах і лише поодинокі знахідки траплялися у прилеглих ділянках розкопу, а також у вертикальних кротовинах [27, с. 62–76; 41].

Як зазначалося, цей кам'яний комплекс, разом із кістяними матеріалами і бурштиновими підвісками, є найбільш чисельним та показовим господарсько-побутовим комплексом, окрім четвертого. Цей факт видається дещо дивним, враховуючи значне пошкодження ще до початку розкопок. Можливим поясненням може бути використання техніки при знятті баласту над культурним шаром, а саме під час розкопок наступних ГПК поселення. Адже культурний шар був пошкоджений кротовинами. Зокрема, до рівня 1,5 м виявлено близько сорока ходів на метр квадратний, а їх повноцінне зникнення простежувалося лише з глибини 3-х метрів [17, с. 240; 27, с. 64].

Основною сировиною для знарядь на стоянці виступав кремінь чорного і світло- чи темно-брунатного, інколи сірого кольорів з гальковою кіркою, загалом досить високої якості, канівського походження [33, с. 32–33]. Знаряддя та вироби зі вторинною обробкою у 1 ГПК складають 489 виробів, тобто 11,7% від загальної кількості кременю. Ця пропорція типова для поселень епіграветуз житлами, у будові яких використані кістки мамонта [19, с. 204; 26, с. 140–141; 41, с. 39].

І. Г. Шовкопляс звертав увагу на намагання максимального використання наявної сировини та її можливу нестачу, що витікає як з розмірів артефактів – усього 5–7 сантиметрів у довжину, так і використання для первинного розколювання і виробництва знарядь різних видів гірського кришталю. Вироби з останнього на цьому ГПК склали 29 артефактів. На думку І. Г. Шовкопляса та І. Г. Підоплічка, кришталь могли видобувати тодішні мешканці стоянки з місцевих валунних відкладів разом із кременем, або ж він був принесений зі своїх природніх родовищ, що відомі в Смілянському районі Черкаської області (близько 150 км від пам'ятки), біля м. Житомир (близько 300 км від стоянки) та на Донецькому кряжі (приблизно 500 км від поселення) [17, с. 241; 27, с. 76; 41, с. 44]. Схожа ситуація зі знайденими в житлі двома шмат-

ками бурштину, які, на думку геологів, походять з річкових відкладів Дніпра в околицях Києва, за 150 км від стоянки [41, с. 45].

ГПК 2. Після значної перерви у 1966 році за десять метрів на північний-схід від першого комплексу, під час вибирання глини, було виявлено нову частину гарно збереженого культурного шару з кістками тварин та розщепленим кременем, й у 1967 році розкопки було продовжено. Протягом сезону розкрито площу близько 450 кв. м, на якій досліджено 2-й господарсько-побутовий комплекс, загалом аналогічний попередньому. Він складався з типового житла, діаметром близько 4-х м. Його рештки являли собою скупчення кісток мамонта з 5-ма вкопаними по периметру черепами та лінзоподібним вогнищем у центрі діаметром близько метра і глибиною 15 см. Серед зовнішніх господарських об'єктів — 4 господарські ями, 2 вогнища і 2 виробничих центри з обробки кременю та кістки. Вироби з каменю становлять 2158 артефактів [7, с. 83].

Вогнища знаходилися безпосередньо поблизу житла, з південного-заходу та заходу від нього. Перше з них мало субовальну форму 180 × 140 см, глибину 7 см і було заповнене кістковим вугіллям та попелом. Друге вогнище округлої форми, діаметром близько 50 см та заповненням потужністю 10–11 см, розташоване в межах виробничого центру. Останній був овальним скупченням 3 × 2 м уламків кременю на різних стадіях виготовлення знарядь, а також подрібнених фауністичних решток.

Другий, менший, виробничий центр з аналогічним заповненням, знаходився за 16 м на південь від житла. Господарські ями були розташовані за два метри на північний захід та південний схід, а також на схід і захід від житла. Вони мали субовальну форму, звужувалися до дна. Приблизні розміри 2,8 × 2 м, глибина – від 0,5 до 1,0 м. Заповнення ям складали в основному фауністичні рештки різних тварин, у першу чергу мамонтів, зі слідами активного використання людиною та погризами трупоїдів. Кістки розташовувалися дуже щільно, але хаотично. Також варто зазначити, що оскільки три ями, №№ 2, 3, 4 були взяті монолітом для експонування у Переяслав-Хмельницькому музеї народної архітектури та побуту, то про їх вміст майже нічого не відомо. Також варто зазначити, що східна яма, за польовою нумерацією № 7, була остаточно вибрана лише наступного сезону у 1969 році. Крім того, культурний шар на площі комплексу та навколо нього складався з великої кількості фауністичних і крем'яних решток, а також пластин і знарядь з гірського

кришталю, стилізованої жіночої статуетки з бурштину, що згідно І. Г. Шовкопляса нагадує деякі статуетки Мізинської стоянки [17, с. 252–254; 36].

Щодо власне кам'яного комплексу, то сировина на 2 ГПК використовувалася подібна до тієї, що належала і матеріалам 1 ГПК, — «канівський» та гальковий кремінь з місцевих моренних відкладів. Окрім знарядь з кременю, знайдено 10 виробів з гірського кришталю, ідентичного до описаного вище, і кам'яна плитка для розтирання фарби з мінералів. М. І. Гладких зазначає, що майже всі крем'яні артефакти знаходяться на території «точків» та житла. Відсоток пластинчатості індустрії за ним складає принаймні 40,4%, що відповідає даним межиріцької індустрії, зазначаючи, що це разом із малою кількістю знайдених відбійників (2) та характером нуклеусів, висота яких складає 3,5–5,5 см, вказує на використання тодішніми мешканцями стоянки відтискної техніки. Крім того, дослідник наводить типологічну характеристику пам'ятки, загалом виділяючи 11 жовен і їх уламків, 40 нуклеусів, 70 скребачок, 62 різця, 17 різцевих сколів, 15 пластинок з притупленим краєм, 6 вістер, 5 скобелів [7; 11]. Проте, варто зазначити, що ця типологічна характеристика все ж не є точною, оскільки не включає в себе значної частини крем'яного комплексу 2 ГПК (тобто, ям №№ 2, 3 і 4, а також частини кременів з ями № 7, що була докопана пізніше і матеріали з якої до типологічного аналізу не ввійшли), а відношення певних артефактів дослідником до деяких типологічних класів часто є застарілими на сьогодні або ж неточними.

Загалом, другий господарсько-побутовий комплекс, як і його крем'яний інвентар, були опубліковані досить повно у працях І. Г. Шовкопляса [35; 36; 39, с. 18–19], М. І. Гладких [7; 11; 12], І. Г. Підоплічка [27], Д. Ю. Нужного [17, с. 252–254; 18] та ін.

ГПК 3. Основним об'єктом дослідження Палеолітичної експедиції 1969 р. став господарсько-побутовий комплекс № 3, розкопки якого були завершені у 1973 році. Комплекс складався з житла округлої форми, діаметр якого становив 4,7 м по зовнішньому радіусу і 3,7 м по внутрішньому. Залишки житла являли собою класичне в таких випадках скупчення кісток мамонта, де ззовні були більші кістки, а внутрішню сторону заповнювали дрібні. Так, по краю скупчення, за І. Г. Шовкоплясом [40, с. 17–19], розташовувалися: 3 черепи, 4 тазові кістки, 5 лопаток, 6 бивнів, 21 трубчаста кістка, 4 довгих ребра та 3 шийні хребці. На думку дослідника, вони були вкопані і таким чином зберегли своє пер-

винне положення у вертикальному стані з нахилом до центру, підтримуючи наземну житлову споруду. Загалом коло, яке вони утворювали, було частково розірване і відрізнялося більшою насиченістю у східному і північному секторах.

У центрі житла розташовувалося невелике округле вогнище діаметром 70 см, у вигляді лінзоподібної заглибини близько 17 см, яке з північної сторони було огороджене двома великими тазовими кістками мамонта, одна з яких дуже обгоріла у вогні. На підлозі знайдено невелику кількість розщеплених кременів та два молотоподібні знаряддя із рогу північного оленя [17, с. 254–255; 35, с. 180; 40, с. 17–19].

З південного та північного заходу від житла знаходилися два округлі зовнішні вогнища, діаметром 1,7 та 1,2 м. Вони не були заглиблені у стародавній ґрунт, з потужністю шару кісткового вугілля й попелу 12 та 10 см відповідно. Поруч із ними знаходилися «виробничі центри» з обробки кременю та кістки, які являли собою значне скупчення уламків кісток, кременю, гірського кришталю і кварциту. На північ та південний-схід від житла розташовувалися 4-ри ями субовальної форми, глибиною близько 1 м, з невеликим звуженням на дні, та розмірами: 2,5 × 1,7; 2,1 × 1,5; 2,3 × 1,6; 2,3 × 1,25 м. Вони були заповнені кістковим матеріалом. Культурний шар поміж об'єктами ГПК був насичений кременем та зрідка гірським кришталем (прозорим і димчастим), серед знарядь, за І. Г. Шовкоплясом, переважали бічні різці, невеликі кінцеві та округлі скребачки, ріжучі вістря. Також було знайдено схематизовану жіночу статуетку зі світлого пісковика, подібну до виявленої раніше у 2-му ГПК (з бурштину).

Кам'яний комплекс загалом налічував 2436 екземплярів, з яких 264 знаряддя, виготовлені з сировини, подібної до згаданих матеріалів з 1-го та 2-го ГПК, і аналогічними розмірами пластин, нуклеусів та знарядь у межах 5–6 см [17, с. 255; 40, с. 19–20].

ГПК 4. У 1970 році був розкопаний 4-й ГПК поселення, який музеєфікований у своєму первинному стані безпосередньо на місці. Комплекс складався з житла, влаштованого з використанням кісток мамонта, довколишніх ям, по периметру, з північного і південного заходу, заповнених переважно кістками мамонта, яких, на відміну від згаданих 2-го та 3-го ГПК, виявлено три, відповідно, четверту, ймовірно, просто не знайдено. З півдня та південного заходу знаходилося «топталище», а також два зовнішніх

вогнища і «виробничий центр» з первинного розколювання кременю.

Загалом комплекс нараховував 5886 крем'яних виробів, у тому числі 618 знарядь праці (10,4%). Усі вони виготовлені з матеріалу, подібного до того, який використовували на інших ГПК, та мали аналогічні розміри (2–5 см), за винятком мікролітів. Нуклеуси і платівки з комплексу мають також класичні для стоянки 5–6 см довжини. Крім того, тут було знайдено низку виробів із кістки і бивня мамонта, серед яких виділяється лопаткоподібний предмет із бивня, що за своїми обрисами нагадує стилізовані жіночі статуетки з межиріцького поселення. Цікавою також є пласка язикоподібна платівка, виготовлена з бивня, що має загострення з боків та дві виїмки у базовій частині [17, с. 262–263, 274; 26, с. 203–205; 39, с. 18–19].

Варто зазначити, що досить добре вивчена планіграфія Добранічівської стоянки. Ретельно вивчалися крем'яні комплекси пам'ятки формально-типологічним, типолого-статистичним та частково типолого-технологічним та трасологічним методами досліджень. Окрім того, І. Г. Підоплічком та І. Г. Шовкоплясом було проведене досить глибоке вивчення фауністичних решток стоянки, що висвітлено у відповідних працях цих авторів. І. Г. Підоплічком також складена детальна стратиграфічна колонка пам'ятки. Титанічна робота проробленa дослідниками, дала можливість вважати пам'ятку однією з найінформативніших у Східній Європі. Це стало можливим, у першу чергу, завдяки проведенню І. Г. Шовкоплясом комплексного дослідження на всій території пам'ятки за єдиною польовою методикою. На стоянці залишені контрольні ділянки для можливих повторних експертиз у майбутньому. На базі 4-го ГПК створено унікальний музей. Кілька об'єктів взято монолітами для їх експонування. Проведені масштабні лабораторні дослідження матеріалів Добранічівки, а також підготовлена низка масштабних публікацій, що ввели до наукового обігу матеріали стоянки.

Усе ж варто зауважити, що на сьогодні пам'ятка потребує додаткового і ґрунтовного обстеження, зі врахуванням новітніх методик, як в аспекті вивчення та аналізу фауністичного комплексу і проведення повноцінного сучасного аналізу кам'яної індустрії як самої пам'ятки, так і її аналогів, що входять до межиріцької культури епігравету Східної Європи (Межиріч'єн).

Методологічні підходи у дослідженні стоянки Добранічівка та її крем'яного інвентарю. І. Г. Шовкоплясом, як вже зазначалося, було повністю розкопано Добранічівську стоянку мисливців на мамонтів протягом чотирьох польових сезонів у 1953–1975 рр., що робить її однією з небагатьох пам'яток епігравету, досліджених за єдиною польовою методикою. Але ще більш важливим є її роль в соціально-економічному осмисленні уявлень про суспільство верхнього палеоліту Східної Європи. Це потребувало включення стоянки в культурно-хронологічні схеми ВП Східної Європи, визначення її планіграфічних і стратиграфічних особливостей, а також дослідження кам'яного та кістяного інвентарю. Головною метою всіх дослідників пам'ятки було визначення її особливостей серед інших епігравецьких стоянок Східної Європи, для чого в різні часи вчені застосовували різні підходи для інтерпретації пам'ятки.

За більш ніж шістдесят років дослідження Добранічівки застосовувалося кілька підходів до вивчення кам'яного інвентарю стоянки й можливих інтерпретацій, породжених цими дослідженнями. Умовно, на думку автора, можна виділити три етапи вивчення крем'яних комплексів стоянки. Перший збігається з часом власне розкопок пам'ятки І. Г. Шовкоплясом у 1953–1975 роках. Другий період виділяється на основі праць М. І. Гладких 1973–1990-х років. Третій розпочався з робіт Д. Ю. Нужного наприкінці 1990-х років і триває до сьогодні.

Марксистська стадіальна парадигма. У 50-ті рр. минулого століття в СРСР панували ідеї марксизму і стадіального підходу до розвитку людства. На той час археологію розглядали, зазвичай, як суспільну дисципліну. Особливо яскраво такий підхід був виражений у поглядах представників соціоісторичного напрямку (П. П. Єфименко, П. Й. Борисовський, О. М. Рогачов та ін.), до яких належав й І. Г. Шовкопляс. Саме тоді виникла дискусія про виділення локальних археологічних культур (АК) у пізньому палеоліті. І. Г. Шовкопляс визначав АК як групи археологічних пам'яток, що мають спільні ознаки, розташовані на суцільній території і відносяться до одного відрізку часу. У зв'язку з неможливістю вміщення нових пам'яток до старих схем у рамках стадіального підходу, виявлення локальної специфіки у ВП призвело до появи регіональних схем історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток та виділення історико-культурних областей (ІКО) пізнього палеоліту Східної Європи. Створення культурно-

хронологічних схем розвитку пізньопалеолітичних культур окремих регіонів на основі принципово нової парадигми локальності знайшло своє відображення у конкретно-історичному підході, сформованому в СРСР О. М. Рогачовим [23; 24, с. 200–203; 28; 37].

Формально-типологічний метод. До 60-х рр. XX ст. у вивченні кам'яного інвентарю палеолітичних стоянок СРСР домінував формально-типологічний метод, за яким основною культурною атрибуцією пам'ятки була наявність чи відсутність на ній певних типів кам'яних виробів [1; 3; 4; 14; 16; 29]. Інші методи дослідження кам'яних комплексів, зокрема, експеременталь-но-трасологічний, описаний С. А. Семеновим [30; 31] чи «аналіз техніки розщеплення каменю», запропонований В. П. Любиним та І. І. Коробковою, пізніше, лише зароджувалися [4; 15] і їх застосування було спорадичним, а часом і суперечливим.

Вивчення кам'яного інвентарю стоянки формально-типологічним методом, яке І. Г. Шовкопляс провів у 1953–1954 роках, дало можливість досліднику включити її до своїх схем поділу пізнього палеоліту у Східній Європі. Робилося це на основі виділення основних типів кам'яних артефактів пам'ятки, частина з яких властива для Добранічівки та аналогічних їй пізньопалеолітичних стоянок [37; 41, с. 39–45].

Після дослідження низки пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я (Мізин, Добранічівка та ін.) І. Г. Шовкопляс, на основі аналізу крем'яного інвентарю пам'яток формально-типологічним методом, запропонував схему розвитку пізнього палеоліту Східної Європи. Дослідник поділив ВП на оріньяк, солютре і мадлен. Добранічівку за цією схемою дослідник відніс до середньої пори мадленської епохи. Принципи цієї періодизації були традиційними для тих часів і подібними до схем П. П. Єфименка та П. Й. Борисковського.

У середині 1960-х років підхід І. Г. Шовкопляса до періодизації ВП змінився у бік конкретно-історичного підходу О. М. Рогачова. Дослідник зазначав, що крім типологічних особливостей кістяного і крем'яного інвентарю, більш стійкими принципами для виділення етнічних характеристик і, відповідно, окремих етнокультурних пізньопалеолітичних областей, можуть слугувати характер домобудівництва, планіграфія поселень, побутові та етнографічні особливості, що відображаються у предметах мистецтва. На цьому принципі український учений створив нову культурно-

хронологічну схему розвитку пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я [23, с. 42–45; 24, с. 201–206; 37; 41, с. 45].

На думку І. Г. Шовкопляса, спорідненість, а то і ідентичність низки пам'яток, дозволяє виділити мізинську культуру «мадленської доби», в яку, як він уважає, входять ранні пам'ятки (Мізин, Чулатів 1, Супонево, Єлисеєвичі, Юдіново, Юровічі і Кирилівка) та пізні (Гінці, Добранічівка, Чулатів 2, Бугорок, Довгиничі та Фастів). Окрім того, особливості інвентарю та принципи побудови жител свідчили про спорідненість і спадковість мізинської культури від більш ранніх пам'яток Середнього Подніпров'я, як то Пушкарі 1, Радомишль, Бердиж, Погон, Новгород-Сіверська стоянки. Разом вони утворювали «Середньодніпровську етнокультурну зону пізнього палеоліту» [24, с. 203–205; 37, с. 297–303]. При цьому власне Добранічівку, за матеріалами 1-го ГПК, дослідник відносив до «середньо- і піздньомадленського часу» за: «маленькими знаряддями, виготовленими часто з уламків пластин та, у значній мірі, наявними округлими та подвійними скребками» [37, с. 177]. Ця ж концепція підтримується дослідником у його подальших працях після розкопок інших ГПК стоянки [39; 40].

Щоправда, згодом після робіт М. І. Гладких [8, с. 142; 9; 11], І. Г. Шовкопляс частково змінив свою думку, вказавши, що: «Добранічівка разом з Межирічами, Гінцями... складають єдину групу пам'яток, однієї з локальних культур Середньодніпровської пізньопалеолітичної етнокультурної області... Ця культура за багатьма своїми рисами подібна до інших пам'яток цієї ж області, таких як Радомишль, Пушкарі, Мізин та Києво-Кирилівська» [18, с. 58; 34 с. 88].

Зазначимо, що на сьогодні опубліковано ряд історіографічних робіт, в яких висвітлюються бачення І. Г. Шовкоплясом культурно-історичних та соціально-економічних процесів у ВП Східної Європи в аспектах доповнення, критики й історіографії від різних авторів, як то М. В. Аніковича, С. М. Бібікова, С. М. Лісицина, М. І. Гладких, С. В. Палієнка, Д. Ю. Нужного [6; 8; 9; 11; 13; 17; 18; 20; 21; 22; 23; 24; 25] та ін. Вони вказують на професійне дослідження Добранічівської стоянки та її матеріалів І. Г. Шовкоплясом і вірне для свого часу визначення її місця в культурно-хронологічних схемах пізнього палеоліту Східної Європи.

Типолого-статистичний метод. У 1970-х роках починається новий етап у дослідженні крем'яного інвентарю стоянки,

пов'язаний із поширенням типолого-статистичного методу в обробці крем'яного інвентарю стоянок. Його прибічники визначали належність комплексу до певної культури співвідношенням у колекції різних типів кам'яних виробів. Новий етап в дослідженні колекцій кременю Східної Європи пов'язаний з поширенням ідей видатного французького палеолітознавця Франсуа Борда. У 60–70-х рр. XIX ст. його тип-лист крем'яних виробів середнього палеоліту та новітню методику типолого-статистичної обробки масового археологічного матеріалу першими в СРСР почали застосовувати В. М. Гладилін (Київ) та В. П. Любін (Ленінград).

З 1967 року дослідженням крем'яних комплексів Добранічівської стоянки, у тому числі їх аналізом і публікацією за часи розкопок пам'ятки, займався М. І. Гладких. Накопичення великої кількості матеріалу внаслідок розкриття всіх чотирьох ГПК Добранічівки, привело дослідника до застосування при вивченні масових матеріалів стоянки новітніх методів математичної статистики та типолого-статистичного аналізу.

М. І. Гладких провів типолого-статистичний аналіз кам'яних артефактів 1-го та 2-го ГПК для розуміння різниці між комплексами всередині однієї пам'ятки, та подальшого їх зіставлення з матеріалами інших стоянок. Ученому вдалося обґрунтувати «культурну відмінність» Добранічівки та Межирічів від Мізину. На матеріалах зазначених стоянок дослідник продовжив традиційні для радянського палеолітознавства дослідження у соціально-економічному напрямку і зробив помітний внесок у культурну диференціацію та періодизацію верхнього палеоліту Середнього Подніпров'я. В основу виділення археологічних культур ВП були покладені особливості кам'яного інвентарю. Зазначалося, що археологічний матеріал необхідно аналізувати не з усієї пам'ятки в цілому, а з кожного господарсько-побутового комплексу окремо. Це давало можливість уточнювати критерії виділення археологічної культури і дозволило уникнути змішання різних культурних явищ та виділення штучних «археологічних культур».

Дослідником виділено у «середньодніпровській етнокультурній області» три окремі «культурні явища мадленської доби». До першого включені Добранічівська і Межиріцька стоянки та нижній, і, можливо, верхній, горизонти Гінцівської; до другого – Мізин; а до третього – Журавка. В подальшому М. І. Гладких запропонував виділяти пам'ятки на основі належності до певної

«історико-етнографічної спільності» та «господарсько-культурного типу», порівнюючи фауністичні рештки, житла, виробничий інвентар. Зокрема, Добранічівка і Межиріч, за М. І. Гладких, належать до одного ІЕС та ГКТ, а Добранічівка і Журавка до різних. Загалом ці матеріали та ідеї досить повно представлені в літературі [5; 6; 8; 9; 13; 17; 18; 20; 21; 22].

М. І. Гладких вдалося зробити значний внесок у вітчизняне палеолітознавство в цілому, та вивчення Добранічівки зокрема, завдяки його підходу до матеріалу. Адже дослідник уважав, що вироблення знарядь – це процес надання їм певної форми, що включав в себе, як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Так, з одного боку майстер хоче виготовити знаряддя ідеального типу, як того вимагає традиція, на основі свого бачення образа вже наявних знарядь. А з іншого, через власний рівень вправності майстра та якість сировини, всі вироби є індивідуальними і відповідно своєрідними. Дослідник зазначав, що саме цей фактор дає можливість для прогресивного розвитку індустрії в часі і формуванню локальних варіантів пізньопалеолітичних культур. Дія інших, природних та соціальних факторів дає реалізацію цих можливостей і виражає конкретні локальні варіабельності.

На основі зазначених принципів М. І. Гладких вдалося виділити причорноморський, прикарпатський і середньодніпровський ГКТ. Більш дрібний поділ археологічних культур, на його думку, має відображати етнічну належність їх носіїв. При цьому зазначалося, що для пізнього палеоліту характерне постійне пересікання різних ГКТ і ІЕС. Відповідно через наявність кількох археологічних культур мало б бути неможливим виділення єдиного локального варіанту. Спираючись на порівняння матеріалів окремих ГПК Добранічівки і Межирічів між собою, М. І. Гладких наголошував на необхідності розмежування ГКТ та ІЕС [5, с. 3–4; 10, с. 23; 22, с. 20].

Ці твердження чудово ілюструє проведений М. І. Гладких типолого-статистичний аналіз 1-го та 2-го ГПК. Співставлення отриманих результатів, дозволило дослідникові визначити за методом Д. Брейнера та В. Робінсона індекс спорідненості між комплексами. Він сягнув 174%, що на думку М. І. Гладких свідчить про однокультурність пам'яток, показуючи відносну самостійність комплексів і не заважаючи їм бути повноцінними частинами, які відображають всю повноту та своєрідність загальної колекції. Зафіксована і певна різниця в техніці та типології одночасних та

однокультурних крем'яних комплексів. Дослідник відзначав необхідність нагромадження конкретних статистичних даних про відмінності і подібності кам'яного інвентарю, задля можливості визначення однокультурності чи різнокультурності пам'яток [11, с. 15–21]. Все це, як зазначалося, дозволило вченому зробити висновки щодо приналежності стоянки до межиріцько-добранічівського ІЕС, в рамках середньодніпровського ГКТ.

Дослідження М. І. Гладких призвели до значної зміни висунутої І. Г. Шовкоплясом концепції етно-культурного поділу пізнього палеоліту, загалом, та середньодніпровського регіону зокрема. Але при цьому не всі дослідники були згодні і з інтерпретацією самого М. І. Гладких. Так, З. О. Абрамова виділяла «середньодніпровську етнокультурну область», до якої входять: тімоновсько-юдіновська культури (Юдіново, Чулатів 2, Тімонівка 1 і 2, Бугорок), мізинська (Мізин і Супонево) та межиріцько-добранічівська (Межиріч, Добранічівка, Гінці). Схожої думки дотримувався і С. М. Бібіков, який на підставі схожості типології знарядь праці і структури поселень вважав Чулатове 1, Кирилівку, Межиріч, Добранічівку, Гінці, Мізин, Супонево та Єлісеєвічі групою споріднених культур. М. В. Анікович відносив Мізин, Межиріч, Добранічівку та Боршево 1 до однієї культури. На противагу йому С. М. Лісіцин підтримує ідею виділення межиріцько-добранічівської культури, відділяючи її від комплексу Мізина [18, с. 58–59].

Така широка варіація культурно-хронологічних схем розвитку різних регіонів Східної Європи у пізньому палеоліті відзначається, в значній мірі, у зв'язку зі зміною парадигм у 90-х роках минулого століття та остаточного переходу до неопозитивізму і технокомплексного підходу.

Сучасний етап дослідження крем'яних комплексів ВП Середнього Подніпров'я. Масштабні дослідження колекцій кременю з ВП стоянок Середнього Подніпров'я протягом останніх двох десятиріч здійснив Д. Ю. Нужний [17; 18; 20, с. 18–19; 21, с. 96–133]. Він розглянув крем'яні комплекси Добранічівки за сучасною методикою типолого-статистичного аналізу із застосуванням техніко-типологічного та трасологічного методів. Так, у своїй праці 1997 року, на основі технокомплексів низки досліджених стоянок до «межиріцької пізньопалеолітичної культури» дослідник відніс Межиріч, Добранічівку, Семенівку 1 і 2, Гінці, Фастів і Бугорок [20]. Але пізніше [18, с. 59] він вказував, що, фактично, про «верхньопалеолітичні культури... можна стверджувати лише про певні типи спо-

ріднених чи можливо синхронних пам'яток або навіть окремих типів індустрій у чомусь подібних, а у чомусь відмінних між собою». Надалі він розвивав цю думку, вказуючи на неможливість виділення певних етнокультурних типів в епігравецький час через стан археологічних джерел, рівень їх аналізу, загальний час існування комплексів в контексті всього епігравету, об'єктивну специфіку комплексів та ін.

Д. Ю. Нужний пропонував об'єднувати епігравецькі пам'ятки Східної Європи у межах «епігравецького технокомплексу», а для виділення окремих пам'яток використовувати поняття «тип індустрії» (як то межиріцький тип, до якого відносить і Добранічівку; мізинський, овручський, юдинівський, а також Єлисеевичі 1, Журавку та Велику Бугаївку, як окремі пам'ятки, що представляють певні типи індустрій епігравету).

Також він зазначав, що встановити подібності та відмінності різних комплексів та їх груп між собою, а також конкретні причини цих явищ можливо лише через індивідуальне вивчення, як з технологічними особливостями крем'яних комплексів, так і з конкретними категоріями знарядь та їх морфологічними ознаками [17, с. 399–440; 18, с. 59–61; 21, с. 96–133].

Дослідник методом порівняння техно-комплексів різних стоянок, зокрема 1, 3, 4 ГПК Добранічівки, 1, 2, 3, 4 ГПК Межиріч, Семенівки 1-3 та низки інших, на основі типолого-статистичних даних, а також за технологією обробки кременю, виділив ряд основних індексів. Їх врахування разом із хронологічними та планіграфічними даними та включаючи об'єктивні відмінності – сировина, місцевість, функціональні і сезонні типи поселень та інше – дозволяють, на думку дослідника, виділяти окремі індустрії. При цьому важливо враховувати індекс пластинчастості, відсоток знарядь на пластинах та відщепах, зіставлення, порівняння на різних класифікаційних рівнях типів та технічних особливостей нуклеусів і знарядь (у першу чергу мікролітичних комплексів). Ці принципи Д. Ю. Нужний застосував при індустріальній диференціації пам'яток епігравету Східної Європи [17; 18, с. 61–77].

На сучасному етапі досліджень пам'ятки, автором, проводяться порівняльні аналізи технологій обробки кременя Межиріч'єна для різних об'єктів (жител, виробничих майстерень, господарських ям, культурного шару) та загалом ГПК, у тому числі Добранічівської та Межирічської стоянок, що відображено у низці робіт. Ці дослідження надають цілий ряд типових індексів, які дозволя-

ють порівнювати комплекси стоянки за сучасними методиками у загальноєвропейському контексті [32; 42].

Висновки. Отже, на сьогодні існує низка різних інтерпретацій місця Добранічівської стоянки в культурно-періодизаційній схемі епігравету Східної Європи. Більшість сучасних дослідників притримуються схеми Д. Ю. Нужного, з тими чи іншими нюансами, що формувалася у процесі тривалого розвитку палеолітознавства з кінця XIX ст. Починаючи від самого відкриття пам'ятки, її місце в культурно-хронологічних схемах постійно змінювалося у зв'язку зі вдосконаленням методик досліджень. Так, ще І. Г. Шовкопляс, виділивши перші археологічні культури на матеріалах середньодніпровських та деснянських пам'яток, започаткував дискусію про місце Добранічівки у історико-культурному поділі ВП регіону. Крім того, дослідник зауважував, що особливості планіграфії пізньопалеолітичних поселень можуть свідчити про розвиток родових відносин і демонструють перехід від общинного характеру господарської та виробничої діяльності до сімейного [13, с. 33–34; 39 с. 21]. Подальші дослідження у цій галузі відкривають широкий шлях до соціально-економічних реконструкцій, які визначають мешканців одного ГПК, в якості групи, що була відносно соціально та господарськи незалежними у межах ширшого мисливського колективу.

Зусилля І. Г. Шовкопляса з культурної диференціації ВП Середнього Подніпров'я продовжив його учень М. І. Гладких, який обґрунтував критерії виділення археологічних культур. Він також працював над проблемою локальних варіантів культур, застосовував новітні на той час, західні системи аналізу матеріалу та включив їх у вітчизняне палеолітознавство в процесі вивчення матеріалів стоянок ВП Середнього Подніпров'я.

Схема культурної диференціації та періодизації ВП регіону перейшла на новий етап розвитку у 90-ті рр. XX ст, коли комплекси стоянок (в т. ч. Добранічівки) були проаналізовані на сучасному рівні. Це відобразилось у працях Д. Ю. Нужного в аспекті виділення загального технокомплексу для епігравету Східної Європи й окремих «типів індустрій» для ВП стоянок регіону. Намітився перехід від понять «культури», «етноси» до «індустрій». Виділення перших двох, на думу дослідника, є нереалістичним у зв'язку з фрагментарністю існуючих джерел. Точніше розуміння індустрії, яку використовувало тогочасне населення пам'ятки, можливе лише при детальному розгляді її комплексів, у тому числі техно-

комплексів сучасними методами археологічної науки, якій притаманні комплексні дослідження. Сучасний рівень типолого-статистичних досліджень передбачає проведення технологічного аналізу господарсько-побутових комплексів Добранічівки і порівняння з технокомплексами, як в межах Межирічьєна, так і з різноманітними комплексами ВП, що дозволяє по-новому оцінити як досліджуваний комплекс, так і різницю в технології обробки кременю на епіграветських стоянках мисливців на мамонтів.

Джерела та література

1. **Бонч-Осмоловский Г. А.** К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий / Г. А. Бонч-Осмоловский // Человек. – 1928. – № 2/4. – С. 147–186.

2. **Борисковский П. И., Праслов Н. Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья / П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов // САИ. – Вып. А 1-5. – М.; Л.: Наука, 1964. – 56 с.

3. **Гиря Е. Ю.** Анализ каменных индустрий: морфология, морфография, контекст / Е. Ю. Гиря // Методы изучения каменных артефактов: мат-лы международной конференции – СПб.: ИИМК РАН, 2015. — С. 24–28.

4. **Гиря Е. Ю.** Технологический анализ каменных индустрий. (Методика микро-макроанализа древних орудий труда) / Е. Ю. Гиря; РАН, ИИМК. – СПб., 1997. – 198 с.

5. **Гладких М. И**. Изменчивость орудий в процессе их изготовления как культурнообразующий фактор (по материалам палеолита) / М. И. Гладких // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 3—5.

6. **Гладких М. И.** К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита / М. И. Гладких // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 112—116.

7. **Гладких М. И.** Каменный инвентарь Добраничевской стоянки / М. И. Гладких // АИУ в 1967 г. — 1968. — Вып. 2. — С. 83–89.

8. **Гладких М. И.** Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников / М. И. Гладких // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 137—143.

9. **Гладких М. И.** Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. И. Гладких. — Л., 1973. — 24 с.

10. **Гладких М. И.** Содержание локальных вариантов позднего палеолита на Украине / М. И. Гладких // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 22—23.

11. **Гладких М. І.** До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря / М. І. Гладких // Археологія. — 1973. — Вип. 9. — С. 15—21.

12. **Гладких М. І.** Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки / М. І. Гладких // АДУ в 1969 р. — 1972. — Вип. 4. — С. 20—23.

13. **Гладких М. І.** Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України): препринт. — К.: НМК ВО, 1991. — 44 с., 1 карта.

14. **Коробкова Г. Ф.** Методика микро-макроанализа древних орудий труда / Г. Ф. Коробкова, В. Е. Щелинский. – СПб., 1996. – Ч. 1.

15. **Коробкова Г. Ф.** Применение метода микроанализа к изучению функций каменных и костяных орудий / Г. Ф. Коробкова // МИА. – М.: Наука, 1965. – № 129. – С. 192–197.

16. **Нехорошев П. Е.** Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита / П. Е. Нехорошев. – СПб., 1999. – С. 173.

17. **Нужний Д. Ю.** Верхній палеоліт Західної та Північної України (технікотипологічна, варіабельність та періодизація) // Нужний Д. Ю. – К.: ФОП Філюк О., 2015. – 478 с.

18. **Нужний Д. Ю.** Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епігравецьких комплексів Середнього Дніпра / Д. Ю. Нужний // Кам'яна доба України. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 57—81.

19. **Нужний Д. Ю.** Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення / Д. Ю. Нужний, П. С. Шидловський // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. – Донецк: Донбас, 2009. – С. 203–219. – (Археологический альманах, № 20).

20. **Нужний Д. Ю.** Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу / Д. Ю. Нужний // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–23.

21. **Нужний Д. Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців / Д. Ю. Нужний. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.

22. **Палиенко С. В.** М. И. Гладких и социоисторическое направление в палеолитоведении / С. В. Палиенко. — К., 2012.

23. **Палієнко С. В.** Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві / С. В. Палієнко // Vita antiqua. – К., 2009. – № 7–8. – С. 42–49.

24. **Палієнко С. В.** І. Г. Шовкопляс і конкретно-історичний підхід О. М. Рогачова / С. В. Палієнко // ПЦП. – К., 2014. – № 26. – С. 200–209.

25. **Палієнко С. В.** Матеріали Середнього Подніпров'я та Подесення як основа культурної диференціації пізнього палеоліту України / С. В. Палієнко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2010. – С. 3–9.

26. **Пидопличко И. Г.** Межиричские жилища из костей мамонта / И. Г. Пидопличко. – К.: Наукова думка, 1976. – 239 с.

27. **Пидопличко И. Г.** Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине / И. Г. Пидопличко. – К.: Наукова думка, 1969. – 162 с.

28. **Рогачев А. Н.** Каменные орудия как исторический источник / А. Н. Рогачев // КСИА. – 1973. – Вып. 137. – С. 14–21.

29. **Селезнев А. Б.** Технология первичного расщепления стоянки Пушкари 1 (в сравнительном освещении): Автореф. ... дис. канд. ист. наук, специальность ВАК РФ 07.00.06 / А. Б. Селезнев. — СПб., 1996.

30. **Семенов С. А.** Первобытная техника / С. А. Семенов // МИА. – 1957. – № 54.

31. **Семенов С. А.** Развитие техники в каменном веке / С. А. Семенов. – Л., 1968.

32. **Цвіркун О. І., Шидловський П. С., Дудник Д. В., Чимирис М. В.** Кремнеобробний комплекс четвертого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення // VITA ANTIQUA. – Вип. 13: Житла первісної Європи: соціальна адаптація у змінному середовищі. – К.: Центр палеоетнологічних досліджень, 2021. – С. 55–86. – https://www.doi.org/10.37098/VA-2021-13-55-86 .

33. **Шидловський П. С.** Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я / Шидловський П. С. // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К., Фастів: ФДКМ, 2005. – С. 31–39.

34. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская позднепалеолитические стоянка на Украине / И. Г. Шовкопляс // КСИА РАН. – 1992. – № 206. – С. 85–90.

35. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская стоянка на Киевщине / И. Г. Шовкопляс // МИА. – М., 1972. – № 185. – С. 177–188.

36. **Шовкопляс И. Г.** Исследования Добраничевской стоянки / И. Г. Шовкопляс // АИУ в 1967 г. - К.: Наукова думка. – 1968. — Вып. 2. — С. 79–83.

37. **Шовкопляс И. Г.** Мезинская стоянка / И. Г. Шовкопляс. — К.: Вид-во АН УРСР, 1965.

38. **Шовкопляс И. Г.** Отчет о роботе Палеолитической экспедиции в 1953 г. Раскопки Добраничевской стоянки на Киевщине // НА ІА НАН України. – Ф. 64. – 1953/14.

39. **Шовкопляс І. Г.** Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – 1971. – Вип. 3. – С. 13–21.

40. **Шовкопляс І. Г.** Розкопки Добранічівської стоянки // АДУ в 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 16–20.

41. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская палеолитическая стоянка / И. Г. Шовкопляс // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 32–46.

42. **Shydlovskyi P. S., Tsvirkun O. I., Péan S., Chymyrys M. V.** Spatial Distribution of Mezhyrichian Objects (Eastern Epigravettian): A Model of Seasonal Mobility. In: Sobkowiak-Tabaka, I., Diachenko, A., Wiśniewski, A. (eds) Quantifying Stone Age Mobility. Quantitative Archaeology and

Archaeological Modelling. Springer, Cham, 2022. – P. 193–227. – https://doi.org/10.1007/978-3-030-94368-4_8
43. **Soffer O.** The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain / Olga Soffer. – London & Orlando: Academic, 1985. – XXIV, 539 pages, 186 illustrations, 134 tables. – https://doi.org/10.1002/gea.3340030111

О. І. Цвіркун

Історія дослідження стоянки Добранічівка та її крем'яного комплексу

Добранічівська стоянка – всесвітньовідома пам'ятка мисливців на мамонтів епігравецької традиції. У статті охарактеризовано історію досліджень, зокрема, умовно виділено три їх етапи. Перший – час розкопок пам'ятки під керівництвом І. Г. Шовкопляса у 1953—1975 рр. Другий – дослідження М. І. Гладких 1973—1990-х рр. Третій — типолого-технологічний та статистичний аналізи крем'яних артефактів з кінця 1990-х рр. і до сьогодення. Простежено зміни у розумінні ролі крем'яних комплексів під час вивчення пам'яток та відтворено розвиток основних методів дослідження крем'яних комплексів.

Ключові слова: верхній палеоліт, Епігравет, Добранічівська стоянка, Шовкопляс І. Г., господарсько-побутовий комплекс, технологія кремнеобробки, мисливці на мамонтів.

O. I. Tsvirkun

The History of the Study of the Dobranichivka Settlement and its Flintstone Complex

Dobranichivka settlement – world famous monuments mammoth hunters epigravettian tradition. The article describes the history of research, in particular, ti can be divided into three phases. The first - the time of excavations of the monument under the leadership of I. H. Shovkoplias in 1953-1975. The Second one – research M. I. Hladkykh 1973 – 1990. The third is a typology-technological and statistical analysis of lithic artifacts from the late 1990s to the present. Changes in the understanding of the role of lithic complexes during the study of sights; and the development of the main methods of research of lithic complexes is reproduced.

Keywords: The Upper Palaeolithic, Age Epigravettian, Dobranichivka settlement, Shovkoplias I. H., household unit, flintstone technology, mammoth hunters.

УДК 069.5:908(477.53):[903.2(477.41)

Л. М. Лугова
(м. Полтава)

ЗНАХІДКИ З ДОБРАНІЧІВКИ В КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Про матеріали з Добранічівської пізньопалеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї. Історія надходження та коротка характеристика.

Ключові слова: пізній палеоліт, Добранічівка, вироби з кременю, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

70 років тому, 1952 року поблизу с. Добранічівка тоді Шрамківського району Полтавської області (нині Бориспільського району Київської області) випадково, під час земляних робіт була відкрита стоянка первісних людей доби пізнього палеоліту. Історія її дослідження тісно пов'язана з іменем відомого українського вченого, нашого земляка, археолога, провідного фахівця у галузі верхнього палеоліту України **Шовкопля́са Іва́на Гаври́ловича** (1921–1997). Саме він протягом кількох років (1953, 1967, 1969, 1971 рр.) проводив археологічні дослідження Добранічівської стоянки, здійснивши розкопки на всій збереженій площі пам'ятки. За матеріалами проведених досліджень стоянка була визначена ним як невелике довготривале поселення давніх мисливців, планіграфія якого складалася з окремих господарсько-побутових комплексів. Склад та характер виявлених тут культурних залишків подібний до матеріалів широко відомих наддніпрянських довготривалих поселень із мамонтовою фауною, відкритих у Гінцях, Мізині, Межирічі [7, с. 79–83; 9, с. 7–8]. Ці пам'ятки стали базовими у вивченні способу життя, ведення господарства, суспільного устрою пізньопалеолітичного населення України [4, с.13; 9, с. 7–8; 10, с. 25–37].

На жаль, у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського знахідки із Добранічівки представлені лише невеликою добіркою підйомних матеріалів (Інв. № А 1296), котру

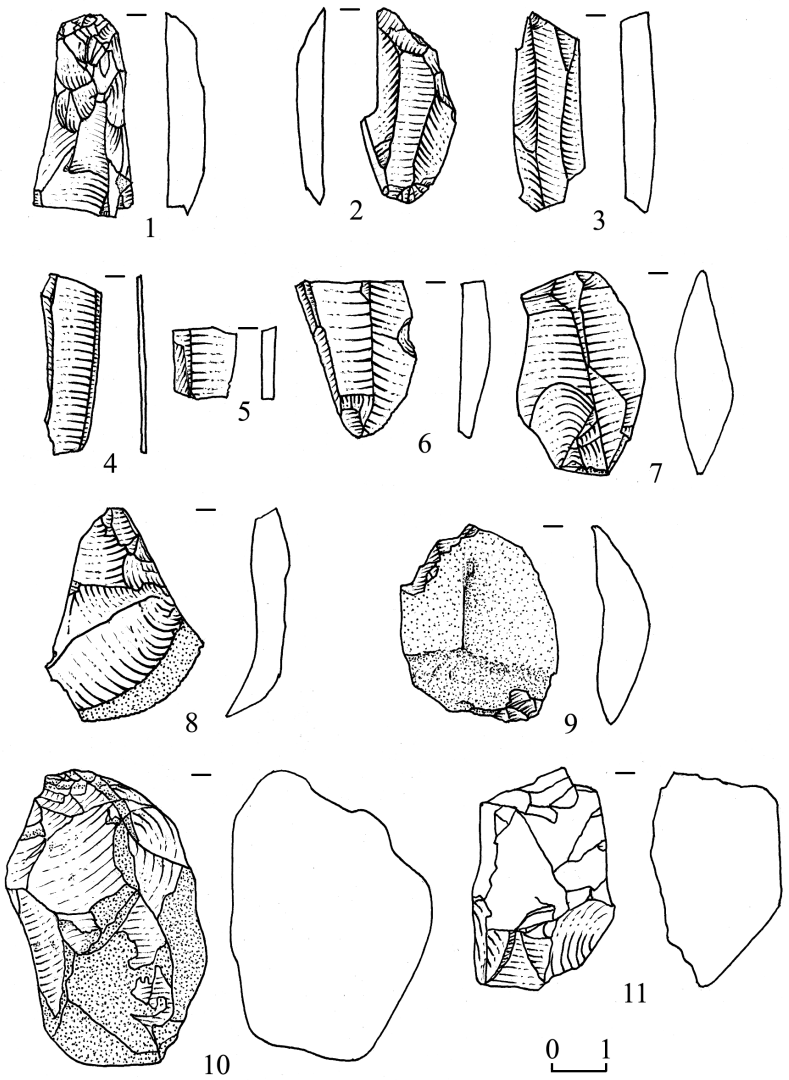

Рис. 1. Знахідки з Добранічівської стоянки.
1 – скребачка, 2, 3 – різці, 4-6 – платівки, 7-9 – відщепи,
10-11 – нуклеподібні уламки. *Кремінь.* ПКМВК.
Рис. Менчинської Т. В., 2022.

зібрав і передав до музею заступник директора з наукової роботи А. А. Фуремс [1, 1 арк.]. У науковому архіві музею зберігається довідка А. А. Фуремса про його відвідини Добранічівки того ж 1952 р., тобто ще до початку наукових археологічних досліджень. У ній він наводить дані про обставини, за яких було виявлено рештки стоянки, її місце знаходження, а також про результати обстеження пам'ятки [6, арк. 1–2]. Наведемо її дослівно: «Справка. О верхнепалеолитической стоянке в х. Доброночивка Капустинского с/с Шрамковского р-на. Стоянка обнаружена во время копания глины в 1952 г. Вначале были обнаружены кости мамонтов (несколько особей, судя по челюстям), затем обратили внимание на наличие обломков кремневых орудий труда. О находке сообщили в Капустинскую среднюю школу, и учитель указанной школы т. Кулинский А. И. осмотрел ее, взял для школы несколько обломков костей мамонта и около десятка обломков кремневых орудий труда.

О находке тов. Кулинский сообщил в редакцию газеты «Зоря Полтавщины», откуда сообщение его было передано в Полтавский Государственный краеведческий музей.

1–2 октября сего года стоянку и находки осмотрел зам. директора Полтавского Гос. краеведческого музея А. А. Фуремс.

Стоянка находится в х. Доброночивка, в 3-х км к югу от с. Капустинцы, в 100–150 м от моста через ставок, на северной обочине дороги, ведущей из Переяслава-Хмельницкого на восток, в Миргород. Дорога прорезана в высоком (7–11 м) обрыве. Стоянка находится там, где дорога поднимается к современной поверхности. Следы ее – на глубине 3 м от современной поверхности почвы и на глубине 1 м от поверхности резерва дороги.

Кости мамонта почти все разбиты еще в древности (очевидно, при добывании костного мозга); много обломков сожженных и обожженных костей.

Среди кремневых орудий – обломки ножиков, скребков, возможно, наконечники копий.

Судя по материалам, стоянка аналогична стоянке Гонцы, в 60 км от которой она и находится.

9. X. 52. А. Фуремс».

У 1973–1974 рр. Г. О. Сидоренко, завідувачка відділу історії дореволюційного періоду, склала каталог «Колекція епохи палеоліту в Полтавському краєзнавчому музеї», до якого ввійшли і матеріали з Добранічівської стоянки, зібрані А. А. Фуремсом [5,

арк. 4–5, 9]. У каталозі авторка подає загальну характеристику пам'ятки та перелік речових знахідок.

Усього колекція нараховує 16 од. зберігання: 11 од. виробів із кременю і 5 од. дрібних уламків перепалених кісток. У 1990 р. через повне руйнування уламки кісток були списані [2]. Крем'яні вироби представлені кінцевою скребачкою (рис. 1: 1), бічними різцями (рис. 1: 2, 3), уламками платівок (рис. 1: 4–6), відщепами (рис. 1: 7–9) та нуклеподібними уламками (рис. 1: 10, 11). Матеріалом для їх виготовлення слугувала крем'яна галька переважно темнобурого, майже чорного кольору, а також світлокоричневого та сірого кольорів. Незважаючи на малочисельність цієї колекції, зібраної під час, як здається найперших розвідок, до її складу входять основні типи крем'яних виробів, отриманих в результаті розкопок на Добранічівській стоянці, що в цілому визначають її культурно-хронологічну приналежність [3, с. 83–89; 8, с. 183–185].

Джерела та література

1. Акт вступу № 374 від 03.10. 1952 р. // Архів фондів ПКМВК. – 1 арк.

2. Наказ Міністерства культури України № 194 від 13.06.1990 р. // Архів фондів ПКМВК.

3. **Гладких М. И.** Каменный инвентарь Добраничевской стоянки / М. И. Гладких // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — К.: Наукова думка, 1968. – Вып. 2. – С. 83–89.

4. **Залізняк Л. Л.** Кам'яна доба України: проблеми, перспективи / Залізняк Л. Л. // Кам'яна доба України: зб. наук. ст. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С. 11–17.

5. **Сидоренко Г. О.** Колекція епохи палеоліту в Полтавському краєзнавчому музеї (каталог). 1973–1974 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМВК. – Спр. 04-121. – 2 арк.

6. **Фуремс А.** Наукова довідка про верхньопалеолітичну стоянку в х. Добронічівка Капустинської с/р. Шрамківського р-ну / А. Фуремс // НА ПКМВК. – Спр. № 04-33. – 09.10.1952 р. – 2 арк.

7. **Шовкопляс И. Г.** Исследование Добраничевской стоянки / И. Г. Шовкопляс // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – Вып. 2. – С. 79–83.

8. **Шовкопляс И. Г.** Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования) / И. Г. Шовкопляс // МИА. – М.: Наука, 1972. – № 185. – С. 177–188.

9. **Шовкопляс И. Г.** Из истории изучения палеолита Полтавщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина ІІ: Археологія Полтавщини / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 7–8.

10. **Яковлєва Л. А.** Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) / Л. А. Яковлєва // Кам'яна доба України: зб. наук. ст. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С. 18–42.

Л. М. Лугова

Знахідки з Добранічівки в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Про матеріали з Добранічівської пізньопалеолітичної стоянки у зібранні Полтавського краєзнавчого музею. Останні були наслідком першого обстеження решток пам'ятки, здійсненого у жовтні 1952 р. Наводиться історія надходження та коротка характеристика.

Ключові слова: пізній палеоліт, Добранічівка, вироби з кременю, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

L.M. Luhova

Findings from Dobranichivka in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection

Concerning the materials from Dobranychivka late Paleolithic Site in the Poltava Local Lore Museum collection. They were gathered during the first research oh the monument in 1952. History of their coming and short characteristics are given.

Keywords: the Late Paleolithic Age, Dobranichivka, flint items, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

УДК 902-051(477)+821.161.2.09(092)

В. О. Мокляк
(м. Полтава)

ІВАН ГАВРИЛОВИЧ І ГАННА МИХАЙЛІВНА ШОВКОПЛЯСИ ЯК ДОСЛІДНИКИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Наводяться спогади автора про особисті зустрічі з Іваном Гавриловичем і Ганною Михайлівною Шовкоплясами. Аналізується їх діяльність на ниві Шевченкознавства та йдеться про вклад обох відомих науковців у вивчення теми «Діяльність Т. Г. Шевченка з вивчення пам'яток археології».

Ключові слова: Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М., Шевченко Т. Г., археологічні дослідження, пам'ятки, Лубенщина, Україна, стаття, доповідь, публікація, виступ.

Серед багатьох особистостей, із якими довелося спілкуватися в житті, була одна родина, що справила незабутнє враження вже в першу нашу зустріч. Це родина Шовкоплясів – Іван Гаврилович та Ганна Михайлівна Шовкопляс. На той час обоє вже були легендарними особистостями, до того ж, оповитими ореолом дисидентства.

Автор, ще молодий науковець, нещодавно прийнятий на роботу до відділу археології Полтавського краєзнавчого музею, мав за честь бути залучений до підготовки однієї із наукових археологічних конференцій, що їх тоді проводив музей. Власне тоді це звалося семінаром.

От тоді й довелося вперше познайомитися із родиною Шовкоплясів.

Уже з перших хвилин відчувалася їх страшенна залюбленість в українську історію. В пам'яті відклався епізод у тролейбусі, коли Іван Гаврилович під час поїздки ділився спогадами про археологічні розкопки палеолітичних стоянок у Мізині та Добранічівці. Велася мова про історію вивчення та перспективи нових досліджень Гінцівської стоянки на Лубенщині, що Івану Гавриловичу, як уродженцю села Лазірки Оржицького району на Полтавщині, було надзвичайно цікаво.

Загалом, із родиною Шовкоплясів доводилося спілкуватися кілька разів особливо під час їх візитів на Полтавщину та поїздок до нинішнього Національного історичного музею, де працювала Ганна Михайлівна. На той час, на початку 1990-х рр., іще багато чого замовчувалося із нашої новітньої історії, особливо, що стосувалося евакуації музейних цінностей на вільні від нацистської окупації території колишнього Радянського Союзу та їх повернення після звільнення окупованих територій. Саме тоді Ганна Михайлівна розповіла, як відбувався процес реевакуації. На той час на такі розповіді було накладено табу – адже «все вкрали і знищили нацисти». Однак, як розповідала Ганна Михайлівна, багато чого було далеко не так. Вона повідомила про те, що після повернення ящиків із експонатами регіональних музеїв, вони направлялися до своїх рідних стін через Київ, де їх відкривали без відома власників, після чого неодноразово вилучалися найцікавіші та найатрактивніші експонати для поповнення столичних колекцій. Власникам музейних предметів про це не повідомлялося, і вони вважали, що речі втрачено назавжди під час війни.

Серед того, що розповідали Іван Гаврилович та Ганна Михайлівна, багато місця займала шевченківська тематика. Адже вони тривалий час займалися питанням вивчення участі Т. Г. Шевченка в археологічних дослідженнях. На цю тему було написано й опубліковано кілька статей і врешті вийшла з друку окрема книга.

Тема "Родина Шовкоплясів і Т. Г. Шевченко" уже піднімалася в науковій літературі. Вперше статті про І. Г. та Г. М. Шовкоплясів як шевченкознавців побачили світ у книзі полтавського дослідника творчості Т. Г. Шевченка Петра Петровича Ротача 2009 р. «Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» [5, с. 488–489; 7, с. 489], а через кілька років, у 2013 р., побачило світ друге видання цієї ж праці [7, с. 900–901; 7а, с. 901]. Статтю про І. Г. Шовкопляса, як дослідника творчості Т. Г. Шевченка, в плані зацікавлень останнього археологією, містить і фундаментальна енциклопедія, присвячена життю і творчості класика української літератури — «Шевченківська енциклопедія». У шостому томі видання є окрема стаття про вченого [2, с. 983–984]. Не називаючи імені Т. Г. Шевченка, подають інформацію за темою – І. Г. Шовкопляс як дослідник Т. Г. Шевченка – Н. Орач та С. Ляшко у статтях, присвячених життю і науковій творчості Івана Гавриловича Шовкопляса. Обидва дослідники, розглядаючи творчий доро-

бок ученого, серед інших називають і його роботи, де висвітлюється діяльність Т. Г. Шевченка як археолога [3; 4].

Одна із перших публікацій на тему Т. Г. Шевченко і археологія, авторства І. Г. та Г. М. Шовкоплясів побачила світ у 1957 р. – це «Археологічні дослідження в Україні», до складу якої було також включено розділ «Бібліографія з історії України. 1917–1987» [1].

Тема бібліографії археології в творчості І. Г. Шовкопляса в подальшому вилилася у два великих бібліографічних покажчики – «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія» (1969) [17] та підготовленому спільно з Н. Г. Дмитренко у 1989 р. російськомовному покажчику «Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980» [13]. В обох покажчиках є розділи, присвячені Т. Г. Шевченку як археологу, до яких уміщено бібліографічні відомості про публікації інших авторів на цю тему. Як-то А. Т. Брайчевської (Сміленко) та М. Ю. Брайчевського, І. Іванцова, Г. М. Шовкопляс [13, с. 33–34; 17, с. 33].

Із 1987 р. в різних виданнях з'являється серія публікацій дослідницького напрямку про діяльність Т. Г. Шевченка в царині дослідження пам'яток археології. Першою із них можна вважати доповідь на Першій Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства, що відбулася в Полтаві у жовтні 1987 р. «Памятники истории и культуры Левобережной Украины в жизни и творчестве Т. Г. Шевченко», в якій археологічна діяльність поета розглядається через призму хронології. Пам'ятки, що мають відношення до Т. Г. Шевченка, згруповано по епохах: доба міді – бронзи, скіфський час, Київська Русь, архітектурні об'єкти [12, с. 208–209].

Інформація про археологічні об'єкти, що їх досліджував Т. Г. Шевченко відвідуючи Лубенщину, висвітлена у статті Г. М. та І. Г. Шовкоплясів «Т. Г. Шевченко и Лубенщина». У Лубнах поет бував тричі – восени 1843, зимою 1845–1846 та у серпні 1846 рр. Перебуваючи у лубенських друзів він вивчав і об'єкти культурної спадщини регіону. Саме цей шматочок творчості Т. Г. Шевченка розглядається у доповіді, виголошеній на Обласній науково-практичній конференції, присвяченій 1000-річчю м. Лубни, що відбулася в Лубнах 26–28 травня 1988 р. і частково опублікованій у збірнику тез та доповідей [8, с. 26–28].

Велика стаття Г. М. та І. Г. Шовкоплясів на тему Т. Г. Шевченко і археологія «Свідки духовного життя народів» з'явилася того ж таки 1988 року в Шевченківському збірнику «В сім'ї вольній,

Рис. 1. Г. М. Шовкопляс на «змієвих» валах під Лубнами.
Фото В. О. Мокляка. 1990 р.

новій». Робота досить велика і аргументована й охоплює, на відміну від попередньої, не якийсь окремий регіон, а територію всієї України. Автори детально описують як самі пам'ятки, ставлення до них Великого Кобзаря, розповідають про вплив археологічних об'єктів на його творчість [11, с. 290–299].

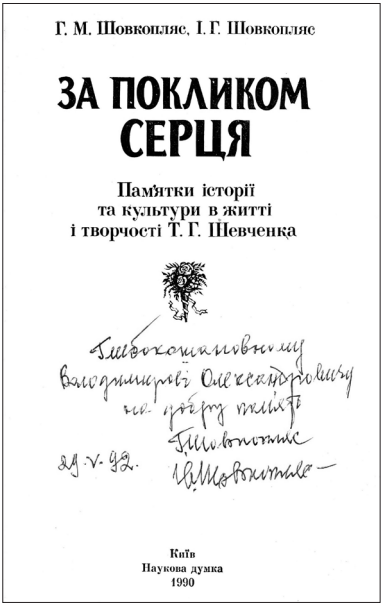
Найбільша кількість статей за тематикою Т. Шевченко і археологія, підписаних Іваном Гавриловичем та Ганною Михайлівною Шовкоплясами, з'являється у 1989 р. Публікуються вони у різних виданнях – матеріалах конференцій та в журналах.

Стаття «Твори Т. Г. Шевченка – як джерело історичного краєзнавства України» знайшла своє місце у збірнику тез доповідей і повідомлень IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства і власне є виступом, підготовленим і виголошеним на ній 1989 р. [9, с. 139–141].

У збірнику праць Двадцять сьомої наукової Шевченківської конференції за 1989 р. опублікована досить велика робота І. Г. Шовкопляса «Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т. Г. Шевченка», де автор ґрунтовно дослідив один із творів Т. Г. Шевченка, його «Археологічні нотатки», та зробив спробу їх прокоментувати

[15, с. 167–177]. В подальшому ця робота буде розвинута до розміру повноцінного коментаря на сторінках «Повного зібрання творів» Т. Г. Шевченка [18, с. 428–436].

У березні 1989 р. тодішній республіканський літературний журнал «Дніпро» надрукував невелику, але ґрунтовну статтю Ганни та Івана Шовкоплясів «Полюбіте щирим серцем...»: (Внесок Т. Г. Шевченка у вивчення пам'яток історії та культури) [14, с. 139–144]. А в жовтні 1989 р. в Одесі відбулася наукова конференція «Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР», де Г. М. та І. Г. Шовкопляси виступили з доповіддю «Пам'ятки історії та культури у житті і творчості Т. Г. Шевченка», резюме якої опубліковано на сторінках збірника тез доповідей конференції [20, с. 261].

Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс

ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ

Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка

Київ
Наукова думка
1990

Рис. 2. Титульний аркуш книги Г. М. та І. Г. Шовкоплясів «За покликом серця» з дарчим написом авторів В. О. Мокляку.

Того ж року І. Г. та Г. М. Шовкоплясами тема «Т. Г. Шевченко і пам'ятки історії та культури» була представлена на конференції «Шевченко і розвиток мов та літератур народів СРСР і країн соціалістичної співдружності» [21, с. 68–69].

У 1989 р. в збірнику «Преяславська земля і світ людини» надрукована стаття Г. М. та І. Г. Шовкоплясів «Т. Г. Шевченко і пам'ятки давньої історії середньої Надніпрянщини» [10, с. 66–70], в якій звернута увага на пам'ятки регіональної історії, у даному випадку Переяславщини, окремо взятого історико-хронологічного періоду – доби міді – бронзи та раннього залізного віку щодо археологічної діяльності Т. Г. Шевченка [10, с. 66–70].

Підсумком роботи на ниві Шевченкознавства у Івана та Ганни Шовкоплясів стала опублікована в 1990 р. у видавництві «Наукова думка» книга «За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка». Написана як наукова моногра-

фія, праця досить легко читається й охоплює усі сторінки пам'яткоохоронної діяльності Великого Кобзаря, його внесок у вивчення археологічних пам'яток України та в археологічну науку в цілому. Вона розповідає про пам'ятки археології та культури України (Київ, Чернігів і Чернігівщина, Переяслав і Полтавщина, Прилуки, Густинь, Київщина і Волинь) та Казахстану [19]. Ця праця, як згадка про зустрічі з її авторами, є і в особистій бібліотеці автора з дарчим написом Івана Гавриловича та Ганни Михайлівни: «Глибокошановному Володимирові Олександровичу на добру пам'ять. 29.V.92. Г. Шовкопляс, Ів. Шовкопляс».

І, як завершення Шевченкознавчої епопеї Івана Гавриловича Шовкопляса, уже після його смерті, у 2003 р. з'являється у світ п'ятий том повного академічного зібрання творів Тараса Григоровича Шевченка, де коментарі до «Археологічних нотаток» поета виконали І. Г. Шовкопляс та В. С. Бородін [18, с. 428–436].

Таким чином, підсумовуючи наведене вище, віддаємо шану Івану Гавриловичу та Ганні Михайлівні Шовкоплясам як знавцям творчості Т. Г. Шевченка, їхній праці на ниві Шевченкознавства.

Література

1. **Шовкопляс І. Г.** Археологічні дослідження в Україні (1917–1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1957. – 424 с.

2. **Ленченко В., Шовкопляс Т.** Шовкопляс Іван Гаврилович (08.04.1921, с. Лазірки, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл. – 13.06.1997, м. Київ) / Володимир Ленченко, Тетяна Шовкопляс // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 6: Т – Я. – К., 2015. С. 983–984.

3. **Ляшко С. М.** Бібліографія археології України в науковій творчості Івана Гавриловича Шовкопляса / С. М. Ляшко // Українська біографістика. – К., 2016. – Вип. 13. – С. 111–124.

4. **Орач Н.** Головний науковий співробітник / Н. Орач / Бібліотечний вісник. – 1994. –№ 2. – С. 27–31.

5. **Ротач П. П.** Шовкопляс Галина Михайлівна (11.05.1920, м. Київ – 2001, там само) / Петро Ротач // Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана. спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії) / Петро Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – С. 488–489.

6. **Ротач П. П.** Шовкопляс Галина Михайлівна (11.05.1920, м. Київ – 2001, там само) / Петро Ротач // Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана. спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії) / Петро Ротач. – Вид. 2-е випр. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 900–901.

7. **Ротач П. П.** Шовкопляс Іван Гаврилович (1921, с. Лазірки, нині Оржиц. р-ну – 13.06.1997, м. Київ) / Петро Ротач // Ротач П. П. Полтавська

Шевченкіана. спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії) / Петро Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – С. 489.

7а. **Ротач П. П.** Шовкопляс Іван Гаврилович (1921, с. Лазірки, нині Оржиц. р-ну – 13.06.1997, м. Київ) / Петро Ротач // Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана. спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії) / Петро Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 901.

8. **Шовкопляс А. М., Шовкопляс И. Г.** Т. Г. Шевченко и Лубенщина / А. М. Шовкопляс. И. Г. Шовкопляс // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26 – 28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. – Лубны, 1988. – С. 26–28.

9. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Твори Т. Г. Шевченка – як джерело історичного краєзнавства України / Г. М. Шовкопляс. І. Г. Шовкопляс // IV респ. наук. конф. з іст. краєзнавства. – К., 1989. – С. 139–141.

10. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Шевченко і пам'ятки давньої історії Середньої Наддніпрянщини (доба міді – бронзи і ранній залізний вік) / Ганна Шовкопляс, Іван Шовкопляс // Переяславська земля і світ людини. – Київ, Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 66–70.

11. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.** Свідки духовного життя народів / Ганна Шовкопляс. Іван Шовкопляс // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – К.: Рад. письменник. 1988. – С. 290–299.

12. **Шовкопляс И. Г.** Памятники истории и культуры Левобережной Украины в жизни и творчестве Т. Г. Шевченко / Шовкопляс И. Г. // Первая Всесоюз. научная конференция по ист. краеведению (Полтава, окт. 1987 г.). – К., 1987. – С. 208–209.

13. **Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г.,** сост. Археология Украинской ССР: библиограф. указатель. 1918–1980 / [сост. И. Г. Шовкопляс, Н. Г. Дмитренко]. – К.: Наукова думка, 1989. – 560 с. – С. 33–34.

14. **Шовкопляс І. Г, Шовкопляс Г. М.** «Полюбіте щирим серцем...»: (Внесок Т. Г. Шевченка у вивчення пам'яток історії та культури) / Ганна Шовкопляс, Іван Шовкопляс // Дніпро. – 1989. – № 3. – С. 139–144.

15. **Шовкопляс І. Г.** Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т. Г. Шевченка / І. Г. Шовкопляс // Зб. праць Двадцять сьомої наук. Шевченківської конф. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 167–177.

16. **Шовкопляс І. Г.** Перлина Українських старожитностей (до 90-річчя археологічних розкопок Мізинської палеолітичної стоянки) / Шовкопляс І. Г. // АЛЛУ. – Полтава. – 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 7–11.

17. **Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. – XXXVI, 343 с. – С. 33.

18. **Шовкопляс І. Г., Бородін В.** [Коментар до «Археологічних нотаток» Т. Г. Шевченка / Шовкопляс І. Г., Бородін В.С. // Шевченко Т. Г. Повне зібраня творів. – Т. 5. – К., 2003. – С. 428–436.

19. **Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М.** За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.: іл.

20. **Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М.** Пам'ятки історії та культури у житті і творчості Т. Г. Шевченка / І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доп. XX респ. конф. (Одеса, жовт. 1989 р.). – К., 1989. – С. 261.

21. **Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М.** Т. Г. Шевченко і пам'ятки історії та культури / Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М. // Шевченко і розвиток мов та літератур народів СРСР і країн соціалістичної співдружності: тези доп. і повідомл. респ. наук. конф. – К., 1989. – С. 68–69.

В. О. Мокляк

Іван Гаврилович і Ганна Михайлівна Шовкопляси як дослідники археологічної спадщини Т. Г. Шевченка

Наводяться спогади автора про особисті зустрічі з Іваном Гавриловичем та Ганною Михайлівною Шовкоплясами. Аналізується їх діяльність на ниві Шевченкознавства та вклад обох науковців у вивчення теми «Діяльність Т. Г. Шевченка з вивчення пам'яток археології».

Ключові слова: Шовкопляс І. Г., Шовкопляс Г. М., Шевченко Т. Г., археологічні дослідження, пам'ятки, Лубенщина, Україна, стаття, доповідь, публікація, виступ.

V. O. Mokliak

Ivan Havrylovych and Hanna Mykhailivna Shovkoplias as Explorers of Archaeological Heritage

The authors memoirs about meeting Ivan Havrylovych and Hanna Mykhailivna Shovkoplias are given. Their work on the field of Shevchenko studies and impact of both scientists into research of the theme "Work of T. H. Shevchenko at archaeological monuments research" are analyzed.

Keywords: Shovkoplias I. H., Shovkoplias H. M., Shevchenko T. H., archaeological research, monuments, Lubny District, Ukraine, article, report, publication, presentation.

УДК 069(477)"1945/199"

О. С. Сулима
(м. Полтава)

УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЇ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Про ситуацію, що склалася у двох музеях України — Державному історичному музеї УРСР та Полтавському республіканському історико-краєзнавчому музеї в післявоєнний час. Наведена коротка характеристика внеску І. Г. Шовкопляса у розбудову української музейної системи.

Ключові слова: І. Г. Шовкопляс, реевакуація, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Національний музей історії України.

Уродженець Полтавщини Іван Гаврилович Шовкопляс (1921–1997) усе своє життя присвятив служінню науці, залишивши по собі монументальну спадщину в кількох галузях — археології, історії, музеєзнавстві, бібліографістиці. Представники вказаних інтелектуальних нив пишаються цією неперсічною людиною та вшановують пам'ять свого видатного колеги.

Багаторічні зв'язки єднали І. Г. Шовкопляса з різними музейними закладами. Музейна діяльність Івана Гавриловича розпочалася з 1940 р. Спочатку, як студент, на півставки, він працював екскурсоводом у Державному історичному музеї УРСР у відділі первісної археології, вже по війні — науковим співробітником, а в 1944–1949 рр. — завідувачем відділу докласового суспільства [3, с. 159].

У Державному історичному музеї УРСР Іван Гаврилович здобув перший досвід у музейництві. З того моменту його подальше життя було тісно пов'язане з музейною справою. Він не лише володів колосальним запасом знань, а й мав бажання поділитися напрацюваннями з музейною спільнотою. У 1960-х рр. були успішно реалізовані його ідеї щодо організації музею «Мізинська стоянка» та Археологічного музею Інституту археології АН України [8, с. 11]. Завдяки підтримці І. Г. Шовкопляса у 1977 р. був заснований музей Добранічівської стоянки, яким археолог опікувався до кінця життя [3, с. 161].

У 1990-х рр. його з дружиною, також талановитою музейницею Ганною Михайлівною, залучили до створення й розбудови Музею гетьманства. Родина Шовкоплясів брала активну участь в обгово-

ренні концепції новоствореного закладу, ділилася своїми знаннями, підсилювала молодий колектив. Окремі задуми Івана Гавриловича втілилися в життя [3, с. 159–160].

Упродовж усього життя Шовкопляси були відданими прихильниками музеїв, поклали на розвиток музейної справи не один десяток років.

Музейний хист молодого археолога первісно та з найбільшими викликами гартувався у перші роки після залишення Києва гітлерівськими окупантами. Тоді на порядок денний постало питання відновлення діяльності культурно-освітніх установ, а також повернення евакуйованих фондів. У зв'язку з цим, 1 квітня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про поновлення роботи музеїв системи Управління в справах мистецтв при РНК УРСР у звільнених областях республіки» [1, с. 12]. Повоєнний час став надзвичайно клопітким та сповненим надважливими завданнями, серед пріоритетів — комплектування фондів і відновлення експозицій. Ці два напрямки роботи були наріжними у відбудові музеїв, оскільки під час нацистської окупації фондові колекції закладів зазнали величезних втрат. Як у Києві, після 1943 р., так і в Полтаві музеї поступово поверталися до життя. Акцентом стало відродження експозицій, що здійснювалося переважно з реевакуйованих предметів та залишків фондових колекцій.

У вересні-жовтні 1944 р. евакуйовані цінності Полтавського музею прибули до Києва з Тюмені, Уфи та Свердловська. Для прийому музейних предметів до столиці вирушила комісія, очолювана тодішнім завідувачем фондів В. Ф. Самуйлом. Було виявлено, що речі зберігалися у вологих приміщеннях і частина з них пошкоджена [10, арк. 25]. У кінці 1944 р. ці раритети повернулися до Полтави, де були розподілені між художнім і краєзнавчим музеями.

Скрутні обставини переміщення у воєнних умовах в повній мірі торкнулися музейних цінностей: частина ящиків була розбита в потягах ще до місця прибуття в евакуацію, окремі предмети зникли. Деякі музейні раритети були втрачені у місцях тимчасового перебування. Так, у «Акті звірення від 19–24 травня 1945 року», складеного у м. Тюмень, зазначено, що один із килимів із музейного майна Полтавського історико-краєзнавчого музею «був використаний в експозиції музею і викрадений з музею», ще три східні килими «були передані [Тюменським музеєм] Тюмен-

ському міському ВКП(б) для тимчасового використання, де й знаходяться зараз» [1, арк. 2].

Із Німеччини до Полтави у 1948 р. повернувся один ящик із мистецькими творами — 16 портретів українських гетьманів з колишньої колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської, значна кількість графічних робіт, дещо з малюнків, акварелей і репродукцій відомих художників, 4 гравюри, виконані І. С. Стадлером за малюнками О. М. Кунавіна. Крім того, були реституйовані частина документів XVIII–XIX ст., кілька порохівниць, культові речі, різьба по дереву — посуд, підсвічники, пряникові форми, речі домашнього вжитку, зразки одягу та взуття, вироби зі скла і фаянсу, майже всі предмети зі складу археологічної колекції [4, арк. 13].

Будівля Полтавського музею дуже постраждала від пожежі, влаштованої 21–22 вересня 1943 р. відступаючими німецькими військами. Тому заклад, що перейменували у Полтавський республіканський історико-краєзнавчий музей, відновив свою роботу у тимчасово пристосованому приміщенні [7, с. 86]. Експозицію розгорнули в 13-ти невеликих кімнатах, загальна площа яких складала 212 м^2 [11, арк. 19]. У цей період стан музейних фондів виглядав катастрофічно: з довоєнної збірки у 117 900 одиниць збереження вціліли лише 37 200 музейних предметів, з них 19 028 — зібрані на руїнах спаленого будинку, 12 920 — реевакуйовані впродовж 1944–1946 рр., 5 245 — повернуті з Німеччини у 1948 р. [11, арк. 18]. З планів та звітів відділу фондів за 1944–1947 рр. дізнаємось про об'єми виконаних у цей час робіт, що найперше були спрямовані на реевакуацію музейних цінностей, укладання списків уцілілих колекцій, створення переліку експонатів так званого «горілого фонду» та організацію їх реставрації, а також поповнення фондового зібрання новими матеріалами (поодинокі екскурсії здійснювалися виключно територією Полтавського району або й взагалі обмежувалися територією міста). Крім розгортання нової експозиції, постійно створювалися «ідеологічно правильні» виставки — до 1-го травня, до Дня визволення Полтави від окупантів, «Варварства німців на Полтавщині» тощо [5].

Іван Гаврилович займався відбудовою археологічної експозиції Державного історичного музею УРСР. Столичні музейники зіткнулися з аналогічними проблемами й завданнями. У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається доку-

мент за підписами Н. В. Лінки* та І. Г. Шовкопляса 1948 р. Він стосується історії Національного музею історії України та висвітлює стан закладу у повоєнний час. Завдяки знаходженню і публікації цієї «доповідної записки», здійсненої кандидатом історичних наук, науковим співробітником відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ Наталією Михайловою ми маємо змогу порівняти діяльність Київського та Полтавського музеїв [9].

Для експонування археологічних матеріалів науковцям виділили чотири зали з основного експозиційного фонду Музею, загальною площею менше 300 м^2 (весь Полтавський музей втиснули в 212 м^2!). Але над музейниками нависла нова загроза: жорсткий бюрократичний антиукраїнський пресинг керівних органів — Управління музеїв Комітету культосвітустанов УССР та ЦК КПУ, представники яких стверджували: «неможливо показувати старе без нового, бо у протилежному випадку буде ідеалізація минулого». Окрім того, використання речових пам'яток було оголошено культом речей, фетишизмом, типологізмом тощо. Рекомендувалося заповнювати і розширювати експозицію ілюстраціями і текстами. Науково-дослідна робота втратила системність. Більше того, відвідування бібліотек і читання наукової літератури у робочий час розглядалося як порушення трудової дисципліни. Фондові приміщення музею не були обладнані необхідними меблями. А більшість експонатів зберігалися в ящиках, потребували детального огляду й реставрації. Інвентаризація проводилася на недостатньому рівні, швидше нагадуючи первинний облік. При цьому, Комітет зі справ культпросвіти установ УРСР вимагав наукового опрацювання величезних колекцій музею упродовж лише 1948 р. [9, с. 175–176].

«Доповідна записка» Лінки – Шовкопляса та звіти співробітників відділу фондів Полтавського музею 1944–1947 рр. свідчать про колосальні проблеми у житті музейної спільноти після війни. Тим більше вражають масштаби подвижницької діяльності музейників у жорстоких умовах повоєнних міст. Лише справжні ентузіасти своєї справи в атмосфері не тільки матеріальних, але й ідеологічних обмежень могли налагодити плідну роботу музейних

* Надія Володимирівна Лінка керувала відділом Київської Русі ДІМ УРСР. Вона прийшла до музею у 1939 р. зі «Всеукраїнського музейного містечка», де обіймала посаду завідувача відділу пам'яток. Під час окупації Надія Володимирівна працювала в Археологічному музеї, а в повоєнний час повернулася на свою посаду завідувачки відділу Київської Русі [6, с. 649].

закладів України, заклавши міцний фундамент для подальшого їх розвитку.

Джерела та література

1. Акт звірення від 19–24 травня 1945 р. м. Тюмень // Робочий архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі — РАФ ПКМВК). — 3 арк.

2. **Акуленко В. І.** Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни / В. І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2011. — Вип. 19. — С. 5–21.

3. **Бевз Л.** Родина Шовкоплясів до початків Музею гетьманства / Л. Бевз // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. — К., 2013. — Вип. 22. – Ч. 2. — С. 159–162.

4. Довідка про експонати Полтавського краєзнавчого музею, що загинули в роки Великої вітчизняної війни // НА ПКМВК. — Ф. 11. — Спр. 399. — 13 арк.

5. Документи відділу фондів 1944–1948 рр. // РАФ ПКМВК.

6. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / [гол. ред. П. П. Толочко]. — К.: ВД «АДЕФ–Україна», 2015. — 668 с.

7. **Кондратенко Т. К., Сулима О. С.** Культурні цінності Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у вирі Другої світової війни / Т. К. Кондратенко, О. С. Сулима // Лицар ордена культури: матли наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького (м. Дубно, 21 квітня 2016 р.). — Рівне: видавець Дятлик М., 2016. — С. 85–91.

8. **Кулаковська Л. В.** Три долі Івана Шовкопляса / Л. В. Кулаковська // Кам'яна доба України. — К., 2011. — Вип. 14. — С. 9–14.

9. **Михайлова Н. Р.** Історичний музей у 1948 році очима археологів / Н. Р. Михайлова // Науковий вісник Національного музею історії України. — К., 2017 — Вип. 2. — С. 173–177.

10. Музей во время Отечественной войны. 1941 г. // НА ПКМВК. — Ф. 11. — Спр. 7. — 25 арк.

11. Статті до газет. Матеріали до 75-80-річчя музею // НА ПКМВК. — Ф. 11. — Спр. 14. — 26 арк.

О. С. Сулима

Українські музеї у повоєнний час

У публікації розглядається ситуація, що склалася у двох музеях України — Державному історичному музеї УРСР та Полтавському республіканському історико-краєзнавчому музеї в післявоєнний час. Подана спроба порівняння діяльності цих закладів. Наведена коротка характеристика внеску І. Г. Шовкопляса у розбудову української музейної системи у 1940–1990-х рр.

Ключові слова: І. Г. Шовкопляс, реевакуація, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Національний музей історії України.

O. S. Sulyma

Ukrainian Museums in Post-war Time

The article describes situation in two Ukrainian museums - The USSR State Historic Museum and The Poltava Republic Historic Local Lore Museum - in post-war time. An attempt to compare work of these establishments is made. Short characteristics of I. H. Shovkoplias's impact into Ukrainian museum system development in 1940s-1990s are given.

Keywords: I. H. Shovkoplias, re-evacuation, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, the National Museum of History of Ukraine.

УДК 908-051(477.53)(092)

Т. М. Дяченко
(м. Лубни)

ХРАНИТЕЛЬ ПАМ'ЯТІ ЛУБЕН (Б. С. Ванцак: друг і сподвижник І. Г. Шовкопляса)

Про Бориса Сидоровича Ванцака (1929–1999) – відомого лубенського журналіста і краєзнавця, друга та сподвижника І. Г. Шовкопляса.

Ключові слова: краєзнавство, Ванцак Борис Сидорович, Шовкопляс І. Г., Лубни, газета «Лубенщина», ювілей міста Лубни.

В історії краєзнавства Лубенщини кінця XX століття найзначимішою, безперечно, залишиться постать заслуженого журналіста України Бориса Сидоровича Ванцака. З його численних книг і публікацій відкривається багата історія Посульського краю. В архівному секторі виконкому Лубенської міської ради зберігається особовий фонд Б. С. Ванцака, де представлено десятки наукових досліджень, сотні газетних і журнальних статей, численні колекції документів та фотографій [4, с. 1].

Рис. 1. Борис Сидорович Ванцак (1919 – 1999).

Усю свою творчу діяльність Борис Сидорович присвятив рідному місту Лубни, де він народився 3 грудня 1929 року. Тут промайнуло його передвоєнне дитинство, тут він пережив гіркі роки гітлерівської окупації [9, с. 3]. Ще в юні роки він почав писати вірші, п'єси, мріяв стати літератором. Проте через матеріальну скруту після закінчення семирічки вступив до Лубен-

ського лісового технікуму. По завершенні навчання у 1951 році на нього чекала робота в одному з лісових господарств у Туркменистані, де молодий спеціаліст займався залісненням сипучих пісків. Тоді ж у газеті «Комсомолець Туркестану» було надруковано його перший твір [4, с. 1]. Та в 1955 році Борис Ванцак повернувся до рідних Лубен, зокрема, почав працювати електриком на заводі «Комунар». Одночасно він приходив на зібрання творчої інтелігенції у редакції газети «Червона Лубенщина», де не тільки читав свої твори, а й брав активну участь у діяльності цього осередку краєзнавчої та мистецької думки. В 1959 році його було обрано беззмінним на десятки років секретарем літературного об'єднання, яке тоді ж очолив письменник Петро Лубенський [3, с. 3].

Журналістська діяльність Б. С. Ванцака розпочалася ще під час роботи на заводі, коли він став робітничим кореспондентом республіканської «Робітничої газети», а також членом позаштатного промислово-транспортного відділу районної газети «Червона Лубенщина». У жовтні 1959 року його було прийнято на роботу до цієї газети (пізніше «Ленінська зоря», з 1991 року – «Лубенщина») на посаду літературного працівника. По тому і аж до виходу на заслужений відпочинок Борис Сидорович працював у рідній газеті кореспондентом-організатором районного радіомовлення, завідуючим відділом листів, заступником редактора, без відриву від виробництва у 1962–1967 роках навчаючись на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка [4, с. 1].

Щоправда, найбільш цінною і плідною була діяльність Б. С. Ванцака на краєзнавчій ниві. Адже він – корінний лубенець, і захоплення краєзнавством прийшло до нього ще на початку 1960-х років, тісно переплітаючись з журналістською діяльністю. І невипадково темою його дипломної роботи у виші була «Історія лубенських залізничників». 1965 року у співавторстві з В. Косцовим було написано книгу «Шляхами батьків», присвячену 50-річчю Лубенського верстатобудівного заводу «Комунар» [7, с. 3]. У міському архіві зберігається зібрана краєзнавцем велика колекція документів з історії цього підприємства, а також заводу «Комсомолець», одіяльно-повстяної фабрики, хіміко-фармацевтичного, виноробного заводів [1, ф. 62].

Борис Сидорович Ванцак був автором сотень статей та наукових розвідок, присвячених історії лубенського краю. Крім лубенської газети, його публікації можна знайти у журналах «Україна»,

«Вітчизна», «Дніпро», «Українському історичному журналі», наукових збірниках Полтавського краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка [11, с. 345]. Окремими виданнями вийшли повісті про учасників визвольних змагань на Лубенщині П. Ф. Слинька — «Помилования не прошу» та земляка О. Г. Шліхтера — «Главная удача жизни» (у співавторстві з П. О. Лубенським), а також путівник «Лубни», наукове дослідження «Подвижники українського музейництва» (у співавторстві з О. Б. Супруненком), навчальний посібник «Рідний край» (у співавторстві з В. М. Козюрою) [12, с. 107].

Рис. 2. Борис Сидорович Ванцак (1919 – 1999)
Мал. Г. В. Коваленко. 2003.

Саме завдяки Б. С. Ванцаку було відкрито не тільки для лубенців, а й для всієї України чимало імен наших славних земляків, гідних того, щоб про них пам'ятали. Він багато працював у архівах Полтави і Києва, збирав рідкісні документи, популяризував та зберігав для музеїв речові пам'ятки з історії краю [10, с. 68]. Ось як пише про нього член Національної спілки письменників України, нинішній редактор газети «Лубенщина» та голова літературного об'єднання Олександр Міщенко: «Він був непомітним трудівником, який методично і з величезною скурпульозністю вишукував краєзнавчі матеріали, збирав свідчення земляків про дореволюційний період та період Другої світової війни». Важко перерахувати всі імена та події, завісу над якими було привідкрито Борисом Ванцаком.

Перш за все серед них — культурна діячка, меценатка Катерина Скаржинська, археолог і музейник Гнат Стеллецький, професор-селекціонер Анастасій Зайкевич, родина поборників української незалежності Шеметів, представники якої були видавцями першої в колишній царській Росії україномовної газети «Хлібороб», письменниці Галина Орлівна, Люціана Піонтек, Надія

Кибальчич, кобзар Євген Адамцевич, котрий зберіг для України «Запорізький марш». Завдяки турботам справжнього подвижника лубенського краєзнавства у меморіальних дошках та назвах вулиць у Лубнах увічнено пам'ять багатьох відомих особистостей, які жили в місті [3, с. 3].

Б. С. Ванцак був співавтором і редактором-упорядником матеріалів наукових конференцій до 170-річчя від дня народження відомого етнографа та фольклориста Матвія Номиса, 375-річчя заснування Мгарського Спасо-Преображенського монастиря [11, с. 345]. Та все ж, найвагомішим здобутком його діяльності на ниві краєзнавства було те, що у 1988 році Лубни урочисто відзначали свій тисячолітній ювілей. Борис Сидорович тісно співпрацював з Лубенським бюро подорожей та екскурсій, котре у 1970–1980-ті роки очолювала Надія Зеленюк. Постійно читаючи лекції з історії міста лубенським екскурсоводам, краєзнавець передав їм своє захоплення вивченням історичного минулого Лубен й інтерес до часу його заснування [5, с. 5].

Ім'я Б. С. Ванцака в Лубнах безпосередньо пов'язане із поглибленим вивченням питання – коли виникло місто. Велику допомогу в цій непростій справі невтомному досліднику надавав завідуючий відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук Г. Я. Сергієнко (1925–2015). На основі складеної Борисом Сидоровичем спільно з іншими краєзнавцями історичної довідки, він визнав підстави для можливого відзначення 1000-ліття Лубен у 1988 році. Згідно цього, у відповідь на звернення Лубенської міської ради 2 жовтня 1984 року Інститутом історії АН УРСР було надано письмову довідку про дату заснування Лубен [8, с. 85].

Але шлях до самого ювілею був довгим і наполегливим. Крім роботи в архівах, з ініціативи Б. С. Ванцака на сторінках газети «Ленінська зоря» у 1977 році було започатковано рубрику «До 1000-ліття Лубен». На сторінках газети виступали відомі вчені, краєзнавці, друкувались спогади лубенців. Докладно, зокрема, висвітлювалась робота Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР на чолі з О. В. Сухобоковим, що проводила розкопки на Верхньому Валу – місці заснування Лубен у часи формування Київської Русі [5, с. 11; 9, с. 13, 33].

Особливо теплі стосунки у редакції газети й особисто Бориса Ванцака склалися з нашим земляком, доктором історичних наук І. Г. Шовкоплясом. Він був частим гостем газетярів, розповідав їм

про стару та сучасну археологію, археологічні пам'ятки Лубенщини [2, с. 4]. У 1979 році в рубриці «До 1000-ліття Лубен» в кількох номерах газети було опубліковано велику статтю вченого під назвою «Пам'ятки давнини». Б. С. Ванцак неодноразово відвідував родину Шовкоплясів у Києві, радився з приводу своїх починань, звіряв плани з приводу відзначення ювілею міста.

Результати своїх досліджень, рідкісні документи, фото Борис Сидорович Ванцак обов'язково передавав на державне зберігання до міського архіву. У свій час їх упорядкуванням займались завідуючі архівом М. Ф. Подкопаєва і Л. В. Кисліцина. Починаючи з 1973 року, сформувався особовий фонд Б. С. Ванцака під № 62, яким нині послуговуються вчені та краєзнавці для своїх досліджень, школярі і студенти для написання наукових робіт. Архівний сектор виконавчого комітету Лубенської міської ради спільно з Лубенським краєзнавчим музеєм імені Гната Стеллецького постійно влаштовує виставки фотографій та документів, зібраних невтомним шукачем краєзнавчих скарбів.

У цьому фонді сьогодні зберігається рукопис статті І. Г. Шовкопляса про археологічні пам'ятки Лубенщини й особисті листи Івана Гавриловича до Б. С. Ванцака, через рядки яких відчуваються спільні інтереси до історичних пам'яток Посульського краю і непідробна щирість дружніх стосунків [1, оп. 2, спр. 55]. Наслідком такої співпраці стало чимало фахових досліджень лубенського краєзнавця.

Борис Сидорович Ванцак користувався великою повагою в істориків, архівістів, археологів, краєзнавців далеко за межами рідного міста, запрошувався до участі в численних наукових конференціях [3, с. 116]. А в 1988 році сам виступив організатором науково-практичної конференції з нагоди 1000-ліття заснування Лубен.

Подвижницька діяльність Б.С.Ванцака була гідно поцінована державою – 13 жовтня 1988 року йому було присвоєно почесне звання Заслуженого журналіста України.

В останні роки життя краєзнавець підготував до видання фотоальбом «Пам'ять нашого міста». Перший його варіант, опублікований з нагоди 1010-річниці заснування Лубен, вже став бібліографічною рідкістю. Автором було підготовлене друге, значно доповнене видання, яке йому не довелося побачити [7, с. 3].

8 листопада 1999 року Борис Сидорович Ванцак пішов із життя. Похований у Лубнах. На приміщенні видавництва «Лубни»,

де знаходиться редакція газети «Лубенщина», встановлено меморіальну дошку на його честь. А у вересні 2013 року, в дні святкування 1025-ої річниці заснування Лубен, на фасаді будівлі кінотеатру «Київська Русь» було відкрито ще одну меморіальну дошку історикам, археологам, краєзнавцям, які зробили великий внесок у дослідження тисячолітнього минулого Лубенщини [5, с. 2]. Поряд з іменами відомих дослідників також вміщене ім'я хранителя пам'яті нашого міста Б. С. Ванцака.

У своїй автобіографії Б. С. Ванцак писав: «... скільки житиму, ще попрацюю на газетярсько-краєзнавчому шляху – живому, цікавому, хоч нерідко невдячному і навіть лукавому» [1, ф. 62]. Дослідникам, які вивчають і будуть вивчати історію Лубенського краю в третьому тисячолітті, належить гідно оцінити його подвижницький труд.

Додаток

Листи І. Г. Шовкопляса до Б. С. Ванцака

Миргород, 17 травня 1980 р.

Дорогий Борис Сидорович!

Я з кінця квітня перебуваю в Миргороді, в санаторії. $^{21}/_{V}$ їду додому автобусом, який в Лубнах буде десь ближче 19^{30}. Мені переслали з дому Вашого листа з проектом проспекту збірника про Лубни. Мені проспект подобається, такий збірник, безперечно, належно відзначив би історію міста. І особисто згоден прийняти участь в його підготовці. Якщо потрібний якийсь відзив на проспект — згоден надіслати.

А в Лубнах, на валах ми з Вами обов'язково походимо: виберу час і приїду, хай нарешті потеплішає.

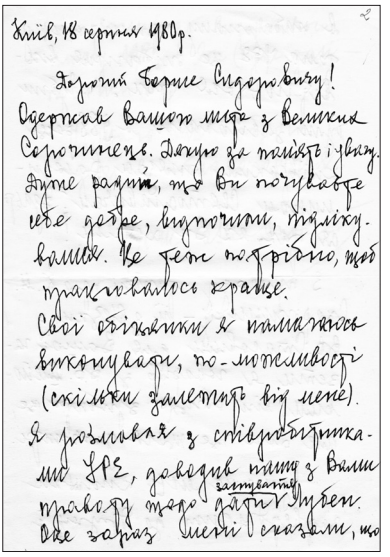
Вітайте, будь ласка, всіх знайомих. Бажаю Вам всього найкращого!

Ваш Ів. Шовкопляс.

Київ, 18 серпня 1980 р.

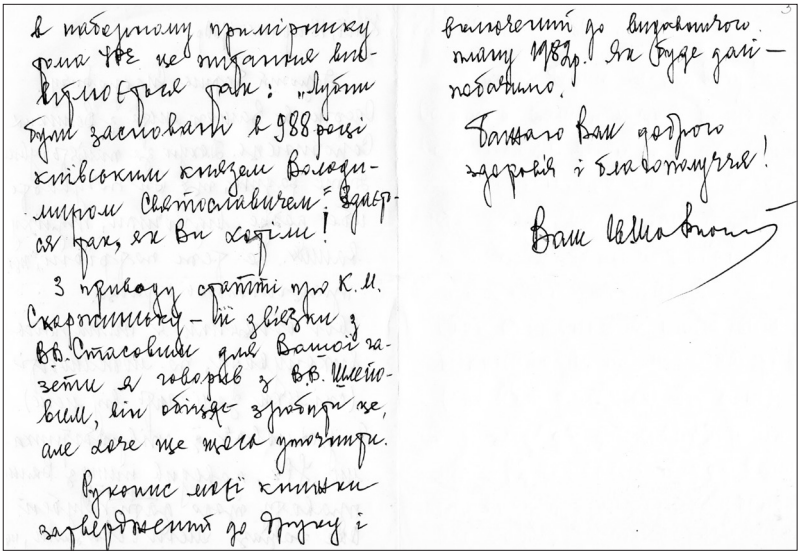
Дорогий Борисе Сидоровичу!

Одержав Вашого листа з Великих Сорочинець. Дякую за пам'ять і увагу. Дуже радий, що Ви почуваєте себе добре, відпочили, підлікувалися. Це теж потрібно, щоб працювалось краще.

Свої обіцянки я намагаюсь виконувати, по можливості (скільки залежить від мене). Я розмовляв з співробітниками УРЕ, доводив нашу з Вами правоту щодо дати заснування Лубен. Оце зараз мені сказали, що в наборному примірнику тома УРЕ це питання висвітлюється так: «Лубни були засновані в 988 році київським князем Володимиром Святославичем»[1]. Здається так, як Ви хотіли!

З приводу статті про К. М. Скаржинську — її зв'язки з В. В. Стасовим для Вашої газети я говорив з В. В. Шлейовим[2], він обіцяє зробити це, але хоче ще щось уточнити.

Рукопис моєї книжки затверджений до друку і включений до видавничого плану 1982 р.[3] Як буде далі — побачимо.

Бажаю Вам доброго здоров'я і благополуччя! Ваш Ів. Шовкопляс.

Київ, 5 грудня 1987 р.

Дорогий Борисе Сидоровичу!

Одержали від Вас спершу лист про можливу конференцію в Лубнах, а сьогодні й офіційне запрошення для участі в ній. Дякуємо Вам за ці листи і увагу до нас. Ми з радістю візьмемо участь в конференції, і в принципі згодні з темою повідомлення (спільного [для] обох нас): «Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс, Т. Г. Шевченко і Лубенщина». Згодні вислати Вам і тези повідомлення в зазначений час[4]. Але для того, щоб все це було реальним, просимо надіслати на адресу нашого керівництва листи від Лубенського міськкому з проханням дозволити нам взяти участь в роботі Вашої конференції і надати нам відповідні відрядження — зробити нашу участь в ній офіційною.

- Для Ганни Михайлівни (зав. відділом), 252025. Київ–25, Володимирська, 2. Держ. історичний музей УРСР. Директор Ігор Васильович Кардаш.

- Для мене: Київ–17, Володимирська, 62. Центральна наукова бібліотека АН УРСР Директор Микола Іванович Сенченко.

Якщо це можливо, то це треба зробити швидше — мій директор іде у відпустку з 21 грудня ц. р. Ваш Ів. Шовкопляс.

Примітки

1. Мова йде про статтю: Лубни // Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / [гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін.]. – 2-ге вид. – Т. 6: Куликів – Мікроклімат. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1981. – С. 230.

2. Шлейов Володимир Васильович – кандидат історичних наук, мистецтвознавець, автор «Великої Української Енциклопедії» (ВУЕ). Див.: Довідник членів Спілки художників України. – К., 1998. – С. 175.

3. Мається на увазі покажчик, видання якого неодноразово відкладалося: Археология Украинской ССР: библиографический указатель. 1918–1980 / [сост. Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г.]. — К.: Наукова думка, 1989. — 558 с.

4. Опубл.: **Шовкопляс А. М., Шовкопляс И. Г.** Т. Г. Шевченко и Лубенщина // 1000-летие города Лубны: тез. докл. и сообщ. обл. научн.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.). – Лубны, 1988. – С. 26–28.

Підготовка до друку **А. В. Коверко** та **І. С. Мельникової**

Джерела та література

1. Архівний сектор виконавчого комітету Лубенської міської ради. – Ф. 62.

12. **Ванцак Б.** Археолог І. Г. Шовкопляс / Б. Ванцак // Ленінська зоря. – м. Лубни Полтавської обл. – 1979. – 27 жовтня. – С. 2.

3. **Лобурець В. Є., Нестуля О. О., Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.** Ванцак Борис Сидорович (1929–1999): некролог / Лобурець В. Є., Нестуля О. О., Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 116.

3. **Міщенко О.** Борис Ванцак – літератор, краєзнавець, заслужений журналіст / О. Міщенко // Лубенщина. – м. Лубни Полтавської обл. – 2019. – 29 листопада. – С. 3.

4. Ванцак Борис Сидорович: довідка // Районний відділ культури Лубенської РДА. Лубенська центральна районна бібліотека ім. В. Малика.

5. **Зеленюк Н.** Історія розвитку екскурсійної справи на Лубенщині / Н. Зеленюк // Лубни в ХХ столітті. Літопис. – Т. 11: Демографічна ситуація, пам'ятники та пам'ятні місця, краєзнавство. – Лубни, 2001.

6. Історики, археологи, краєзнавці – їх внесок у встановлення дати заснування м. Лубни. До 1025-річчя заснування м.Лубни / [укл. Т. М. Дяченко]; Міськрайонна ГО «Знання і творчість». – Лубни, 2013. – 16 с.

7. **Кисліцина Л., Дяченко Т.** Хранитель пам'яті нашого міста / Л. Кисліцина, Т. Дяченко // Лубенщина. – м. Лубни Полтавської обл. – 2000. – 8 листопада. – С. 3.

8. **Логвиненко Є.** Не загубились на шляхах роки. Дещо з розвитку преси в Посульському краї. – Лубни, 2012.

9. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Верхній вал у Лубнах / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. – Лубни: Інтер-Парк, 2018. – Вид 2-ге. – 36 с.: іл.

10. **Пустовіт Т. П.** Ванцак Борис Сидорович / Т. П. Пустовіт // Енциклопедія сучасної України. – К., 2005. – Т. 4. – С. 68.

11. **Ротач П., Ротач О.** Полтавщина літературна: енциклопедичний бібліографічний довідник. У трьох книгах / Петро Ротач, Олександр Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2020. – Кн. 1.

12. **Хало О.** Література рідного краю: хрестоматія / О. Хало. – Лубни, 2000.

Т. М. Дяченко

Хранитель пам'яті Лубен
(Б. С. Ванцак: друг і сподвижник І. Г. Шовкопляса)

Нарис про Бориса Сидоровича Ванцака (1929–1999) – відомого лубенського журналіста і краєзнавця, друга та сподвижника І. Г. Шовкопляса. Розглядаються питання підготовки краєзнавців Лубен до відзначення 1000-літнього ювілею міста.

Ключові слова: краєзнавство, Ванцак Борис Сидорович, Шовкопляс І. Г., Лубни, газета «Лубенщина», ювілей міста Лубни.

T. M. Diachenko

Keeper of Lubny's Memory
(B. S. Vantsak: Friend and Supporter of I. H. Shovkoplias)

Essay about Borys Sydorovych Vantsak (1929–1999), who was prominent Lubny journalist and local historian, friend and supporter of I. H. Shovkoplias. Questions of getting local historians ready to 1000th anniversary of Lubny are observed.

Keywords: local history, Vantsak Borys Sydorovych, Shovkoplias I. H., Lubny, newspaper "Lubenshchyna", Lubny City anniversary.

УДК 903.5(477.53-22)"-07/-03"

І. М. Кулатова
(м. Полтава)

ГРУПА КУРГАНІВ БІЛЯ МГАРСЬКОГО МОНАСТИРЯ В ЛУБНАХ

Про кургани скіфського часу в найближчій окрузі Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, їх дослідження та участь в обстеженні І. Г. Шовкопляса.

Ключові слова: скіфський час, Лубни, Мгарський Спасо-Преображенський монастир, кургани, Камінський Ф. І., Щербаківський В. М.

В околицях, як і на території міста Лубни, розташовані кілька груп курганів скіфської доби, частина з яких добре відома дослідникам уже з кінця XIX ст. [4; 8; 9, с. 63; 12, с. 123]. Чимало курганів у їх складі були об'єктами розкопок фахівців та аматорів, результати вивчення таких поховальних об'єктів з більшим чи меншим успіхом донесені до загалу в публікаціях, а збережені артефакти зі складу комплексів представлені у музейних збірках. Про одну з груп курганів у найближчій окрузі Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, у південній частині Монастирської гори, існували доволі обмежені відомості, а сам цей комплексний поховальний об'єкт на сьогодні вже втратив курганні ознаки на денній поверхні.

Певні відомості про наявність курганів скіфського часу на території чи в найближчій окрузі Мгарського монастиря на кінець 1980-х рр. були обмежені лише свідченнями архівних документів [1, арк. 288 зв.; 10]. З першими публікаціями останніх саме й пов'язаний початковий етап пошуків і спроб локалізації цих поховальних пам'яток [13, арк. 43-65; 20, с. 89–93; 14, с. 105; 16, с. 5–6]. На місцевості засади їх локалізації отримані внаслідок екскурсії учасників ювілейної наукової конференції, проведеної до 1000-ліття міста Лубен, ініціаторами й учасниками якої були відомий лубенський журналіст Б. С. Ванцак, полтавські музейники-археологи О. Б. Супруненко та авторка цих рядків, а також їх поважні старші колеги – відомі київські археологи Г. М. Шовковляс й І. Г. Шовкопляс. Напередодні конференції всі вони відвідали околиці монастиря (що було суто ознайомчою акцією) й оглянули

Рис. 1. Мгарський монастир. Учасники наукової конференції, присвяченої 1000-літтю міста Лубни на екскурсії біля Благовіщенської церкви. *26 травня 1988 р.*

Зліва направо: О. Б. Супруненко, В. В. Коротенко, І. М. Кулатова, І. М. Гавриленко, Т. М. Рубан, В. Н. Жук, Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс, Б. С. Ванцак, Л. М. Казанська, П. Х. Білий, П. П. Охріменко.

південну округу історико-архітектурного комплексу [3, с. 4: фото]. Кілька годин перебування на місцевості з існуючими на той час старими будівлями саме й сприяли локалізації цих доволі зруйнованих об'єктів, а пізніше – вже в 1989 р., під час проведення науково-рятівних робіт експедицією Полтавського краєзнавчого музею – їх детальнішому обстеженню. Наслідки пошуків були обговорені групою учасників Третього обласного науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини», що відбувся в Лубнах навесні 1990 р. [5, с. 137]. І знову округу монастиря всі ми оглядами за участю зазначених вище колег, котрі виступали гідами для учасників наукового заходу. От саме тоді І. Г. Шовкопляс висловився за необхідність публікації результатів нашої екскурсії, що й було невдовзі втілено в життя авторкою та О. Б. Супруненком [6, с. 318–320; 17, с. 119]. Відтоді пройшло кілька десятиліть, рештки курганів зникли під час реставрації й розбудови монастиря. Отже, актуальність появи в світ чергової публікації має не тільки історіографічний сенс, а й пам'яткоохоронну доцільність з огляду на ймовірність проведення у південній окрузі обителі нових будівельних робіт із розширення та розбудови інфраструктури або об'єктів релігійного туризму. До речі, до наведеної нижче інформації внесені певні уточнення й деякі нові факти, що стали відомими за останню чверть століття.

Група курганів І скіфського часу у складі шести насипів на південь та південний схід від Мгарського монастиря розташована на Монастирській горі – відрозі високої тераси правого корінного берега р. Сули лівобережного басейну р. Дніпра над гирлом її правої притоки – річки Вільшанки. Група у складі свого часу не менше 10 насипів займала вершину плато доволі розлогого мису над пониженням у бік Монастирського яру зі старим узвозом. Дещо на північ від комплексу – за 0,15 км – знаходяться залишки порівняно великого городища-сховища («убіжища») скіфського часу, територію якого зі східного боку в XVII – XVIII ст. зайняли споруди монастиря [19, с. 136]. Кургани розташовувалися своєрідним компактним скупченням зі східного, північно-східного і південно-західного боків від старого дерев'яного будинку, призначеного для відпочинку паломників – так званої «гостиниці», перебудованої на початку XX ст. на цегляну будівлю того ж призначення. Відстань між насипами становила від 30 до 85 м.

Більшість із курганів були досліджені. Перші розкопки (3 кургани) провів Ф. І. Камінський у 1889 р. [20], їх продовжив у 1912 р. (огляд) та 1913 р. (безпосередньо розкопки) В. М. Щербаківський (5 насипів) [15, с. 11], дослідивши вщент пограбовані поховання. Обстеженнями О. Б. Супруненка 1989 р. зафіксовані рештки всіх цих насипів у вигляді курганоподібних підвищень та 2-х розораних «плям» заповнення поховальних ям на місці розкопок В. М. Щербаківського [17, с. 119: план]. Наразі залишки насипів за зовнішніми ознаками внаслідок будівельних робіт зовсім непомітні.

Найбільший курган групи знаходився за 20 м на південний схід від будинку колишнього «готелю» монастиря, безпосередньо поряд (край південного кута) із залишками старої дерев'яної будівлі притулку. Його насип у 1988 р. був задернований, на полах поріс деревами. Курган досліджений «колодязем» 4 × 4 м та двома траншеями шириною 2 м, прокладеними навхрест за сторонами світу. Висота збереженої частини становила 1,8 м, діаметр — близько 30 м. Курган зведений над стрімким схилом корінного берега. Виходячи з його місцерозташування, — це насип № 2, досліджений Ф. І. Камінським за участю Г. К. Зінченка [20, с. 89–90].

Поряд із ним, біля розібраного будинку старого дерев'яного «готелю» (з південно-західного боку), знаходилися рештки кургану висотою 0,3–0,4 та діаметром до 25 м. На час нашої екскурсії ми з великою долею вірогідності припускали, що це залишки відомого кургану № 1 «св. Афанасія», дослідженого Ф. І. Камінським першим, і насип якого був розібраний руками віруючих за рік до того, в надії на чудесне зцілення. У кінці 1880-х рр. в монастирі побутувала легенда, за якою саме на цьому кургані перед смертю востаннє 1654 р. молився святий константинопольський патріарх Афанасій, мощі якого довгий час зберігалися у Мгарському монастирі [13, арк. 43–44; 16, с. 6]. Щоправда, існує припущення, що курган «св. Афанасія» не входив до складу описаної групи, а знаходився на місці сучасного скиту на північний захід від монастиря. На рештках насипу цього кургана й була побудована на початку XX ст. Благовіщенська (Афанасіївська) церква [2, с. 385].

Ще один курган (№ 3) знаходився на городній ділянці край підвищення Монастирської гори, за 55 м на південь від другого. Був дуже розораний, з просівом центральної частини, тобто, мав ознаки заораного дослідженого насипу висотою 0,3 та діаметром близько 18 м [6, с. 318, рис. 1].

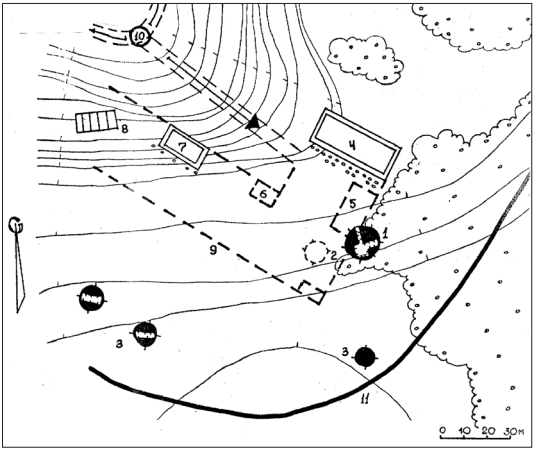

Рис. 2. Мгарська гора. Група курганів І. План. *За О. Б. Супруненком,* 1989.
1, 2, 3 поряд – кургани, досліджені Ф. І. Камінським, 1889 р.; 3 – насипи, розкопані В. М. Щербаківським, 1913 р.; 4, 7, 10 – демонтовані й існуючі допоміжні будівлі монастиря; 8 – житловий будинок; 11 – межа охоронної зони комплексу монастиря.

На незначному схилі пануючого підвищення плато Монастирської гори, поряд із описаними, на початок 1990-х рр. були помітні невеликі підвищення насипів трьох дуже розораних курганів висотою 0,20–0,35 та діаметром 15–20 м, два з яких мали сліди розкопок траншеєю шириною близько 4 м через центр, зорієнтованою у широтному напрямку. Ледь помітне курганоподібне підвищення поряд із описаними, висотою не більше 0,15 м та діаметром до 10 м, було доволі схоже на невеличкий курган. Вочевидь, це — останці насипів згаданих трьох курганів, що зберігали сліди досліджень В. М. Щербаківського [6, с. 318; 14, с. 104; 15, с. 7–8; 21, с. 96]. Ще два кургани, заявлені як досліджені В. М. Щербаківським, напевне, були оглянутими вченим рештками насипів групи, що свого часу розкопувалися Ф. І. Камінським. Про ці кургани дослідник не повідомляв у короткій публікації [21, с. 96], хоча й умовно «звітувався» перед спонсорами проведення робіт і земтвом як за охоплені обстеженнями чи вивчені [15, с. 11].

Нижче, за відомою на сьогодні документальною й опублікованою інформацією, спробуємо охарактеризувати вивчені на Монастирській горі поховальні об'єкти.

Дослідження Ф. І. Камінського, 1889 р.

Курган «св. Афанасія», № 1. Висота 2,1 м при діаметрі понад 12 м (частково зруйнований попереднім будівництвом дерев'яної монастирської будівлі для паломників). Поховання містилося у прямокутній ямі, зорієнтованій за довшою віссю південь – північ, розмірами 2,8 × 3,6 м і глибиною 1,6 м під дерев'яним накатником, збе-

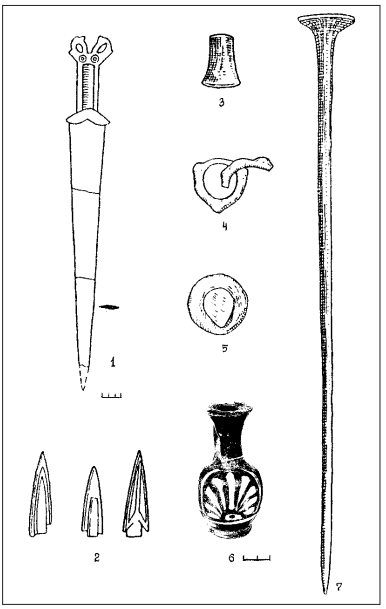

Рис. 2. Мгарська гора. Група курганів І. Знахідки скіфського часу з курганів із розкопок 1889 р. *За В. А. Іллінською,* 1968.
1 – залізо; 2–4, 7 – бронза; 5, 6 – кераміка гончарна.

рігало сліди влаштування дощатого настилу на дні. За комплексом знахідок у заповненні камери поховання було пограбоване у давнину. Зі складу інвентаря відомо про рештки сагайдачного набору з 132-ма бронзовими наконечниками стріл із залишками древок, залізний меч з волютоподібним навершям у вигляді орлиних голівок з плакуванням золотою фольгою, відбитки тканини на дернинах заповнення, а також ліпний горщик банкуватої форми [17, с. 233].

Курган № 2, висотою понад 3 м та діаметром 30 × 35 м, під насипом зберігав залишки також пограбованого у давнину поховання у дещо більшій ямі, глибиною до 1,3 м, з орієнтацією прямокутної за формою камери — за віссю захід – схід. Про збереження накатника відомості відсутні.

У заповненні й на рештках дощатого настилу камери виявлені знахідки, характерні для комплексу жіночого поховання: 8 уламків від 2-х залізних шпильок, кремниста галька, керамічне підкубічне пряслице, «бронзове кільце, схоже на сережку» [17, с. 233].

Курган № 3, висотою близько 1 м і діаметром 15 × 20 м, знаходився на місці сучасного під'їзду до комплексу споруд монастиря, поза його мурами, тяжіючи до місця завершення узвозу. Поховання містилося у прямокутній ямі зі слідами дубового накатника, яма мала розміри 2,0 × 2,9 м і глибину близько 1,2 м. Поховальна камера і накатник були зорієнтовані за довгою віссю в широтному напрямку.

Жіноче захоронення, що знаходилося в камері зі склепом, виявилося також пограбованим. На дні містилися сліди дощатого настилу помосту і рештки кількох рядів стовпових ямок.

З інвентаря збереглися: чорнолаковий гончарний аттичний лекіф, прикрашений на тулубі зображенням пальмети у кольорі глини [10, л. 46: рис.], чорнолакова аттична сільниця [10, л. 46 об.], три бронзові наконечники стріл кінця V – IV ст. до н. е., дві бронзові кільцевої форми підвіски з виступами-шишечками, бронзові ворворка, кільце, «виготовлене для закріплення якогось предмета», ціла та уламки бронзових шпильок зі цвяхоподібними голівками, шматочок сірки.

Частину збережених у колекції Історичного музею в Москві матеріалів з розкопок описаних курганів опублікувала В. А. Іллінська [4, с. 55, табл. XLVII; 17, с. 119].

Кургани, розкопані Ф. І. Камінським, належать до поховальних пам'яток населення посульського локального варіанту лісостепової культури скіфської доби. Вони датуються: курган № 1 — V ст. до н. е.; курган № 2 — широко V – IV ст. до н. е.; курган № 3 — початком IV ст. до н. е. [4, с. 55, табл. XLVII; 17, с. 233]. Цілком імовірно, що й кургани, які вивчалися В. М. Щербаківським, були споруджені саме в цей час. Поховальні комплекси мають паралелі з дослідженими у 1989 р. курганами групи II, розташованими на північ від монастиря [6, рис. 1; 19].

Дослідження В. М. Щербаківського, 1912 р.

(кургани «в саду біля «гостиниці» монастиря»)

Курган № 1. Вірогідно, один із насипів — №№ 2 чи 3, з-поміж досліджених Ф. І. Камінським 1889 р. Інвентарні записи про отримані матеріали з кургану до «Каталогу археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства» не вносилися. На час розкопок відомості очевидців про дослідження Ф. І. Камінського біля монастиря чверть століття тому вже призабулися, а про звітну справу в Архіві Археологічної комісії у Санкт-Петербурзі В. М. Щербаківський не знав. Відсутність знахідок, повідомлень про пограбування тощо для цього кургану вказує на впевненість дослідника у тому, що поховальний об'єкт виявився розкопаний кимось із попередників.

Курган № 2. Невеликий оплилий розораний насип заввишки на час вивчення близько 0,5 м. Поховання в ямі, влаштованій у ближчій до меридіональної орієнтації. «Могила ... пограбована підкопом» [1, арк. 288 зв., № 1834]. Зі знахідок до колекції музею потрапив уламок стінки ліпного горщика з не вказаними розмірами.

Під час обстежень 1989 р. курган № 2 був локалізований за 80 м на південний захід від будівлі монастирського «готелю» початку XX ст. Знаходився на розораній ділянці поза межами території історико-архітектурного комплексу. З огляду на вологу пляму підчищеного заповнення перекопу в центрі, мав яму розмірами не менше 2,0 × 3,2 м. Про наявність слідів дерев'яного накатника В. М. Щербаківський не сповіщає.

Курган № 3. Також невеликі оплилі рештки розораного насипу заввишки близько 0,35 м діаметром 15 м (станом на 1989 р.), розташований за 25 м на південний схід від насипу № 2 у північно-західному надсхиллі підвищення мису Монастирської гори. Конкретних даних щодо розмірів, орієнтації та глибини ями дослідником не вказується, із зазначенням лише, що «могила була вже розкопана і пограбована». Із заповнення походили два уламки від ліпної, вірогідно, загладженої миски пізньоскіфського часу без зазначення розмірів [1, арк. 288 зв., № 1835]. Зазначимо, що жоден із уламків кераміки із курганів з розкопок В. М. Щербаківського в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського не зберігся.

За результатами досліджень Ф. І. Камінського та В. М. Щербаківського, група курганів I біля Мгарського монастиря належала до числа некрополів округи сусіднього городища-сховища пізньоскіфської епохи та скупчення селищ над місцем впадіння р. Вільшанки. Найбільш виразними у цьому контексті з-поміж некрополів виступають наразі збережені курганні могильники II на північ від Мгарського монастиря [6, с. 319–320], рештки насипу поодиноко кургану – Гаркушиної могили над схилом лівого високого берега Вільшанки [19, с. 56–58], курганний могильник на Замковій горі в Лубнах [18, с. 132–140], переважна більшість поховань яких належить до вказаного чи дещо ранішого часу. Кілька курганів із трохи більш віддалених від Мгарської гори некрополів скіфської доби, досліджених чи зруйнованих за випадкових обставин на Замковій горі [7, с. 37–38; 17, с. 118, 216–218] або навпроти неї по вул. Монастирській (кол. вул. К. Маркса) в Лубнах [11, с. 69], маркірують місцезнаходження курганних могильників великих селищ, якими були всіяні помережені ярами схили корінного берега Сули за фіналу середньоскіфського та пізньоскіфського часу.

На 1990 р. планувалося проведення досліджень решток курганів групи I біля Мгарського монастиря, що так і не відбулися у

зв'язку з відомими подіями періоду розвалу кол. СРСР та згортання реставраційних робіт у монастирі. Їх не вдалося здійснити і пізніше, а передача комплексу монастиря УПЦ (Московського патріархату) зовсім не сприяла збереженню залишків цих об'єктів. Отже, результати здійснених разом із І. Г. Шовкоплясом обстежень на сьогодні залишаються підвалинами в локалізації комплексу і, можливо, стануть в нагоді наступним дослідникам старожитностей скіфської епохи Нижнього Посулля.

Джерела та література

1. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / [укл. Зарецький І. А., Щербаківський В. М.]. — Полтава, 1906–1912 // Фонди ПКМВК. — Т. 1. — 369 арк.

2. **Білоусько О. А.** Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир / О. А. Білоусько // Полтавіка: Полтавська енциклопедія у 12 томах / [гол. ред. О. А. Білоусько]. – Т. 12: Релігія і церква. – Полтава: Вид-во «Полтав. літератор», 2009. – С. 384–385.

3. **Ванцак Б.** Збудив ювілей серця / Борис Ванцак // Червона Лубенщина. – м. Лубни Полтав. обл. – 1988. – 17 вересня. – № 149 (11609). – С. 4: фото.

4. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. — К.: Наукова думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.

5. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічний семінар у Лубнах / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1991. – № 3. – С. 137–138.

6. **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Первый мгарский курган / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 318–338.

7. **Луговий Р. С., Коваленко О. В., Лугова Л. М.** Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 32–41.

8. **Ляскоронский В. Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский // Киевская Старина. — К., 1892. — Т. 39. — Март. — № 3. — С. 263–280, план, III табл.

9. **Ляскоронский В.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / Василий Ляскоронский. — Изд. 2-е. — К.: тип. Гирича Н. А., 1903. — 422, III с., карта.

10. О раскопках К. И. Зинченко 1889 г. // НА ІІМК РАН. — Ф. 1. — 1889. — Спр. 4. — 49 л., рис.

11. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.

12. **Спицын А.** Курганы скифов-пахарей / А. Спицын // ИАК. — Пг., 1918. — Вып. 65. — С. 87–143.

13. **Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 году (Поорелье и Посулье) / Супруненко А. Б. // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 42. — 95 арк.

14. **Супруненко А. Б.** Из новых материалов о Ф. И. Каминском / А. Б. Супруненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (18-19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 101–105.

15. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 5–42.

16. **Супруненко О. Б.** Найдавніші поселення на Мгарській землі / О. Б. Супруненко // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: тез. доп. конф., присвяч. 375-літтю монастиря / Лубен. міськ. держ. адмін. — Лубни, 1995. — С. 5–6.

17. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.

18. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. II. — С. 132–161, кол. вкл. IV.

19. **Супруненко О. Б., Сидоренко О. В.** Археологічні дослідження курганів в околицях Лубен 1912 р. / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. 100 років Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького (1918–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — Вип. III. — С. 52–61.

20. Федір Камінський (1845 – 1891): Наукова та епістолярна спадщина / ПКМ, ПНТК; [укл. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. – 180 с.

21. [**Щербаківський В. М.**]. Діяльність музеїв / [Щербаківський В. М.] // Записки Українського наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава: друк. Брауде Я. Е., 1919. — Вип. 1. — С. 96–97. — Без підп.

І. М. Кулатова

Група курганів біля Мгарського монастиря в Лубнах

Публікація відомостей про групу курганів І скіфського часу, розташовану в найближчій окрузі Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, на відрозі Монастирської гори над гирлом р. Вільшанки. Охарактеризовані комплекси курганів, досліджені Ф. І. Камінським (1845–1891) та В. М. Щербаківським (1876–1957), участь в обстеженні їх решток І. Г. Шовкопляса (1921–1997), наведені дані щодо локалізації складових групи.

Ключові слова: скіфський час, Лубни, Мгарський Спасо-Преображенський монастир, кургани, Камінський Ф. І., Щербаківський В. М.

I. M. Kulatova

Group of Barrows near the Mhar Monastery in Lubny

Publication contains information about group of barrows 1 of the Scythian Time, located not far from the Lubny Mhar Transfiguration of the Savior Monastery at the side of the Monastery Mountain above the Vilshanka River flow. Complexes of barrows explored by F. I. Kaminskyi (1845–1891) and V. M. Shcherbakivskyi (1876–1957), participation of their remains' investigation by I. H. Shovkoplias (1921–1997), are characterized; data concerning complex localization is given.

Keywords: the Scythian Time, Lubny, the Mhar Transfiguration of the Savior Monastery, barrows, Kaminskyi F. I., Shcherbakivskyi V. M.

УДК 738:94](47)(477.41)

Н. Г. Кондратенко
(м. Полтава)

ПОРЯТУНОК КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ: ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ІЗ с. ДИБИНЦІ

Проаналізовано колекцію гончарних виробів, що походять із с. Дибинці на Київщині, які в роки Другої Світової війни (1939-1945) були вивезені до Німеччини та повернені до музею безпосередньо за участі І. Г. Шовкопляса та Г. М. Шовкопляс у 1948 р. Наводиться опис дибинецької кераміки у складі 19 предметів, розглядаються морфологічні та типологічні особливості посуду.

Ключові слова: Шовкопляс Іван, кераміка, посуд, гончарство, колекція, реставрація, Дибинці, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

До 100-річчя Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997) – відомого археолога та музеєзнавця, на долю якого випало життя, сповнене буремних історичних і соціально-політичних подій, відкриттів у різних наукових царинах – хочеться згадати непростий шлях порятунку і збереження музейних цінностей, до якого Іван Гаврилович був безпосередньо причетний.

Його жагуче прагнення до нових знань з юнацьких років вело вченого життєвою дорогою від одного міста до іншого, зрощуючи та плекаючи пристрасть до історичних знань. Своє життя Іван Гаврилович присвятив археологічним студіям, викладацькій роботі, музейництву та бібліотечній справі. Роки Другої Світової війни (1939–1945) стали випробуванням для цілеспрямованого студента-історика, який на той момент здобував освіту у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка [8, с. 6]. У цей час доля привела його до музейної сфери – із літа 1940 р. й аж до початку війни він працював у Центральному історичному музеї України лаборантом, потім екскурсоводом, помічником хранителя археологічного відділу [4, с. 77]. А вже влітку 1944 р. він зайняв посаду завідувача відділу Державного історичного музею Української РСР. Йому вдалося зібрати розкидані по всій країні в евакуації експонати і створити першу повоєнну експозицію музею [6, с. 87, 88]. Саме цей музейний заклад разом із Державним історико-

культурним заповідником «Києво-Печерська Лавра» стали осердям розподілу між музеями культурних цінностей, що поверталися з Німеччини до українських музеїв. Із 4 січня до 15 березня 1948 року тут працювала відповідна комісія, до складу якої входили провідні співробітники київських музеїв та запрошені експерти [1, с. 265].

Серед музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею до Німеччини було вивезено з-поміж іншого кілька сотень керамічних виробів. І тут своїм специфічним, химерним, наче народженим на одному диханні орнаментом, увагу привертає посуд із с. Дибинці на Київщині.

Метою публікації є дослідження та аналіз частини зібрання дибинського керамічного посуду, що у 1943 р. було вивезено до Німеччини і повернено до музею вже у 1948 р. [2]. Частина з них зазнала значних пошкоджень і була у фрагментованому стані. Чорновий монтаж предметів виконав музейний реставратор Є. Мячин, який займався порятунком культурних цінностей у повоєнний період. Тривалий час музейний потенціал цієї добірки художньої кераміки не використовувався. У цьому контексті важливим завданням постала повноцінна реставрація та паспортизація збережених раритетів, повернення їх до експозиційного простору.

Актуальність дослідження обумовлена відродженням традиційних народних промислів, серед яких гончарство посідає помітне місце. У цьому розрізі саме музей, як осередок збереження матеріальної та духовної культурної спадщини, повинен узяти на себе роль дослідника й популяризатора врятованих цінностей.

Питанням вивчення народної кераміки присвятили свої дослідження знані українські науковці. Серед них Ю. Лащук, О. Данченко, Г. Івашків. Регіональні аспекти проблеми висвітлено у працях О. Пошивайла, О. Клименко, О. Школьної, О. Щербань та ряду інших дослідників.

Село Дибинці здавна славилося своїми гончарями – відомо, що ще у XVIII ст. довкола цього осередку об'єднувався гончарний цех талановитих майстрів із навколишніх населених пунктів. Протягом 1807–1828 рр. тут діяла фаянсова фабрика графів Браницьких, на якій працювало більше сотні місцевих гончарів [18, с. 246]. А з другої половини XIX ст. дибинський глиняний посуд та вогнетривку цеглу реалізовували далеко поза межами регіону. На цей час припадає збільшення обсягів виробництва основних різновидів посуду – мисок, тиков, глечиків, горщиків, кахлів,

макітер, кухлів [7, с. 732]. Значною мірою причина успішності тамтешніх майстрів полягала у багатих покладах високоякісної сировини, що дозволяло виготовляти якісний посуд вибагливих форм та орнаментів. На початку XX ст. художня кераміка дибинських гончарів посідала перше місце в Київській губернії. А в 1913 р. на Всеросійських кустарних виставках у Києві та Санкт-Петербурзі було відзначено роботи місцевих майстрів – зокрема, Каленика Масюка, Єлисея Проценка, Бориса Бреуса, Кирила Родака, Зосима та Ятропа Масюків [7, с. 733]. Того ж року у Дибинцях за рішенням Третього губернського земського зібрання було створено пересувну гончарну навчальну майстерню, що функціонувала протягом 1914–1915 рр. під керівництвом К. Масюка. У 1931–1933 рр. тут діяла школа фабрично-заводського навчання «Керамік», де мистецькі дисципліни викладали той же К. Масюк та А. Родак [7, с. 734].

Зібрання дибинської кераміки, що повернулася до музею із Німеччини у 1948 р., налічує 19 предметів:

1. ПКМВК 9903, Кс 737. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. На дзеркалі зображення двох білих листочків, між якими розміщено напис: «ПОДОРОЖНИКЪ». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 16 см, діаметр дна 8 см, висота 4 см.

2. ПКМВК 9908, Кс 742. Тиква. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. Орнамент геометричний. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 5 см, діаметр дна 9 см, висота 17 см.

3. ПКМВК 9969, Кс 799. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло світло-жовте. На дзеркалі зображення двох риб, між якими розміщено напис: «РОССЕВАЯ Р. КОРОПЦЫ». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 30 см, діаметр дна 14,5 см, висота 9 см.

4. ПКМВК 9987, Кс 816. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. На дзеркалі зображення птаха та метеликів. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 22 см, діаметр дна 12 см, висота 5,5 см.

5. ПКМВК 9995, Кс 824. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. На дзеркалі зображення птаха на гілці та метелика. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування,

обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 5,5 см.

6. ПКМВК 10005, Кс 834. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. На дзеркалі зображення півня та квітки. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 22,5 см, діаметр дна 12 см, висота 6 см.

7. ПКМВК 10064, Кс 889. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. На дзеркалі зображення коня. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 14,5 см, діаметр дна 8 см, висота 2 см.

8. ПКМВК 10859, Кс 897. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. На дзеркалі зображення мотиву «дерево у вазоні». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 20 см, діаметр дна 10 см, висота 5 см.

9. ПКМВК 10893, Кс 933. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. На дзеркалі зображення чотирьох симетричних квіток-розеток. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 13 см, висота 7 см.

10. ПКМВК 10895, Кс 934. Глечик. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із квітами гранату. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 11 х 12 см, діаметр дна 9,5 см, висота 24 см.

11. ПКМВК 10899, Кс 938. Макітра. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 14 см, висота 23,5 см.

12. ПКМВК 10913, Кс 954. Горщик. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 12 см, діаметр дна 8 см, висота 10 см.

13. ПКМВК 10921, Кс 953а. Бинчик. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із пишними квітами-розетка-

ми. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 14 х 13 см, діаметр дна 10 см, висота з ручкою 26 см.

14. ПКМВК 10922, Кс 954а. Бинчик. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та гронами винограду. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 14 см, діаметр дна 11,5 см, висота з ручкою 29 см.

15. ПКМВК 10927, Кс 959а. Кухоль. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та гронами винограду. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 9,5 см, діаметр дна 8,5 см, висота 10,5 см.

16. ПКМВК 10973, Кс 1003. Кришка. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та квітами. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр 41 см, висота 16 см.

17. ПКМВК 10978, Кс 1022. Глечик. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкою гілкою та квітами. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 14 х 15 см, діаметр дна 11,5 см, висота 22 см.

18. ПКМВК 10980, Кс 1024. Миска. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло коричневе. На дзеркалі зображення стилізованого суцвіття. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 26,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 8 см.

19. ПКМВК 92185, Кс 5086. Макітра. XIX – поч. XX ст., с. Дибинці, Київщина. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкою гілкою та шишками. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 23 см; діаметр дна 14 см; висота 23 см.

Найчисленнішу в колекції групу становлять миски характерних для Дибинців форм та орнаментів. Розподілимо колекцію музейних мисок за формою та розміром, спираючись на праці О. Данченко й О. Пошивайла.

1) за формою:

- «миски до лавки» – їх стінки, плавно піднімаючись, трохи вище середини висоти роблять кутовий злам, йдучи над ним стрімко вгору [3, с. 24] – Кс 897, Кс 1024;

- «прості миски» – з округлим бочком [3, с. 24] – Кс 737, Кс 799, Кс 889;

- «німецькі тарілки» – з широкими похилими берегами [4, с. 488] – Кс 816, Кс 824, Кс 834, Кс 933.

2) за розміром [3, с. 24]:

- «подвійні» – діаметр вінець становить 25-27 см – Кс 799, Кс 824, Кс 933, Кс 1024;

- «четвірні» – діаметр вінець становить 22-23 см – Кс 816, Кс 834, Кс 897;

- «каганці» – діаметр вінець менше 20 см – Кс 737, Кс 889.

Досить товстий черепок надає посуду добротного вигляду. Такою є і форма мисок – по-особливому щедра, доброзичлива й гостинна – як і люди, що зробили їх [3, с. 24].

Тема декорування дибинських мисок заслуговує окремої уваги, адже саме характерні прийоми орнаментації створюють той неповторний колорит, який відрізняє місцевий посуд від виробів десятків інших гончарних осередків.

Серед цих особливостей виокремлюються наступні: строга площинність зображення без натяку на просторовість чи перспективу; чіткий контур, окреслений майже безперервною лінією; сюжет малюнків суто «керамічний» – гончарі не переносили на глиняні вироби орнаментику, взяту з інших видів мистецтва – вишивки, ткацтва, дереворізьблення [3, с. 29]; часто трапляються зображення тварин та рослин із відповідними літерними підписами [5, с. 65].

Найбільш старанно гончарі розписували саме миски. Малюнок підпорядковувався конструктивним частинам посудини, до яких належать дно, стінки та вінця. Зазвичай на стінках і дні розміщували вигнуту асиметричну гілку з листям та квітами. Іноді вертикальні кривульки членували поверхню стінок на три, з рідка – на чотири сектори, в яких розташовували по одній невеликій гілочці. Часто можна зустріти вертикально зорієнтовані композиції із сюжетним малюнком. До декоративних елементів вінцевих орнаментів відносимо кривульки, ряди крапок, лінії тощо [3, с. 32].

Улюбленою технікою розпису місцевих майстрів було ріжкування, проте попереднього чорнового малюнка не наносили – увесь візерунок наче виливався на поверхню виробу на одному

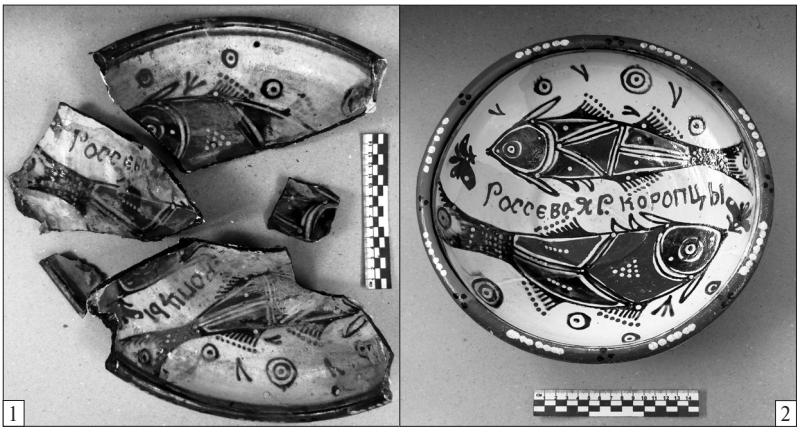

Рис. 1. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Вигляд до реставрації. ПКМВК 9969, Кс 799.
Рис. 2. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н. Г. Кондратенко у 2019 р. ПКМВК 9969, Кс 799.

диханні. Ніяких подальших поправок така техніка не передбачала, рухи малювальника мали бути чіткими й швидкими, щоб не порушити товщину лінії.

Серед музейного зібрання дибинських мисок можна виокремити два типи орнаментальних прикрас:

- зображення тварин, серед яких зустрічаємо малюнки риб із написом «Россевая Р. Коропцы» (Кс 799), птахів (Кс 816, Кс 824, Кс 834) та коня (Кс 889);

- зображення рослин, з-поміж яких бачимо подорожник із відповідним написом (Кс 737), мотив «квітка у вазоні» (Кс 897), символічне суцвіття (Кс 1024) та симетричну композицію із чотирьох квіток-розеток (Кс 933).

Решта музейного зібрання дибинського посуду представлена тиквою з геометричним орнаментом (Кс 742), горщиком (Кс 954), кухлем (Кс 959а), кришкою (Кс 1003), глечиками (Кс 934, Кс 1022), макітрами (Кс 938, Кс 5086) та бинчиками (Кс 953а, Кс 954а) з рослинним орнаментом.

Останні привертають увагу своєю незвичною для ока сучасника формою. Ця посудина, швидше за все, похідна від горщика-польовика, який брали з собою селяни під час сезонних аграрних робіт, адже має верхнє вухо над горловиною. Побутували бинчики з кінця XIX до середини XX ст. у Середній Наддніпрянщині.

Виходячи з довгастої форми посуду, зрозуміло, що його призначення – зберігання та перенесення рідин або ягід. Враховуючи конструкцію ручки, вкрити кришкою ємність понад горловиною цього виробу досить важко. Це означає, що посуд використовувався не на довгі проміжки часу [18, с. 287-288]. Зустрічаються також відомості, що у такому посуді приносили освячену воду із церкви на Водохреща [18, с. 289].

Рис. 3. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н. Г. Кондратенко у 2020 р. ПКМВК 9903, Кс 737.

Неодмінним аспектом вивчення музейних предметів є історія їх надходження до колекції. На жаль, встановити повний шлях дибинської збірки до музею неможливо через значні втрати фондово-облікової документації у руйнівній пожежі 1943 р., яка практично знищила не лише будинок музею, але й значну частину експонатів та документів. За збереженими обліковими позначками можна зробити висновок, що сім мисок (Кс 737, Кс 799, Кс 816, Кс 834, Кс 889, Кс 897, Кс 1024) походять із зібрання Катерини Скаржинської, власниці першого приватного музею в Україні у с. Круглик Лубенського повіту. У 1906 р. вона передала свою колекцію, що нараховувала понад 37 000 предметів, до фондів музею Полтавського губернського земства. Ця збірка стала наріжним каменем у формуванні етнографічної та історичної складової колекції [17, с. 9].

Враховуючи значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал, особливо актуальним видається питання реставрації збірки предметів із с. Дибинці. Систематичне обстеження зібрання дибинської кераміки проведено у 2016 р. Н. Г. Кондратенко, завідувачем сектору науково-дослідного відділу фондів, та Т. Г. Клименко. За результатами було складено план реставрації, до якого включено предмети, що потребують термінового реставраційно-консерваційного втручання. На разі до експозиційного простору повернено вже вісім предметів. Зокрема, у 2016 р. Т. Г. Клименко відреставровано кухоль Кс 959а [10], Н. Г. Кондратенко – тарілку

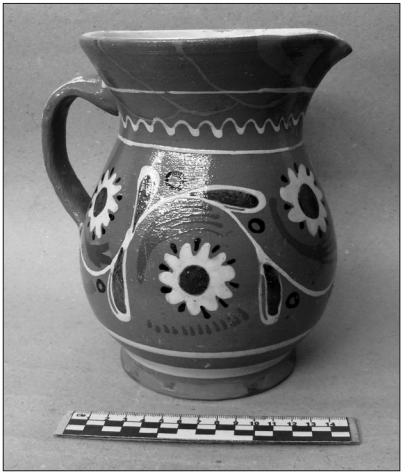

Рис. 4. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н. Г. Кондратенко у 2020 р. ПКМВК 9903, Кс 737.

Кс 824 [9]. У 2017 р. у ході підготовки до виставки «Пан Півень: образ птаха в українському декоративно-вжитковому мистецтві», останньою було відновлено дві тарілки із зображеннями птахів Кс 816 [11] та Кс 834 [12].

У 2018 р. у рамках планового опрацювання допоміжного матеріалу, що залишився у колекції музею після повернення предметів з Німеччини у 1948 р., але був у настільки фрагментованому стані, що визначити приналежність до того чи іншого виду посуду виявилось неможливо, Н. Г. Кондратенко відреставровано макітру Кс 5086 [13], після чого її включено до основного фонду. У 2019 р. у ході підготовки до атестації художників-реставраторів України було відновлено миску із написом «РОССЕВАЯ Р. КОРОПЦЫ» Кс 799 [14]. Пізніше під час планового опрацювання колекції дибинської кераміки реставровано також миску із написом «ПОДОРОЖНИКЪ» Кс 737 [15]. У 2021 р. здійснено реставрацію глечика Кс 1022. Нині робота із консервації та реставрації цієї групи пам'яток продовжується.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна однозначно зробити висновок, що традиції дибинського гончарства, що зросли на багатому ґрунті, є невід'ємною складовою українського культурного спадку. Своєрідні та характерні орнаменти зробили цей посуд пізнаванним та глибоко колоритним. У своїй праці «Народна кераміка Наддніпрянщини» О. Данченко дуже вдало описала враження, що залишає по собі знайомство з дибинським гончарством: «На розписаному дибинецькому посуді – мисках, тиквах, глечиках, горщиках, макітрах – не знайдеш дрібних невиразних мотивів. І тваринні, й рослинні форми, які тут переважають, – вагомі, повнокровні, їхні краї плавно закруглені й ніколи не бувають загостреними чи вугластими. Одразу впадає у вічі те, що гончарі не записують всієї поверхні речей. Існує певна рівно-

вага між площею зображення і тла, завдяки чому малюнок набуває ще більшої вагомості і соковитості, які гармонують з масивними формами виробів. Кожна кольорова пляма на дибинецькому посуді – жива. Вона має самостійне значення, не повторює лінійного контуру малюнка і не заповнює цілком площину, ним описану. Гра кольору спостерігається в межах кожної плями, кожної лінії, проведеної ріжком. Де фарба лягла трохи густіше – там тон її глибший, насичений, а де шар її тонший, там вона більш прозора, неначе акварельна. Завдяки зіставленню контрастних кольорів посилюється сила і яскравість фарб і складається враження багатства й різноманіття палітри» [3, с. 30].

Вироби дибинецьких майстрів приваблюють дивовижною гармонією форми і декору, яка досягається застосуванням низки композиційних прийомів, вироблених і відшліфованих протягом століть. Повернення цих творів до музейного зібрання мало надзвичайно важливе значення для цілісного сприйняття історичного та мистецького культурного простору. Наукове опрацювання, відновлення й збереження цієї спадщини є першочерговим завданням музейників. Прикладом такої сумлінної і плідної праці безсумнівно є робота Івана Гавриловича Шовкопляса, який присвятив своє життя благородній науковій та музейній ниві.

Джерела та література

1. Акт інвентаризації і розподілу між музеями України у ДІКЗ «Києво-Печерська Лавра» культурних цінностей, повернутих з Німеччини. Київ, 15 березня 1948 р. // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / [упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан]. – К.: Вид. Олег Філюк, 2016. – С. 944–966.

2. Акт повернення з Німеччини. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського – Арк. 1–97.

3. **Данченко О.** Народна кераміка Наддніпрянщини / О. Данченко. – К.: Мистецтво, 1969. – 142 с.

4. Іван Шовкопляс: біобібліографічний покажчик / [укл. Воробей Микола, авт. вступ. статті Онищенко Олексій]. — К., 1996. — 88 с.

5. **Клименко О.** Українська народна кераміка в ансамблі традиційного житла: мальована миска / О. Клименко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua.

6. **Мезенцева Г. Г.** Музеєзнавство (на матеріалах музеїв УРСР) / Г. Г. Мезенцева. — К.: Вища школа, 1980. — 120, 12 с.

7. **Овчаренко Л.** Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941) / Людмила Овчаренко. – Опішне: Українське народознавство, 2017. – 1296 с.

8. **Онищенко О.** [Іван Шовкопляс]: вступна стаття / Олексій Онищенко // Іван Шовкопляс: біобібліографічний покажчик / [укл. Микола Воробей]. — К.: НБУ ім. В. І. Вернадського, 1996. — С. 5–20.

9. Паспорт реставрації РП-305 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2016.

10. Паспорт реставрації РП-307 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2016.

11. Паспорт реставрації РП-376 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2017.

12. Паспорт реставрації РП-377 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2017.

13. Паспорт реставрації РП-490 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2018.

14. Паспорт реставрації РП-540 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2019.

15. Паспорт реставрації РП-596 // Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2019.

16. **Пошивайло О.** Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. Пошивайло. – Опішне: Українське народознавство, 2010. – 632 с.

17. **Супруненко О. Б.** Доля колекції музею К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко // Музеї. Меценати. Колекції: зб. наук. пр. – Полтава: Археологія, 2000. – С. 9–18.

18. **Школьна О.** Дибинецька фаянсова фабрика графів Браницьких на Київщині / О. Школьна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.elibrary.kubg.edu.ua.

Н. Г. Кондратенко

Порятунок культурних цінностей: гончарні вироби із с. Дибинці

До 100-річчя І. Г. Шовкопляса проаналізовано колекцію гончарних виробів, що походять із с. Дибинці на Київщині, що в роки Другої Світової війни (1939-1945) були вивезені до Німеччини та повернені до музею за участі І. Г. Шовкопляса та Г. М. Шовкопляс у 1948 р.

У статті наводиться опис дибинецької кераміки у складі 19 предметів. Розглядаються морфологічні та типологічні особливості посуду. Найчисленнішу групу предметів становлять миски. Їх розподілено за формою та розміром. Усю колекцію також проаналізовано за типом декорування. Виокремлено групи посуду, прикрашені зображеннями тварин,

рослин та геометричним орнаментом. Особливу увагу приділено питанню реставрації дибинського посуду співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, спираючись на його значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал.

Ключові слова: Шовкопляс Іван, кераміка, посуд, гончарство, колекція, реставрація, Дибинці, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

N. H. Kondratenko

Rescuing of Cultural Artifacts: Pottery Items from Dybyntsi Village

To the 100s anniversary of I. H. Shovkoplias collection of pottery items from Dybyntsi Villge in Kyiv Region, that during the Second World War (1939–1945) were brought to Germany and returned to the museum in 1948.

List of Dybyntsi ceramics that includes 19 items, brought back from Germany, is given in the article. Their morphological and typological peculiarities of dishes are observed. The most numerous group unites bowls. They are divided according to their form and size. The whole collection is also analyzed according to type of decoration. Groups of items decorated with pictures of animals, plants and geometrical elements are outlined. Special attention is paid to restoration of Dybyntsi dishes by conservators from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, minding their great historical value and expositional potential.

Keywords: Ivan Shovkoplias, ceramics, dishes, pottery, collection, restoration, Dybyntsi, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

УДК 902:323.39](477.53)"184"

В. О. Сальніков
(м. Полтава)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ПОЛТАВЩИНИ І ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Про збирання і спроби дослідження пам'яток археології на теренах Полтавщини представниками громадсько-політичної еліти краю у першій половині XIX ст., причини і характер появи інтересу шляхетства до давньої історії України, а також наслідки та значення зацікавлення старожитностями як для історичної науки, так і для формування української самосвідомості та ідентичності.

Ключові слова: археологічна спадщина, старожитності, Полтавщина, Василь Капніст, Василь Ломиковський, Іван Муравйов-Апостол, Павло Пустошкін, Тарас Шевченко, «кам'яні баби», золотоординський мавзолей, «Українські Афіни».

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні відбувався процес завершення демонтажу козацького автономного устрою та прискорення інтеграції колишньої Гетьманщини в державні структури Російської імперії. Остання, перебуваючи на піку своєї могутності і впливу, та отримавши в результаті зовнішньої експансії великі територіальні надбання, намагалася якомога швидше асимілювати й остаточно поглинути як нові, так і раніше приєднані землі. Успішному наступу на залишки «Старої України» сприяв той факт, що переважно позбавлені в попередні часи можливості отримати освіту, широкі маси населення залишались неписьменними та далекими від культури і не мали жодної можливості протистояти наступу русифікації в усіх сферах життя. Колишня ж козацька еліта, будучи тим дуже тонким прошарком суспільства, що користувався благами вищої освіти, досить успішно, з імперської точки зору, і до того ж стрімко, перетворювалася на ще одну з гілок російського дворянства.

Водночас, як зазначає С. Плохій, саме в дворянських садибах виникало нове українське історичне знання і міфологія, адже

опозиційно налаштовані нащадки козацької старшини збиралися в своїх маєтках, обмінювалися новинами і думками, шукали способу зберегти або відновити старі привілеї [11, с. 271]. Серед іншого постало питання наявності потужного пласта збережених матеріальних свідчень не тільки недавньої козацької доби, а і найдавнішої історії, та необхідності його вивчення. Саме в цей час, як зауважує О. Супруненко, вже почали з'являтися і перші археологічні знахідки, що осідали в колекціях дворянства, а кращі з таких раритетів взагалі направлялись до столичних центрів і потрапляли до тогочасних музеїв [16, с. 22].

І так сталося, що цієї непростої пори на теренах Полтавщини проживали дійсно непересічні особистості, які при зовнішній лояльності до імперської влади та російської держави, пишались своїм козацьким корінням, шанували звичаї пращурів, палко любили свою малу Батьківщину — «неньку Україну», не бажаючи її розчинення в «котлі народів», яким насправді була будь-яка імперія.

Пантелеймон Куліш назвав «Українськими Афінами» маєток Кибинці під Миргородом, де в першій чверті XIX ст. проживав після відставки з вищих державних посад широко знаний у всій імперії Дмитро Трощинський. Але цю назву можна справедливо віднести до всього краю, в якому знаходилась резиденція колишнього сановника. Адже значною мірою саме культурні осередки Полтавщини створили умови для збереження історичної пам'яті і майбутнього культурного відродження України та формування української національної ідеї. Певне місце серед тих українських старожитностей, що зберігались у шляхетських маєтках Полтавщини, займали й пам'ятки археології.

До найяскравіших та найвпливовіших фігур на теренах Полтавщини, що не тільки цікавились пам'ятками старовини, а й всіляко опікувались їх вивченням та збереженням, справедливо можна віднести Василя Капніста та Івана Муравйова-Апостола, чиї маєтки були справжніми культурними осередками краю.

Письменник Василь Капніст, як і більшість української дворянської інтелігенції козацько-старшинського походження кінця XVIII – початку XIX століть, цікавився українськими старожитностями, козацькими реліквіями, історією античного та слов'янського світів. У його маєтку в Обухівці був влаштований навіть своєрідний музей під відкритим небом, де гостинний господар демонстрував гостям славнозвісні кам'яні «баби». Так, у

серпні 1810 р. до В. Капніста, проїздом із Полтави до Чернігова, завітав художник Петербурзької Академії мистецтв Олександр Єрмолаєв, який у листі до Олексія Оленіна, майбутнього президента Академії мистецтв та близького Капністового приятеля, писав: «В бытность нашу в Обуховке я срисовал два истукана, находящиеся в саду у Василия Васильевича. Они присланы к нему из Екатеринославской губернии. Оба они высечены из серого песчаного камня. Один изображает мужчину, а другой женщину. Лица у обоих калмыцкие; доказательством, что народ, их поставивший, был народ калмыцкой породы; но трудно определить время, когда этот народ кочевал в Екатеринославской губернии» [19, с. 291].

Єрмолаєв, однак, проникливо припустив, що «истуканы», можливо, «половецкие или печенежские пам'ятники» [19, с. 291]. Цікава, нотатка про ставлення місцевих жителів до цих «баб»: «Оба истукана несколько повреждены от того, что жители отбивают от них по временам куски камня для употребления их вместо лекарства от лихорадки» [19, с. 291].

О. Толочко справедливо зауважує, що це нагадує занотоване європейськими мандрівниками «забобонне» ставлення греків до античних скульптур, тертий мармур з яких часом використовували як лікувальні засоби [19, с. 291]. Важливо відзначити, що О. Єрмолаєв в 1810 р. не просто подорожував Україною, а разом зі своїм компаньйоном К. Бороздіним, здійснював за образним висловом О. Толочка, одну з перших в Росії вчену «археологічну екскурсію», завданням якої було розшукувати, досліджувати, замальовувати старожитності, складати плани історичних споруд та нотувати місця, що можуть являти інтерес в археологічному плані, і що найцікавіше — доїхавши до Полтави, Єрмолаєв так нічого вартого уваги й не примітив [19, с. 285]. Так само, як і стародавні Афіни, українська земля повільно і поступово відкривала свої приховані таємниці, які свідчили про її славне та трагічне минуле.

Про В. Капніста також відомо, що опікувався він і збереженням пам'яток старовини на Кримському півострові. Після того, як він відвідав 1819 р. Крим, оглянув фортецю Судак та Огузську долину, його обурило знищення пам'яток старовини, яке він спостерігав тут повсюдно. 20 грудня 1819 р. В. Капніст звернувся з доповідною запискою до міністра духовних справ та народної освіти О. Голіцина, де вказав на необхідність захисту стародавніх

пам'яток Криму. Він пропонував здійснити заходи «о недопущении впредь для казенных и частных строений истреблять в Тавриде остатки древних зданий и твердынь» [16, с. 20].

Його син Сергій Капніст взагалі спробував створити один із перших у Російській імперії пам'яткоохоронний проєкт щодо збереження залишків давньогрецьких міст Херсонесу і Пантікапея, де серед іншого пропонував «назначить первоначально, сроком на год, специального чиновника в Керчи... уполномоченного докладывать правительству о «вещах драгоценных», выполнять «подробное описание... вещей и ежели можно рисунки оных»; выплачивать вознаграждение частным лицам за памятники и предоставление древностей» [16, с. 20].

Значний інтерес до археологічної спадщини проявляв і Іван Муравйов-Апостол, близький приятель та навіть родич В. Капніста, який у 1823 р. видав книгу «Мандрівка по Тавриді». На думку А. Кузьменка, дослідника життя і творчості І. Муравйова-Апостола, на здійснення цього задуму мала позитивний вплив вже згадувана поїздка до Криму В. Капніста, адже важко собі уявити, щоб два письменники-академіки, які жили в одному повіті, дружили між собою і цікавились одними питаннями, не зустрілись, щоб обмінятись думками про важливі залишки старовини [6, с. 80].

Книга мала широкий резонанс серед освічених кіл суспільства імперії, адже її автор був відомою та впливовою особою. Але для історичної науки, насамперед археології, можливо набагато більше важить не скільки опис кримських старожитностей та спроби їхньої інтерпретації, а наступні зауваження Івана Муравйова-Апостола, зроблені ним після того, як він побачив варварську руйнацію стародавніх пам'яток Ольвії та Пантікапею: «... надобно быть здесь настоящему Археологу и Нумизмату, который бы систематически занимался своим делом, знал бы, где он роется и не только что отрывает, но еще и в каком положении одна к другой находилися вещи найденныя им в земле. Это последнее не так маловажно, как оно покажется с первого взгляда» [10, с. 266–267]. І доволі важливо, автор підкреслює, що для успішних пошуків і розвідок необхідно, щоб вони були методичними [10, с. 265].

Особливо близька дружба пов'язувала В. Капніста, нарівні з І. Муравйовим-Апостолом, з відставним царським вельможею, сенатором і членом Державної ради Д. Трощинським. Як зазначила дослідниця миргородської старовини Л. Розсоха, постать

Д. П. Трощинського поєднала в собі всі риси перехідного етапу в розвитку українського суспільства другої половини XVIII – початку XIX ст., коли представники української козацької старшини йшли на службу до імперських управлінських структур, а досягши елітного становища в чиновницькій ієрархії самодержавної адміністрації, вони все-таки залишалися українцями [13, с. 118].

Обравши для постійного проживання свій маєток у Кибинцях, відставний високопосадовець перетворив його на справжній осередок культурного життя краю. Серед іншого, у маєтку Трощинського зберігалась і представлялась до загального доступу колекція «кам'яних баб», що так само як і в Обухівці, фактично являла собою музей під відкритим небом. Так відомо, що парк у Кибинцях був прикрашений половецькими кам'яними стелами, перевезеними, як дослідив О. Супруненко, з Ворсклинсько-Псільського межиріччя та Лівобережжя Дніпра [15, с. 293]. Скільки їх було в маєтку наразі невідомо, але чотири з них пізніше потрапили до приватного музею К. Скаржинської на Лубенщині [15, с. 293], а звідти – до Полтави.

Зазвичай вважається, що до глибшого зацікавлення матеріальними пам'ятками минулих віків на поч. XIX ст. спонукали такі сенсаційні відкриття, як знахідки Тмутараканського каменя й рукопису «Слова о полку Ігоревім». Тмутараканський камінь — це мармурова прямокутна плита з висіченим на ній руським написом, в якому повідомляється про вимірювання відстані між двома містами — Тмутараканню та Корчевом (Керч) 1068 року. Камінь було знайдено на Таманському півострові у 1792 р.

Перше прочитання давньоруського напису на Тмутараканському камені належить О. М. Оленіну, який був добрим приятелем як В. В. Капніста, так і І. М. Муравйова-Апостола. Тож не дивно, що хвиля зацікавлення цими предметами серед освічених аристократичних петербурзьких верств докотилася і до віддаленої від столиць Миргородщини. Також відомо, що О. Оленін приїздив на Полтавщину і бував у капністівській Обухівці. Але повз увагу дослідників зазвичай проходить той факт, що неподалік від названих маєтків, у Лубнах, саме в цей час доживав у відставці свій вік (помер 1828 р.) такий собі Павло Пустошкін, російський віце-адмірал і соратник Ф. Ушакова.

Саме П. В. Пустошкін прибувши на Тамань у серпні 1792 р. як командувач гребними суднами, що привезли сюди чорномор-

ських козаків, в своїй доповіді адміралу Мордвинову про закінчення операції, між іншим зазначив: «...имею честь послать в.в. пр. большую мраморную доску с надписью рукою при князе Глебе, которая весьма любопытна...» [9, с. 15]. І хоча Пустошкіну надалі «влетіло» від імператриці за перевезення каменя з місця його знахідки, він своїми діями, викликаними зацікавленням пам'яткою як результатом його інтересу до історії, в значній мірі і призвів до розголосу про її існування та подальшого вивчення «Тмутараканського каменя».

Тож цілком можливо, що його розповіді про зроблену ним історичну знахідку також в немалій мірі заохотили дворянство Полтавщини до збирання й вивчення залишків матеріальної культури минулого. Адже відомо, що в маєтку Трощинського регулярно збиралося все навколишнє шляхетство, і важко собі уявити, щоб на гостини до відставного катеринінського вельможі не було хоч би раз запрошено так-само відставного флотоводця, який зовсім не був відлюдником: у 1816 році його, наприклад, відвідав у Лубнах та оглядав його колекцію італійських картин Олексій Льовшин [18, с. 158].

Ведучи мову про дворянські маєтки як осередки культурного життя в Україні початку XIX ст., не можна оминути увагою і родинне гніздо спадкоємців одного із найбільш відомих родів Гетьманщини – Кочубеїв. Найбільшої слави Диканька зажила за часів володіння нею Віктора Павловича Кочубея, який став одним із найвпливовіших державних чиновників Російської імперії. Маючи величезні статки, Віктор Павлович побудував у Диканьці грандіозний палац, що мав понад 100 приміщень, і створив навколо нього чудовий природно-архітектурний ансамбль. До того ж стихійне накопичення реліквій та цінностей доповнювалось цілеспрямованим пошуком старожитностей.

Наприклад, у 1823 р. графу В. Кочубею надіслано від фон Ека лист і 40 стародавніх монет, а також знайдені в Керченських курганах 3 статуї: одна із золота і дві глиняні (ймовірно, теракота) [5, с. 139]. Відомо, що алеї пейзажного парку прикрашали як численні мармурові статуї, вази античного типу, так і половецькі «кам'яні баби» місцевого походження.

На жаль, кочубеївський палац та більшість пам'яток, що його прикрашали як зовні, так і всередині, спіткала трагічна доля. Американський письменник А. Р. Вільямс, відвідавши Диканьку через кілька років після революційних подій першої чверті XX ст.,

побачив замість величного маєтку лише руїни, серед яких відзначив «ставок із застояною водою, з якої стирчать статуї з відбитими руками й ногами...» [2, с. 79]. Таким чином, більшість археологічних прикрас парку загинули у полум'ї пожежі, яку разом із кам'яними статуями, за влучним висловом американця, «злякано й зачудовано» спостерігали усі села на п'ятдесят верст навкруги [2, с. 79]. Відомо про порятунок лише частини того, що становило найбільшу історичну цінність [5, с. 141].

Після всього наведеного вище вже не дивує той факт, що своя «кам'яна баба» була і на батьківщині М. В. Гоголя, в с. Яновщина Миргородського повіту, де її свого часу оглядав відомий мистецтвознавець Данило Щербаківський. 1918 р. вона була привезена до Миргородського музею, очевидно засновником Миргородського краєзнавчого музею Опанасом Сластьоном [12, с. 32].

Якщо про згадані попередньо степові стели відомо, що вони були привезені з інших місць свого первісного розташування, то в маєтку князя Єристова — власника хутора (пізніше села) Єристівка Кременчуцького повіту, «кам'яна баба» прикрашала околиці володінь власника, ймовірно, на своєму первісному місцезнаходженні – на вершині одного з курганів на східній околиці сучасного населеного пункту. І тільки наприкінці XIX ст. вона була перевезена як окраса парку князя до іншого села – Великих Будищ поблизу Диканьки [8, с. 3, обкл.].

На окрему увагу заслуговує той факт, що, як справедливо зазначив дослідник полтавської Шевченкіани Петро Ротач, ряд цінних пам'яток архітектурного, літературного й історичного значення, серед яких і половецькі стели на Орелі, увічнив у своїх творах як історик культури та художник Т. Шевченко [14, с. 56]. Виконуючи у 1840-х рр. завдання Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, він займався вивченням старожитностей Полтавського краю, укладав описи пам'яток, замальовував кургани, церкви, окремі давні речі. Т. Г. Шевченку належать слова: «Я люблю археологію — таємничу матір історії...» [16, с. 24].

Серед іншого, на півдні Полтавщини поет відвідав с. Шедієве, розташоване на р. Оріль, в маєтку А. Ф. Лук'яновича, чий син Олександр, з яким Т. Шевченко і прибув на Полтавщину, допомагав йому шукати пам'ятки старовини. Кобзар оглянув і змалював Поорільські краєвиди та скульптурні антропоморфні половецькі стели. Серед малюнків митця особливий інтерес привертає

малюнок олівцем «Пейзаж (краєвид) з кам'яними бабами», датований 1845 р.

Місцезнаходження зображених скульптур свого часу було ідентифіковане Петром Журом, невтомним дослідником життя і творчості Т. Шевченка. Мандруючи шляхами Кобзаря, він відвідав с. Шедієве, поспілкувався зі старожилами і виявив тут «...повержену в траву статую, грубо висічену з темно-сірого пісковику...» [3, с. 99]. Її стан він описав наступним чином: «Голова у кам'яної баби відбита, ритуальна чашка біля живота відколота, але за складеними на животі руками, за гострими пласкими грудьми, за всі складом приземкуватої фігури, легко впізнається ліва, змальована Шевченком жіноча статуя» [3, с. 99].

Доля другої фігури вже на той час була невідома. Важливо відзначити, що саме П. Жур після тривалих пошуків виявив у записках онучки А. Ф. Лук'яновича — Олександри Мельникової згадку про «два кам'яних істукани, десь викопані стародавні ідоли...» [3, с. 88], що є хоч і опосередкованим свідченням того, що свого часу «кам'яні баби», можливо, були привезені до Шедієвого як сувеніри, а не були місцевого походження. П. Жур доклав максимум зусиль до того, щоб пам'ятка половецької культової скульптури і водночас, за його словами, «речовий доказ про відвідання Орелі Великим Кобзарем України» [3, с. 99], була збережена. Пізніше, у 1981 р., Олександр Супруненко виявив її вже у місцевому музеї, і доклав зусилля для того, щоб вона була перевезена у 1983 р. до Полтавського краєзнавчого музею [1, с. 123]. Саме О. Супруненко, ввів стелу з Шедієвого до наукового обігу, ідентифікувавши її належність до круглої об'ємної половецької скульптури, що отримала розповсюдження у східноєвропейських степах починаючи з кінця XII ст. [1, с. 125].

Т. Шевченку належить згадка і про чи не найперші цілеспрямовані археологічні розкопки на Полтавщині, проведені на початку XIX ст. В своїх «Археологічних нотатках» він зробив наступний запис: «В 20-ти верстах от Хорола в имении г. Родзянко над рекою Хоролом на горе – поросшее ясиновым лесом и заваленное кирпичом укрепление, называемое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня. Но владелец, искавши клада, подрыл фундамент, и она разрушилась. Невдалеке высокий курган, тоже разрытый и заваленный кирпичом...» [20, с. 17]. Критичні слова Кобзаря в цій сухій, фактичній довідці, стосуються Василя Ломиковського, однієї з найцікавіших постатей Полтавщини того часу.

Василь Якович Ломиковський — історик, етнограф, фольклорист і агроном. Завдяки історикові О. Лазаревському, який у кінці XIX ст. розшукав і придбав частину його архіву, а згодом опублікував деякі матеріали, дещо стало відомо про цю надзвичайно цікаву особистість, в тому числі і про його діяльність на ниві археології. Людина всебічних обдарувань, він мав широке коло інтересів. Як і інші представники ліберального дворянства Полтавщини, він захопився дослідженням старовини, в тому числі української. Історія України, історія рідної йому Миргородщини, багата на значні події, залишки стародавнього народного побуту, старовинне кобзарське мистецтво – це далеко не повний перелік об'єктів його досліджень. Тож немає нічого дивного в тому, що його зацікавила таємнича пам'ятка старовини, про яку в краї ходили легенди.

Але як сталось так, що господар маєтку дозволив В. Ломиковському провести земляні роботи на своїй землі? Тут також все стає на свої місця, якщо заглибитись в родинні зв'язки цього «полтавського Шлімана». Справа в тому, що мати Василя Ломиковського, Марія Василівна, походила із Родзянок, однієї з найбільш знатних козацько-старшинської родин Миргородського полку. Вона була онукою Степана Родзянка (бл. 1678–1736), миргородського полкового обозного, та рідною сестрою Гаврила Родзянка, поміщика Хорольського повіту, який жив у селі Родзянках (нині с. Веселий Поділ Семенівської сільської територіальної громади Кременчуцького району). За всіма даними, родини Ломиківських і Родзянок мали дуже теплі відносини та тісно спілкувались. Марія Василівна Родзянко, зокрема, напевно, дуже любила свого брата, бо аж тричі брала його хрещеним батьком трьох своїх синів, в тому числі і Василя [13, с. 206]. Цікаво відзначити, що у Гаврила Васильовича Родзянка, який мав четверо синів та чотирьох дочок, часто збиралася шляхетна молодь, а серед них і вже згадана родина Капністів.

Таким чином, немає нічого дивного в тому, що у тісному сімейному колі Ломиковських – Родзянок виникла ідея провести земляні роботи на «давніх руїнах невеликого городища» [7, с. 5], і довірити їх любителю старовини зі власної родини.

«Власноручний рукопис» В. Я. Ломиковського про проведені роботи знайшов і опублікував в «Кіевской старине» О. М. Лазаревський. Як випливає з документу, В. Я. Ломиковський, здійснивши в 1810 р. невеликі розкопки ледь помітного фундаменту культової поховальної споруди, знайшов тут «карнизні цеглини,

що були вкриті поливою різних кольорів: білою, жовтою, темнозеленою і коричневою («кавовою»). Ребра пласких цеглин, що складали стіни, усі повністю були вкриті світлобірюзовою поливою, як навіть сам закріплювальний вапняковий розчин між ними» [7, с. 5–6]. Дослідник відзначив високу якість полив'яних зразків, розуміючи, що вік їх становить не менше кількох століть. Водночас щодо приналежності цих фундаментів до залишків татарської мечеті, про що переповідали місцеві мешканці, він зауважив, що «не можна сліпо довіряти переказу цьому» [7, с. 6].

Використовуючи, серед іншого, записки Т. Шевченка та В. Ломиковського, рештки цього золотоординського мавзолею нещодавно локалізував на території Кременчуцького (донедавна Семенівського) району, на південний захід від Веселого Подолу на Василівській горі біля однойменного села полтавський археолог В. Шерстюк [21, с. 72]. Висновок дослідника: «...неподалік с. Василівка, методами віртуальних археологічних розвідок було віднайдено, а потім зафіксовано польовими натурними обстеженнями, рештки золотоординського мавзолею» [22, с. 156].

На момент обстеження пам'ятки у 2015 р. В. Шерстюк зафіксував наступне: «Наразі рештки мавзолею представлені у вигляді класичного курганного насипу, який щільно всіяний рештками цегли від частково розкопаної і пошкодженої оранкою поховальної споруди, в окремих випадках — з ділянками синьої поливи на одній з їхніх поверхонь, окремими зразками мозаїки, фрагментами керамічного посуду тощо» [22, с. 156]. Загалом же, на його думку, дослідження В. Ломиковського — це чи не один з перших документально засвідчених фактів розкопок на Полтавщині, що велися з достатньо науковою метою, і можуть носити назву археологічних, принаймні, як для того часу [21, с. 74].

Не можна також оминути увагою той факт, що місцеві любителі старовини зберігали, крім предметів монументальної скульптури, і дрібні зразки археологічних старожитностей. На жаль, сьогодні не можна об'єктивно дослідити і проаналізувати, яка кількість випадкових археологічних знахідок зберігалась в маєтках полтавського дворянства, і наскільки вони цінились своїми власниками. Але опосередкованим свідченням того, що все ж таки до них ставились з певною повагою, є доля кам'яної ливарної форми для виготовлення заготовки бронзового серпа XV ст. до н. е., знайденої у 1810 р. на піщаних кучугурах узбережжя Псла, поблизу с. Березняки сучасного Полтавського (раніше Решетилівського) району.

Вона була збережена власником маєтку С. М. Остроградським як рідкісна реліквія, і пізніше виявлена та введена до наукового обігу Ф. І. Камінським, який відзначив, що залишились сліди стертого папірця зі старим написом каліграфічним почерком: «Найден в 1810 году на Березняковских песках»... Из старательного почерка надписи видно, что прошлый владелец ценил этот предмет» [4, с. 102].

Пізніше пам'ятка потрапила до Лубенського музею К. М. Скаржинської, а на сьогодні — ця археологічна знахідка зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського [16, с. 21].

Таким чином, звичайне прагматичне прагнення довести якомога давніше шляхетське походження мало своїм наслідком посилення інтересу до вітчизняної історії та її різноманітних пам'яток, і як результат — призвело до більш-менш широкого знайомства з місцевими старожитностями освіченої частини тогочасного суспільства. Накопичення кількості таких пам'яток призводило до зростання інтересу до давньої історії, а їх вивчення в значній мірі сприяло тому, що українська історія в очах передових кіл суспільства була поглиблена в набагато давніші часи, ніж козацька доба, що традиційно вважалась її початком.

Джерела та література

1. **Бовкун І. В., Супруненко О. Б.** Половецька «кам'яна баба» з Шедієвого в Пооріллі / Бовкун І. В., Супруненко О. Б. // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею: зб. наук. ст.; [ред. Супруненко О. Б.], — Полтава, 1992. — Вип. І. — С. 123–126.

2. **Вільямс А. Р.** Російська земля / А. Р. Вільямс // Всесвіт. — 1977. — № 11 (587). — С. 17–97.

3. **Жур П.** Дума про Огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / Петро Жур. — К.: Дніпро, 1985. — 434 с.

4. Федір Камінський (1845–1891): наукова та епістолярна спадщина / [укл. Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б.]; ПКМ. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. — 180 с.

5. **Кішик В.** Кочубеї з Диканьки – колекціонери, нумізмати, археологи / Кішик В. // АЛЛУ. — 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 138–142.

6. **Кузьменко А.** Іван Матвійович Муравйов-Апостол. Нарис життя і творчості / А. Кузьменко. — К.: Вид-во Київського університету, 1964. — 116 с.

7. **Ломиковский В. Я.** Нечто о древних развалинахъ, находящихся на поляхъ села Василевки, Полтавской губерніи, Хорольскаго уезда / Ломиковский // Кіевская старина. — 1895. — Годъ четырнадцатый. — Т. XLVIII. — Январь. — Отделъ II-й. — С. 5–6.

8. **Маєвська С. В., Удовиченко О. І.** Половецька стела з с. Єристівка поблизу Комсомольська / Маєвська С. В., Удовиченко О. І. // АЛЛУ. — 2004. — № 1–2 (15–16) — С. 3 обкл.

9. **Монгайт А. Л.** Надпись на камне / А. Л. Монгайт. — М.: Знание, 1969. — 112 с.

10. **Муравьевъ-Апостолъ И. М.** Путешествіе по Тавриде. В 1820 году / И. М. Муравьевъ-Апостолъ. — СПб., 1823. — 337 с.

11. **Плохій С.** Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій; авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. — К.: Laurus, 2013. — 440 с.

12. **Розсоха Л. О.** Миргородська старовина: Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки / Людмила Розсоха. — Кобеляки: Вид-во «Кобеляки», 2002. — 424 с.

13. **Розсоха Л. О.** Миргородщина козацька і гоголівська / Людмила Розсоха. — К.: ТОВ «ВБ «Аванпост-прим», 2009. — 396 с.

14. **Ротач П.** Від Удаю до Орелі. Т. Г. Шевченко і Полтавщина / Петро Ротач. — Полтава, 2000. — 230 с.

15. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. — Київ; Полтава: Археологія, 2000. — 398, II с.

16. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б. — Київ; Полтава: Вид-во ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. — 124, VIII с.

17. **Супруненко О. Б.** Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. — 20 с.

18. **Толочко А.** Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. — К.: Laurus, 2012. — 256 с.

19. **Толочко О.** Російське «відкриття України» // Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / Олексій Толочко. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 266–310.

20. **Шевченко Т. Г.** Археологічні нотатки: уривок // Супруненко О. Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини / Т. Шевченко. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. — С. 15–17.

21. **Шерстюк В. В.** Залишки мечеті чи мавзолею, доба пізнього середньовіччя [с. Василівка] / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]; ПКМВК; ЦОДПА. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — С. 72–74.

22. **Шерстюк В. В.** Розвідки в Полтавській області / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження в Україні 2015. — К.: Стародавній Світ, 2016. — С. 154–156.

В. О. Сальніков

Громадсько-політична еліта Полтавщини і пам'ятки археології в першій половині XIX століття

У статті йдеться про збирання та перші спроби дослідження пам'яток археології на теренах Полтавщини представниками громадсько-політичної еліти краю у першій половині XIX століття. Серед них — такі широко відомі на теренах всієї Російської імперії особистості, як Василь Капніст, Іван Муравйов-Апостол, Василь Ломиковський. Також позначене місце в археологічних дослідженнях Полтавщини Тараса Шевченка. Аналізуються причини і характер появи інтересу полтавського шляхетства до давньої історії України, а також наслідки та значення їх широкого зацікавлення старожитностями як для історичної науки, так і формування української самосвідомості та ідентичності.

Ключевые слова: археологічна спадщина, старожитності, Полтавщина, Василь Капніст, Василь Ломиковський, Іван Муравйов-Апостол, Павло Пустошкін, Тарас Шевченко, «кам'яні баби», золотоординський мавзолей, «Українські Афіни».

V. O. Salnikov

The Social and Political Elite of the Poltava Region and Archaeological Monuments in the First Half of the 19th Century

The article deals with the collection and first attempts to research archaeological monuments in Poltava Region by representatives of the socio-political elite of the region in the first half of the 19th century, among whom there are personalities widely known in the Russian Empire as Vasyl Kapnist, Ivan Muraviov-Apostol, Vasyl Lomykovski, as well as Taras Shevchenko's place in the archaeological research of the Poltava Region. The reasons and nature of the Poltava nobility's interest in the ancient history of Ukraine are analyzed, as well as the consequences and significance of their wide interest in ancient antiquities both for historical science and the formation of Ukrainian self-awareness and identity.

Keywords: archaeological heritage, antiquities, Poltava Region, Vasyl Kapnist, Vasyl Lomykovskyi, Ivan Muraviov-Apostol, Pavlo Pustoshkin, Taras Shevchenko, stone babas, the Golden Horde mausoleum, "Ukrainian Athenas".

УДК 56:599.61/73]:902(477.53)

І. В. Головко
(м. Пирятин)

ОСТЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ МАМОНТОВОЇ ФАУНИ В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. УДАЮ

Повідомлення про знахідки кісток тварин епохи плейстоцену в середній течії р. Удаю (з кінця XIX ст. до наших днів).

Ключові слова: давній кінь, олень звичайний, мамонт, мамонтова фауна, північний олень, пізній палеоліт, Пирятинщина, плейстоцен, річка Удай, тур, шерстистий носоріг.

Початок вивчення пізнього палеоліту України на науковій основі пов'язаний із виявленням та дослідженням стоянки у селі Гінці [14, с. 122–123; 15, с. 21]. Проведені на початку 1870-х років Ф. І. Камінським розкопки на території колишнього маєтку Г. С. Кир'якова, що знаходився на правому березі р. Удаю – однієї з найстаріших річок країни – зробили її загальновідомою [12, с. 183–184]. Підставою для них стали випадкові знахідки тут кісток мамонта в 1823 році [13, с. 209], а потім і систематичні збори остеологічних матеріалів, організовані на місці виявлення викопних решток Г. С. Кир'яковим, спрямовані на поповнення власної і навчальних колекцій старожитностей [12, с. 184].

Знахідки кісток тварин т. зв. мамонтової фауни і в подальшому залишалися своєрідним індикатором виявлення палеолітичних стоянок. Вони передували відкриттю всіх 6 пам'яток, виявлених в Україні у дореволюційний час [9, с. 1]. Старанно фіксували та реєстрували місцезнаходження цих артефактів і колишні радянські дослідники давнього кам'яного віку, розуміючи важливість цих знахідок.

Факти виявлення палеонтологічних решток у середній течії річки Удаю, в межах колишнього Пирятинського району, звісно також були зафіксовані двічі. У селі Меченки: стегнової кістки мамонта *(Mammuthus (Elephas) primigenius)* в 1938 році, а також у районному центрі: стегнової кістки та бивнів мамонта в 1951 році (за повідомленням жителя міста К. Гречанівського) [10, с. 109–110].

Але їх насправді було значно більше.

Кістки шерстистого носорога *(Rhinoceros (Coelodonta) antiquitatis Rhinoceros tichorhinus)*, тура *(Bos primigenius)*, північного *(Rangifer tarandus)* та звичайного *(Cervus tarandus)* оленів, а також мамонта, були виявлені керівником Пирятинського загону Докучаєвської експедиції І. П. Видріним поблизу містечка Журавка на лівому березі р. Удаю (тепер село Прилуцького району Чернігівської області) ще на початку 90-х років XIX століття [7, с. 17; 8, с. 22].

У листі до пирятинського краєзнавця А. А. Святогора (1930 – 2000) від 14 грудня 1961 року один із відомих українських археологічних краєзнавців, уродженець села Вечірки Пирятинського повіту – В. А. Стефанович (1887 – 1984) – повідомляв ще про одну подібну знахідку: «*У 1894 році, коли будувалась гребля через річку Перевод, то грабарі найшли в тім місці де брали глину біля водопою «Білецьке»* [поблизу с. Сасинівка] *мамонтову кістку, бедро,довжиною біля метра, хорошої сохранності, кістку передав до Київського Музею* [Київського Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва]» [6, арк. 2].

Щоденник іншого пирятинського краєзнавця, Ф. К. Божка [5, с. 158–160] містить записану ним зі слів старожилів села Березова Рудка В. Стеценка та С. Ярошенка згадку про знахідку кістки мамонта, *«ще до революції»*, поблизу маєтку Закревських [1, арк. 2].

У наступні роки в районі було зроблено ще 9 подібних відкриттів. Більшість з яких слід напряму пов'язати з початком промислового видобування торфу на малих річках басейну р. Удаю.

У 1927 році, за свідченням очевидців М. Шияна та С. Горіздри, кістки мамонта було виявлено під час торфорозробки поблизу м. Пирятина (урочище «Зарой») [1, арк. 2].

Напередодні Другої світової війни, у 1939 році, кілька кісток тварини були випадково викопані в кар'єрі на території Пирятинської цегельні [2, арк. 7]. Довгий час вони зберігалися в історичному кабінеті міської школи № 2. Але в 1989 році під час переїзду навчального закладу до нового приміщення були потрощені чи загублені.

До гітлерівської окупації в Сасинівській середній школі, за словами колишнього її завуча П. М. Тищенка, також зберігалися кістки *Elephas primigenius*, 1940-го року виявлені на північно-західній околиці села, на лівому березі річки Переводу [2, арк. 8].

Цікаво, що через 15 років там же, в торф'янику, було виявлено гомілкову і стегнову кістку одного із представників цього ж виду [3, арк. 10].

За повідомленням начальника торфорозробок І. С. Донченка, в 1952 році, під час добування торфу, на болоті біля Давидівської ПТФ (лівий берег р. Руди), на глибині 2,0–2,5 м, також виявлено кістку «плейстоценового велета» [11, арк. 4].

У 1958 році в торф'янику поблизу с. Давидівки було знайдено ще й зуб мамонта. Останній довгий час зберігався в історичному кабінеті Давидівської середньої школи, але згодом був втрачений [11, арк. 61].

Нарешті, в 1960 році кілька кісток мамонта було виявлено в кар'єрі цегельні райсоюзу, поблизу Пирятинського лісництва, на правому березі стариці р. Переводу. Вони потрапили на зберігання до Зоологічного музею в м. Києві, куди були відвезені Ф. К. Божком [3, арк. 94].

Сучасні мамонту тварини на сьогодні в мікрорегіоні остеологічно представлені дещо гірше. У Пирятинському краєзнавчому музеї зберігаються виявлені за нез'ясованих обставин поблизу села Каплинці роги північного оленя та череп тура.

У 1958 році в болоті поблизу села Давидівки було найдено зуб давнього коня *(Equus equus)*. Через рік подібний артефакт, що походив із алювіальних відкладень поблизу села Каплинці, був переданий на зберігання А. А. Святогору редактором пирятинської районної газети «Вільна праця» Г. Т. Давиденком [11, арк. 90]. Нажаль, подальша його доля не відома.

Взявши на віру правдивість повідомлень, і правильність інтерпретації наведених палеонтологічних знахідок, можна було б припустити, що землі колишнього Пирятинського району в пізньому палеоліті входили до мисливських угідь населення Гінцівської стоянки – найближчого, і, поки що, єдиного відомого в середній течії р. Удаю довготривалого житлового і господарського комплексу людини. Однак у вересні 2009 року під час проведення наглядових робіт за очищенням русла р. Удаю біля с. Великої Кручі, поряд із сільським пляжем і кемпінгом було виявлено кілька кам'яних знарядь праці: три нуклеуси та скобель із напівпрозорого кременю чорного кольору [4, арк. 13–16].

Нуклеуси відрізняються як за формою, технікою обробки, так і за розміром: 1) дископодібний нуклеус радіального розщеплення із кіркою сірого кольору на двох площинах та з білою патиною – 4,5 × 6 × 6 см; 2) ортогональний нуклеус із білою патиною – 2,9 × 1,8 × 2,8 см; 3) багатоплощинний аморфний нуклеус із сірою кіркою у виїмках та на гранях – 2,7 × 5 × 5,2 см.

Скобель виконаний на конкреції трапецієподібної форми із заокругленими краями. Виїмка для скобління, діаметром 1,5 см вибита в його верхній частині. З протилежної частини знаряддя сформовано площадку. Розміри знахідки – 2,4 × 1,3 × 4,5 см [4, арк. 16].

Зазначені матеріали дають всі підстави для пошуку неподалік від місця проведення наглядових робіт стоянки пізньопалеолітичного часу (вочевидь, синхронної Гінцівській).

Джерела і література

1. **Божко Ф. К.** Щоденник (1930–1932) // Архів Пирятинського ліцею. – Ф. у. – Спр. 1932/1. – 45 арк.

2. **Божко Ф. К.** Щоденник (1953) // Архів Пирятинського ліцею. – Ф. у. – Спр. 1932/1. – 16 арк.

3. **Божко Ф. К.** Щоденник (1955 1960) // Архів Пирятинського ліцею. – Ф. у. – Спр. 1932/1. – 96 арк.

4. **Головко І. В.** Звіт про археологічні розвідки та нагляд на території Пирятинського району Полтавської області в 2009 році / Головко І. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2009/291. – 73 арк.

5. **Головко І. В.** Брати Божки / І. В. Головко // Освітнє краєзнавство: біографічні дослідження. – Полтава: ПОІППО, 2016. – С. 158–160.

6. Лист В. А. Стефановича до А. А. Святогора від 14. XI. 1961 р. [ксерокопія] // Архів Пирятинського ліцею. – Ф. у. – Спр. 1960/3. –2 арк.

7. **Ляскоронский В. Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. 2-е изд. – К.: Типография Гирича Н. А., 1903. – 422 с.

8. Материалы к оценке земель Полтавской губернии: естественноисторическая часть. Отчёт Полтавскому губернскому земству: Пирятинский уезд / [состав. И. П. Выдрин]. – СПб., 1892. – Вып. XIV. – 98 с.

9. **Підоплічко І. Г.** Дослідження палеоліту в УРСР / І. Г. Підоплічко // Палеоліт і неоліт України: зб. наук. пр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 1. – Вип. 1. – 36 с.

10. **Підоплічко І. Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. 2. – 235 с.

11. **Святогор А. А.** Щоденник (1953–1959) // Приватна збірка О. А. Рудковського (м. Пирятин). – 95 арк.

12. **Супруненко О. Б.** Перша колекція з Гінцівської стоянки / Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 183–190.

13. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, 2 с.

14. **Шовкопляс І. Г.** Гінцівська палеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення) / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. – К., 1971. – № 9. – С. 122–123.

15. **Яковлева Л. А., Джинджан Ф.** Новые археологические исследования на позднепалеолитической стоянке Гонцы / Яковлева Л. А., Джинджан Ф. // ПАЗ: зб. наук. пр. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 21–25.

І. В. Головко

Остеологічні знахідки мамонтової фауни в середній течії р. Удаю

Публікація вводить до наукового обігу невідомі дані про виявлення кісток викопних тварин епохи пізнього плейстоцену в середній течії р. Удаю (басейн р. Сули) на території колишнього Пирятинського району Полтавської області. Джерелом інформації про них є щоденники, звіти та листи археологів і краєзнавців, у тій чи іншій мірі причетних до відкриття цих артефактів у регіоні.

Ключові слова: давній кінь, олень звичайний, мамонт, мамонтова фауна, північний олень, пізній палеоліт, Пирятинщина, плейстоцен, річка Удай, тур, шерстистий носоріг.

I. V. Holovko

Osteological Mammoth's Fauna Findings in the Middle Reach of the Uday River

The publication introduces into scientific circulation the unknown materials about detection the animal bones of the late Pleistocene period in the middle reach of the Uday River (the Sula's basin) in former Pyriatyn District of Poltava Region. The sources of these materials and facts are diaries, reports and letters of archaeologists and local historians that participated in discovering these artifacts in the area.

Keywords: ancient horse, deer, mammoth, mammoth's fauna, reindeer, the late Paleolithic Age, Pyriatyn District, Pleistocene, the Uday River, aurochs, woolly rhinoceros.

УДК 903.5-055.1(477.53)"135/144"

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапєгін
(м. Київ, с-ще Опішня, с. Ковалівка Полтавського р-ну)

ЧОЛОВІЧЕ ПОХОВАННЯ 119 ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Про дослідження поховання 119 черняхівської культури на Шишацькому могильнику.

Ключові слова: черняхівська культура, Шишацький могильник, поховання, гребінь, пізньоримський час.

Відомий археолог, історик, історіограф, бібліограф, пам'яткознавець Іван Гаврилович Шовкопляс був не лише фахівцем у галузі стародавнього кам'яного віку, дослідником загальновідомих Мізинської та Добранічівської стоянок. Він спільно із своєю дружиною Ганною Михайлівною протягом 10 років здійснював на території Києва (Оболонський район) масштабні розкопки пам'яток кінця I тис. до н.е. – VI–VII ст. н.е.

Як вважають більшість науковців, черняхівська культура III – початку V ст. була неоднорідною за етнічним утворенням, до якої входили праслов'янські племена, сармати, готи, фракійці. Згідно з останніми дослідженнями, на території Полтавської області зафіксовано 356 черняхівських пам'яток [1]. З цієї кількості археологічних розкопок зазнали лише 15 могильників або окремих поховань і 18 селищ та окремих об'єктів.

Серед них і відомий археологічний комплекс черняхівської культури в околицях смт Шишаки сучасного Миргородського району Полтавської області. Саме на Шишацькому некрополі, протягом 2009-2010, 2012-2017 років було проведено рятівні розкопки більше 150 поховань, що дало змогу вводити до наукового обігу археологічні матеріали, які датуються другою половиною IV – першою половиною V ст. [3-7].

Серед них і поховання 119. Виявлене за переміщеними нагору (відносно підлоги) антропологічними рештками та уламками керамічного посуду, винесеними грабіжниками за правий борт поховальної ями. Пляма від могили прослідковувалася на глибині 1,03 – 1,14 м від рівня сучасної денної поверхні. Саме поховання здійснене в просторій ямі видовженої овальної форми з вертикальними стінками. Максимальна довжина ями складає 2,30 м,

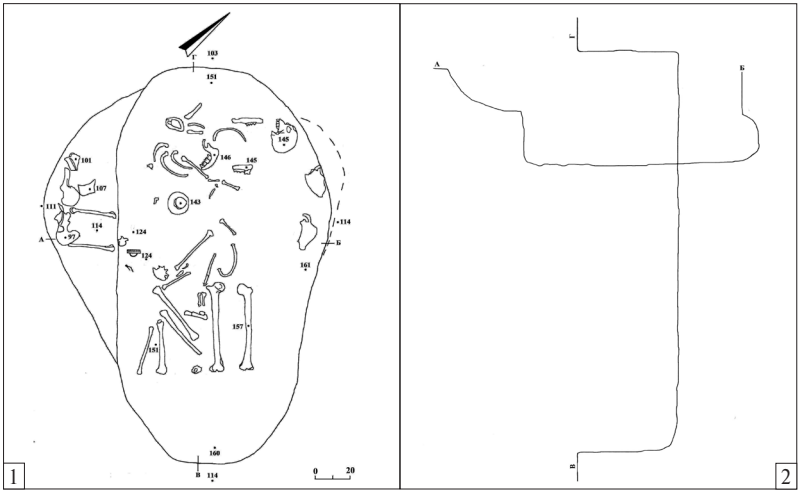

Рис. 1. План поховання 119 Шишацького могильника.
Рис. 2. Повздовжній та поперечний перетини поховання 119 Шишацького могильника.

ширина коливається в діапазоні 1,04 – 1,23 м. Глибина поховання по дну складає 1,60-1,61 м від рівня сучасної денної поверхні. Край грабіжницької ями виходить за правий борт на 0,44 м, на лівий – до 0,15 м. Стінки поховання прослідковувалися на висоту до 0,55 м (рис. 1–2).

Верхня частина тілопокладення дорослої людини виявлена на глибині 1 м від рівня денної поверхні. За визначенням антрополога Андрія Артємьєва, виявлені кістки належали молодому чоловікові 20-25 років, який мав зріст 185-190 см (Додаток 1).

Поховання зазнало значних руйнувань та переміщення антропологічних решток, унаслідок чого орієнтація небіжчика нами визначена з імовірністю (достатньо високою) як північна, з незначним відхиленням в західному напрямку. Таке визначення орієнтації пов'язане з тим, що череп, нижня щелепа та більшість ребер небіжчика виявлені у північній половині поховальної ями, а стегнові кістки нижніх кінцівок – у південній. Також можна з високим ступенем імовірності припускати, що на час похорону кістяк було покладено у випростаному стані на спині. Частина кісток верхніх кінцівок на момент виявлення розміщувалися разом з тазовими на правому борті, за межами поховальної ями.

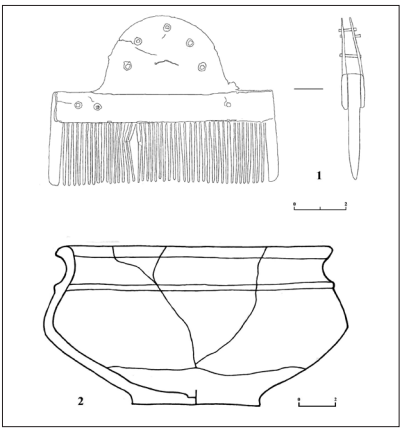

Рис. 3. Інвентар та супровід з поховання 119:
1 – роговий тришаровий гребінь;
2 – миска закритого типу
(1 – ріг, мідний сплав; 2 – глина).

Лопатки виявлено в межах поховальної ями під лівим бортом. Тільки розміщення стегнових кісток похованого дозволяє припускати їх фіксацію на місці в непорушеному стані. Всі інші кістки краніального та посткраніального скелету були переміщені, імовірно, унаслідок пограбування поховання. Зафіксовані під час розкопок часткові руйнування бортів поховання (значне – правого та менше – лівого) вказують, на нашу думку, на межі грабіжницької ями, розташованої над центром поховальної ями з деяким зміщенням на північ.

З огляду на грабіжницьку яму, загальне переміщення антропологічних решток та розміри самої поховальної ями, ми цілком упевнено можемо припускати, що значна частина супроводу та індивідуальних речей небіжчика була вилучена грабіжниками.

Поховання 119 мало наступний супровідний інвентар:

1. ***Миска*** закритого типу, сірого кольору (рис. 3: 2). Посудина має округлі розхилені вінця, виділений піддон. На її плічках виділене ребро. Зовні та зсередини загладжена. Близько половини виробу – відсутня. Діаметр: вінець –15,0 см, тулуба – 16,8 см, дна – 7,0 см; висота – 9,0 см (рис. 3: 2). Знахідка типова для пам'яток черняхівської культури.

2. ***Гребінь*** роговий тришаровий з високою напівкруглою спинкою та прямими плічками (рис. 3: 1). Ширина плічок – 8,8 см; висота гребеня – 7,0 см.

Знахідки гребенів відомі і в інших похованнях пам'ятки. Цікаво, що вони не є статевою ознакою поховання і виявлені як в чоловічих (50, 115) [6, с. 210, рис. 6, 3; 5, рис. 1], так і в жіночих (60) захороненнях [3, с. 197, рис. 3, 8] Шишацького могильника.

Очевидно, що цей індивідуальний побутовий предмет застосовувався і чоловічою, і жіночою частиною черняхівського населення, виконуючи водночас і функціональні (наприклад, вичісуван-

ня паразитів), і естетичні (створення зачіски) завдання. Не можна виключати, що гребені були обов'язковими в межах здійснення поховання-інгумації, орієнтованого головою у північному напрямку. Принаймні, для досліджених непограбованих поховань, які містили повний комплект супроводу (оскільки згадане 115 поховання орієнтоване головою у західному напрямку) та частини – поруйнованих (як поховання 119). Цікаво, що у вибірці – порівнянні інвентарю чоловічих та жіночих поховань черняхівської культури зі скляними кубками, зробленої О. В. Гопкало [2, с. 83, рис. 25], рогові гребені присутні у переважаючій частині чоловічих комплексів, тоді як в жіночих – лише у половині. Звісно, значна частина поховань зазнала руйнувань у давнину, проте це впевнено демонструє універсальність таких виробів як для чоловіків, так і для жінок.

Хронологічне визначення часу облаштування 119 поховання ускладнене вірогідним пограбуванням комплексу. Єдиним часовим маркером може слугувати добре збережений тришаровий роговий гребінь, виявлений у могилі. Застосовуючи класифікацію та типологію тришарових гребенів, розроблену Р. Г. Шишкіним [9], можемо встановити те, що виріб з 119 поховання відноситься до III класу (з плічками та передплічками), серії 3, варіанту В, групи 1, підгрупи а, типу 1. Дослідник вказує, що гребені III класу з'являються в черняхівській культурі не раніше початку IV ст. [с. 45]. Звузити датування гребеня з 119 поховання дозволяє інша робота дослідника, де за рядом ознак його можна віднести до четвертої фази існування черняхівської культури [10, с. 245]. На користь датування виробу часом після середини IV ст. може свідчити і наявність пласких «ніжок» – крайніх зубців гребеня [10, с. 245], які значно переважають за своєю шириною інші. Таке датування тришарового гребеня з 119 поховання, а отже – і всього комплексу не суперечить загальному датуванню Шишацького могильника черняхівської культури.

Аналогічні за конструкцією та пропорціями гребені виявлені і в інших могилах (наприклад, поховання 60) Шишацького некрополя, де на сьогодні відомі вироби тільки цього типу. Гребінь III класу виявлений у жіночому похованні біля с. Лавриківки Кременчуцького району Полтавської області, що датується дослідниками фінальним етапом існування черняхівської культури – ранньогунським часом [8, с. 209, рис. 4: 4].

Отже, часом здійснення поховання 119 Шишацького могильника можна вважати період в межах середини – другої половини IV ст. Поховання молодого чоловіка за параметрами ями належить до виділеної нами на пам'ятці підгрупи «північних поховань» з широкими ямами [4, с. 24, 27]. Ця підгрупа в Шишацькому могильнику є найчисельнішою в групі поховань, зорієнтованих у північному напрямку, та складає на сьогодні 12 одиниць. Для цієї групи також характерним є, з одного боку, часте пограбування в давнину, з іншого (якщо пограбування не відбулося) – повні набори супроводу та інвентарю як для жіночих (поховання 60), так і для чоловічих (поховання 50) комплексів. З огляду на це, припущення про початково достатньо багатий супровід та інвентар поховання 119 видається цілком логічним.

Серед дослідників-черняховістів існують міркування про ритуальні або грабіжницькі руйнування поховань на багатьох могильниках черняхівської культури. Автори цієї публікації схиляються до думки, що на Шишацькому некрополі побутували здебільшого грабіжницькі розкопки. Пограбування зазнавали могили, що мали багатий напутній інвентар (насамперед, прикраси, намисто, скляні кубки, срібні пряжки тощо). Насамперед, це стосується небіжчиків із північною орієнтацією та багатих західних поховань, які здійснювалися також в ямах, що не відрізнялися своїми розмірами та інвентарем від сусідніх могил, котрі були зорієнтовані на північ. Підтвердження тому – майже повністю пограбоване та зруйноване поховання 119.

Додаток

Антропологічне визначення поховання № 119.

Індивід – дорослий чоловік.

Повний скелет однієї дорослої людини.

Стать – чоловіча (чіткі ознаки)

Вік похованого – 20–25 років (ознаки також надійно стверджують цю вікову категорію).

Довжина тіла. Розміри стегнової кістки – 53,9 см, плечової кістки – 38,0 см. Загальна довжина тіла – 185,0–190,0 см.

Особливості. Зубний наліт у вигляді «тонкої лінії».

Отже, у дослідженому похованні №119 було виявлено скелет чоловіка віком 20–25 років, який мав зріст близько 185,0–190,0 см.

А. В. Артем'єв

Література

1. **Абашина Н. С., Магомедов Б. В., Рейда Р. М.** Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області. – К.: ІА НАН України, 2019. – 136 с.

2. **Гопкало О. В.** Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы // OIUM. – Київ, Луцьк: ІА НАН України, ІІО НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 1. – С. 66–96.

3. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В.** Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури // Від венедів до Русі. – Київ, Хмельницький: Майдан, 2014. – С. 193–204.

4. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В.** Конструктивні характеристики інгумаційних поховань черняхівської культури Шишацького могильника // Археологія і давня історія України, 2019. – Вип. 1 (30). – С. 23–29.

5. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В.** Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком // OIUM. – К.: ІА НАН України, 2016. – Вип. 5. – С. 28–36.

6. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В.** Поховання 50 Шишацького могильника з набором для добування вогню // Inter Orientem et Occidentem. Ostrogothica, – 2020. – Вип. 4. – С. 201–210.

7. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В.** Розкопки Шишацького могильника // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К.: Стародавній Світ, 2016. – С. 143–144.

8. **Супруненко О. Б., Гопкало О. В.** Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання в Лавриківці) // Від венедів до Русі. – Київ, Хмельницький: Майдан, 2014. – С. 205–224.

9. **Шишкин Р. Г.** Классификация и типология трёхслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. – К.: ІА НАН України, 1999. – С. 43–48.

10. **Шишкин Р.Г.** Хронологические признаки трёхслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К.: ІА НАН України, 2002. – С. 244–246.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

Чоловіче поховання 119 Шишацького могильника

Публікація присвячена матеріалам археологічних розкопок 2015 р. могильника черняхівської культури поблизу смт Шишаки (Полтавська область), зокрема, чоловічого поховання 119. Комплекс зазнав пограбування та складається з антропологічних решток, миски закритого типу і тришарового рогового гребеня. Найбільш імовірним є датування поховання другою половиною IV ст. н. е.

Ключові слова: черняхівська культура, Шишацький могильник, поховання, гребінь, пізньоримський час.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapiehin

Male Burial 119 from Shyshaky Cemetery

The article contains information about materials of archaeological excavation in 2015 on the cemetery of the Chernyakhiv Culture near Shyshaky Town (Poltava Region), the male burial 119 in particular. The complex was looted and consists of antropological remains, a bowl and a bone comb. According to the materials this burial can be most likely dated to the 2nd half of the 4th century AD.

Keywords: Chernyakhiv culture, Shyshaky cemetery, burial, comb, the Roman Period.

УДК 904(477.53)"11/12"

В. В. Шерстюк, К. М. Мироненко, О. В. Коротя
(м. Полтава, смт Котельва)

ГОРОДИЩЕ ТОРЧЕСЬКОГО ТИПУ В УРОЧИЩІ ВИСОКІ ЛАЗІРКИ У ЛОХВИЦІ

Аналізується історія вивчення та останні дослідження решток городища XII–XIII ст. у м. Лохвиця на Полтавщині, що має виразні кочівницькі, торчеські, риси.

Ключові слова: давньоруський час, городище, торки, Високі Лазірки, Лохвиця.

Іван Гаврилович Шовкопляс народився у селі Лазірки на землях колишньої Оржиччини, сучасного Лубенського району Полтавської області, на берегах річки Сліпороду. Етимологію назви його рідного населеного пункту, в славних традиціях «простонародної радянської історіографії», наближені до наукових кіл публікації класично виводять від «першого осельника цих теренів», яким у даному випадку був такий собі Лазар, що, як біблійний тезка, вів свою паству на нові місця заселення.

Звісно, етимологія назви значно глибша і складніша, ніж вище запропонована. Безсумнівним видається її походження від слов'янського кореня «лазур»/«лазор», що позначав блакитний чи синій відтінок. Зазвичай ці словотвори пов'язувалися з каменем «лазуритом», що використовувався як фарбник [3]. Хоча покладів останнього в Україні немає, але епітет «лазуровий» як позначення блакитного/синього кольору — є широковживаним.

Цікаво, що всі подніпровські назви із етимологією, похідною від «лазорки/лазурки» — розміщені хоч і на водних артеріях, але достатньо невеликих, і в степових чи напівстепових ділянках, місцях, де за середньовічної доби осідали конфедерати Русі, наприклад, торки. Зважаючи на те, що дослідники описують середньовічних кочових сусідів Русі як «блакитноких», виникає небезпідставна спокуса висловити припущення, що подібним епітетом «нагороджувалися» не ділянки із «лазуровим» річковим дзеркалом, а місця проживання певного етнічного конгломерату з характерними зовнішніми ознаками.

Наріжним аргументом для можливості розробки цієї гіпотези в подальшому є, зокрема, городище з торчеськими рисами, що розміщене в ур. Лазірки (Високі Лазірки) у м. Лохвиці на Полтавщині. Саме останньому й буде присвячена ця публікація, створена за результатами інвентаризаційних обстежень пам'ятки співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради з метою інвентаризації цього об'єкту, створення облікової документації та постановки його на облік. Попередньо цей об'єкт вже отримав своє місце на сайті онлайн-карти центру (рис. 1: 3)*.

Місцерозташування. Городище знаходиться в урочищі Лазірки (Високі Лазірки) на північній околиці м. Лохвиці, в межах населеного пункту, на мису цокольної тераси правого берега річок Суха Лохвиця та Сула, саме навпроти впадіння першої в другу. За нашими спостереженнями, в таких місцях, дещо нижче місця злиття двох відносно немалих річок, знаходяться сприятливі місця для природнього утворення бродів, що зафіксовано й численними історичними джерелами XVII–XVIII ст., і підтверджується попередниками-дослідниками давньоруської історії Посулля. На разі на місці старого броду й нині, як і сотні років тому (рис. 1: 2) [14], на північ пролягає автодорога з Лохвиці до Ромнів та Гадяча.

Історіографія. Городище виявлене М. Д. Ренським на початку 1920-х рр., обстежувалося 1928 р. М. М. Семенчиком [7; 13, арк. 38]. Слід відмітити, що в той час поблизу городища ще був помітним невеликий курганний могильник, а на сусідньому знищеному відрозі М. Д. Ренським відзначене існування поселення роменської культури, де була зібрана кераміка рубежу X–XI ст. та XI ст. Також він відзначав залишки будівель із печами [7, с. 38; 9, с. 67].

На той час А. П. Гричуком та В. П. Гричуком був підготовлений перший інструментальний план укріплень городища в ур. Високі Лазірки. Зазначена пам'ятка також відвідувалася під час археологічних розвідкових обстежень Ф. Б. Копиловим, який уклав її опис [3, арк. 9–10].

Подальша історія пам'ятки пов'язана з іменем лохвицького краєзнавця та музейника П. А. Гребєнніка, який упродовж 1950–1970 хх рр. здійснював збір підйомних археологічних матеріалів, особливо під час знищення археологічного комплексу кар'єром. В основному – це були уламки гончарного посуду давньоруського часу.

* Рис. 1 див. на кол. вкл. II

В одному з котлованів заглибленого в материк житла, поряд із уламками кераміки другої половини XII ст., знайдений залізний наконечник на спис довжиною 53 см, що належав рогатині з лавролистим широким пером XII–XIII ст. А поряд із наконечником списа було виявлено верхню частину горщика другої половини XII ст. та невеликий мідний казан із залізними вушками. Подібні вироби траплялися у кочівницьких похованнях XII – середини XIII ст., а виготовлялися в Половецькій землі у степах Північного Причорномор'я [7, 37–38; 9, с. 67].

Залишки поселення поряд із городищем обстежувалися 1982 р. відомим археологом Ю. Ю. Моргуновим. Серед підйомних матеріалів на частково збереженій південно-східній ділянці селища виявлена підвіска з мідного сплаву з погрудним зображенням Святого Георгія – покровителя воїнів. Результати цих невеликих розвідкових обстежень Ю. Ю. Моргунов використав в ряді праць, що стосувалися давньоруського часу в Посуллі [5, с. 259; 8, с. 195–197; 9, с. 65–69; 10, 12, с. 105; 11, с. 174–175 и др.].

Дослідженнями археологів було встановлено, що з території городища походить досить виразна колекція уламків ліпного посуду скіфського часу, а також ранньоскіфський залізний меч VI ст. до н. е. [7 с. 38].

Загальні відомості про давньоруське городище в ур. Високі Лазірки, починаючи з 80-х рр. XX ст., почали потрапляти до каталогів археологічних пам'яток, енциклопедичних видань, підручників тощо. У цих статтях було висвітлено історію вивчення пам'ятки, короткі описи городища та подана характеристика яскравих індивідуальних знахідок, як із самого городища, а також із посаду, що супроводжувалися в окремих випадках їх малюнками [1, с. 82; 2, с. 144, № 353; 15, с. 66; 16, с. 469, та ін.].

У 2003 р. городище було обстежене О. Б. Супруненком [17, с. 42], коли до колекцій знахідок із пам'ятки додався ще один наконечник списа. Останній раз городище в ур. Високі Лазірки оглядалося навесні 2021 р. співробітниками Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради з метою інвентаризації цього комплексного об'єкту, виготовлення висотних фото- та ортофотопланів, матеріалів для підготовки облікової документації.

Опис. Площа майданчика дитинця складає 0,22 га, розміри 59 × 48 м, округлий у плані. За Ю. Ю. Моргуновим, відрізки валів збереглися на 2-гу пол. XX ст. з південно-східного боку. На сьо-

годні майданчик майже повністю знівельований, переритий, у ньому влаштовані споруди і траншеї недіючої насосної станції (рис. 1: 1). Висота окремих ділянок нині збережених валів становить не більше 1,0 м, де-не-де також простежуються сліди рову.

По краю корінного берега із західного боку дитинця зберігся досить добре ще помітний вал, що простягається з півночі на південь уздовж урвища. З північного боку схилу таких виразних решток укріплень немає, зате вони простежуються далі, на північний схід від дитинця, по схилу, де, ймовірно, міг бути узвіз (рис. 2: 1–2)*.

Досить добре на північному, а особливо — на західному схилах тераси плато помітна додаткова фортифікаційна споруда у вигляді різної глибини рову, що розміщувався приблизно на середині схилу.

Із півдня та зі сходу останець мису окреслений відносно невисокими ділянками різко підрізаних схилів. На цьому майданчику розміщене селище-посад. Його площа, без ділянки дитинця, дещо більша за 1,0 га. Не виключено, що ділянка селища-посаду мала якісь додаткові смуги укріплень (стіна, палісад тощо), але останні були точно незначними, і не збереглися у тому вигляді, щоб безапеляційно вести про них мову (рис. 3)**.

Потужність культурних нашарувань, за Ю. Ю. Моргуновим, становить 0,80 м. Нині територія селища використовується під городи.

Знахідки. Серед знахідок із городища попередніх років — кераміка першої половини XII – середини XIII ст. (рис. 5) Особливу увагу заслуговують залізний наконечник на спис (рис. 4: 1), а також невеликий мідний казан із залізними вушками, що має чіткі половецькі аналогії (рис. 4: 3). З підйомних матеріалів вирізняється виявлена підвіска з мідного сплаву з погрудним зображенням Святого Георгія — покровителя всіх воїнів (рис. 4: 4) [9, с. 65–69].

Під час розвідкових обстежень 2003 р. на ділянці городища співробітниками Центру було знайдено ще один залізний наконечник на спис із пером у вигляді чотиригранного стрижня та лійкоподібною втулкою, датований дослідниками XII–XIII ст. [17, с. 42, рис. 3].

* Рис. 2 див. на кол. вкл. III

** Рис. 3 див. на кол. вкл. IV

Рис. 4. Окремі знахідки з пам'ятки. *1-2 – залізо, 3 – залізо, мідь; 4 – бронза.* За: Ю. Моргуновим, 1996, О. Супруненком, І. Кулатовою, О. Тітковим, К. Мироненком, 2003.

На території посаду городища трапляється величезна кількість підйомних матеріалів, як то кістки тварин, уламки посуду тощо.

До ліпної кераміки роменської культури відноситься чотири фрагменти стінок горщиків. Ця ліпна кераміка поділяється на дві нерівномірні групи: перша належить посудинам, де для виготовлення використовувалася глина без значних домішок та шамоту. Стінки із зовні мають сліди загладжування та більш охайні. Друга група представлена лише одним уламком стінки, де використано домішки досить значних за розміром «шамотин». Також тут слід

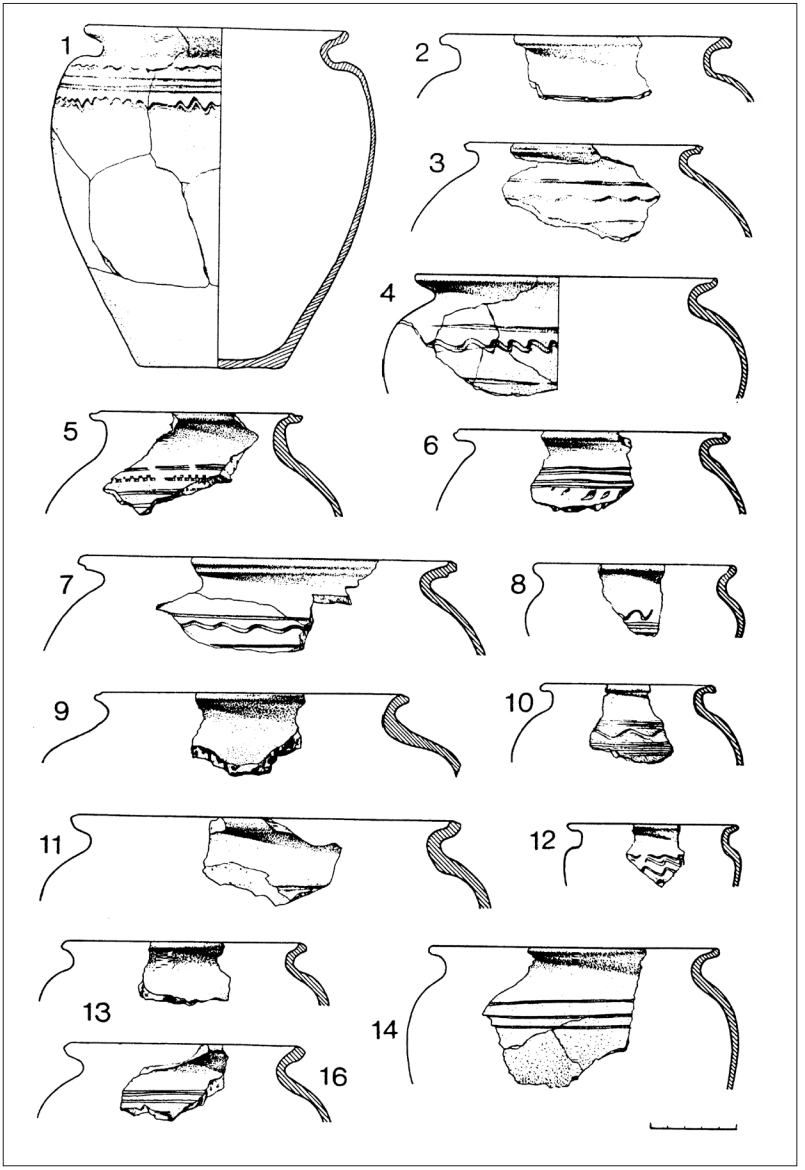

Рис. 5. Кераміка з пам'ятки, зі зборів П. Гребєнніка.
За: Ю. Моргуновим, 1996.

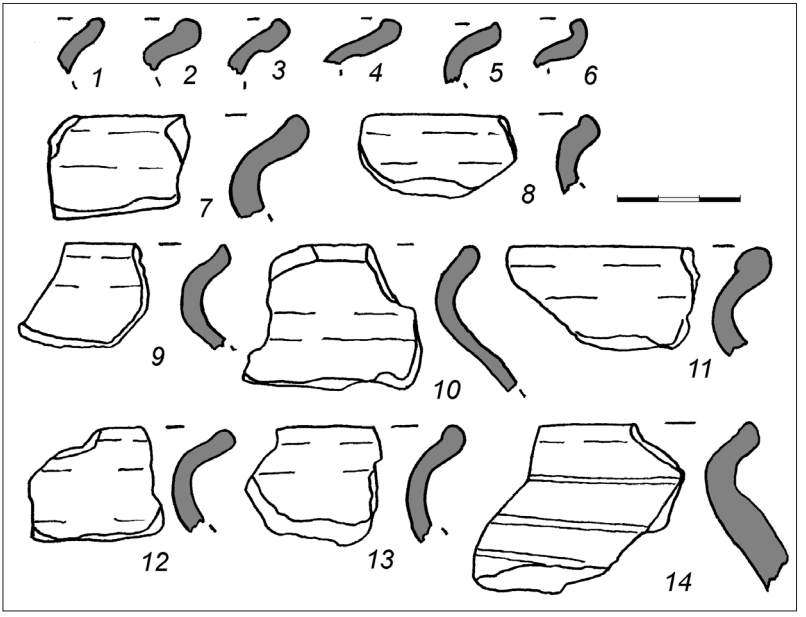

Рис. 6. Кераміка з посаду. 1-6 – кінець XI–XII ст.; 7-13 – XII – перша половина XIII ст., 14 – перша половина XIII ст.

відмітити, що один із уламків стінок горщиків має сліди повторного випалу, тобто перебування вже готового виробу у багатті.

Більш численну групу знахідок із посаду становлять фрагменти посудин давньоруського часу. Це — вінця кухонних горщиків, їх верхні частини, орнаментовані стінки горщиків, приденні фрагменти та уламки денець (рис. 6–7).

Вінцеві частини давньоруського посуду належать до тонкостінних горщиків (рис. 6: 1–6), враховуючи їх якість виконання, можемо стверджувати про їх імпорт із більш розвинених гончарних центрів Посулля. В цілому вони є типовими для посуду, що набув поширення на Русі у XII–XIII ст. Вінця — ледь (рис. 6: 1–3) чи дуже відігнуті назовні (рис. 6: 4–6). Із внутрішнього боку вони мають ледь помітну (рис. 6: 1, 5) або чітко виражену закраїну під покришку (рис. 6: 2–4, 6). Слід відмітити два вінця (рис. 6: 3–4), які мають пережитки так званого «манжету», що характерно для посуду рубежу XI–XII ст. Практично всі вінцеві частини містять валикоподібні потовщення по краю вінця.

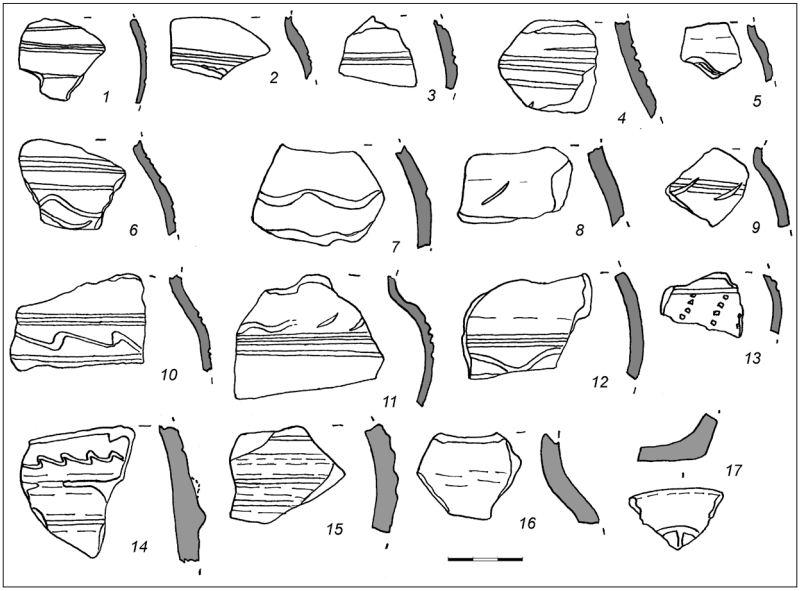

Рис. 7. Кераміка з посаду.
1-13, 16 – орнаментовані стінки горщиків, 14-15 – уламки амфорок київського типу; 17 – денце з тавром.

Верхні частини горщиків з вінцевими частинами (рис. 6: 7–14) також поділяються на дві групи тонкостінних (рис. 6: 9–13) та товстостінних горщиків (рис. 6: 7, 8, 14). Більшість цих верхніх частин мають чітко визначену плавну шийку, хоча в окремих взірцях (рис. 6: 9) шийка має генезу до циліндричної форми, що характерно для посуду XIII ст. Всі фрагменти верхніх частин у вінцевій частині з внутрішнього боку мають характерну закраїну під покришку, а вінце закінчується валикоподібним потовщенням. Ці ознаки є характерними для давньоруського посуду XII–XIII ст.

Окремо слід виділити останній верхній фрагмент (рис. 6: 14), що є товстостінним, має слабко виражену шийку циліндричної форми, яка переходить у тулуб, овального за формою горщика. Вінце ледь відігнуте і зрізане під гострим кутом. Горщики зі вказаними ознаками набули поширення у XIII ст., особливо, у половині XIII ст. після монгольської навали. Ця верхня частина орнаментована на тулубі та плічках врізними горизонтальними лініями.

Лише незначна кількість стінок прикрашена однокомпонентним орнаментом (рис. 7: 5, 8): скошеними вдавленнями палички (рис. 7: 8) та хвилею (рис. 7: 5). Кілька стінок горщиків вкриті врізними горизонтальними лініями (рис. 7: 1–4), що є типовим орнаментом давньоруського часу.

Іншим найбільш поширеним орнаментом була хвиля, лише одна стінка прикрашена багаторядною хвилею (рис. 7: 7). Три уламки стінок поєднують у собі ці два компоненти: врізні горизонтальні лінії поєдналися з хвилею (рис. 7: 6, 10, 12). Ще кілька фрагментів стінок горщиків прикрашені іншими двокомпонентними орнаментами: скосими вдавленнями палички та врізними горизонтальними лініями (рис. 7: 9), скошеним «зубчастим» штампом і врізними горизонтальними лініями. Лише один уламок давньоруського горщика прикрашений трикомпонентним орнаментом: хвилею, скошеними вдавленнями палички та врізними горизонтальними лініями (рис. 7: 11).

З посаду походить уламок денця із приденною частиною, де помітний фрагмент тавра у вигляді «колеса», що також є поширеним видом клейма давньоруського посуду (рис. 7: 17).

З-поміж знахідок відзначимо наявність серед зібраних матеріалів стінок давньоруських горщиків, які можна вважати нечисленними у вказаному регіоні (рис. 7: 14–15). Перший уламок стінки має світло-теракотовий колір і прикрашений хвилею з двома валикоподібними потовщеннями (рис. 7: 14). Другий має темно-коричневий колір і прикрашений рельєфними врізними горизонтальними лініями (рис. 7: 15). Ці два фрагменти мають досить нетипове гончарне тісто: гарно відмучене, без значних домішок, досить легке, що вирізняє їх від зібраних на посаді. Вказані уламки належать до кола посудин так званого типу київських «амфорок», що набули поширення у Середньому Подніпров'ї в XII–XIII ст.

У цілому керамічний і загалом комплекс із посаду городища в ур. Високі Лазірки, що поблизу міста Лохвиці, вказує на хронологічні межі існування селища — від роменської археологічної культури до давньоруської доби, починаючи з початку XII до першої половини (можливо, середини) XIII ст.

На думку одного з відомих дослідників давньоруської історії Посулля Ю. Ю. Моргунова, зважаючи на форму та характер укріплення в ур. Високі Лазірки, досить пізній час його появи, а також знахідку звідси характерного для кочівників казанка, на цій території — від Кснятина/Снітина до Лохвиці — формувався конгломерат осілості

торків, союзників Русі домонгольського періоду. Саме тут розміщувалися найбільш зручні для кочового скотарсва слабкозасолені луки, що в XVI ст. ще іменувалися як «земля Чабановська» [6, с. 289].

Безперечно, основним давньоруським укріпленням того часу було городище на місці, де згодом виникло козацьке містечко Лохвиця. І хоча фортифікаційні споруди тут знищені повністю (навіть Нового часу), знахідки, зокрема, більш раніші за XII ст., та сельбищна традиція розміщення козацьких міст на місці давніх руських фортець, дають підстави вважати саме це «місто» — історичним ядром Лохвиці. Тоді як городище в ур. Високі Лазірки — можна розглядати пізнішим осередком оборонного будівництва, до того ж, імовірно, іншоетнічного походження. Хоча саме в цьому місці, де р. Суха Лохвиця впадає в Сулу, дослідники та історичні джерела фіксують давній брід, оборона якого, схоже, і була основним завданням Високолазірківського городища.

Наявність руських городища/городищ у межах м. Лохвиця, принаймні з XII ст. (а ймовірно — з XI ст.), дає підстави вважати час заселення вказаного населеного місця значно давнішим, аніж хрестоматійний — під 1320 р. Остання дата, як показує аналіз відомих матеріалів, взагалі не має під собою жодного підтвердженого історичного джерела. Але вказана тема має бути предметом вже наступного дослідження.

Література

1. **Білоусько О. А.** Середньовічна історія Полтавщини (V — І половина XVI століття): підручн. для 7 класу загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200 с., іл., карти.

2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.

3. **Копилов Ф. Б.** Звіт Посульської археологічної експедиції 1945 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1945/8.

4. Лазур. Етимологічний словник української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – URL: https://goroh.pp.ua/Етимологія/лазур?fbclid=IwAR02bA4NTjCtYKK9EXkHG_kIuJMpwr8i5sFZD1flWZr8_Rw_sUaHY0wL0Dg

5. **Моргунов Ю. Ю.** Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов; Ин-т археол. РАН. – М.: Наука, 2009. – 303 с.

6. **Моргунов Ю. Ю.** Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович) / Ю. Ю. Моргунов. – РАН, Ин-т археол. – Вологда: Древности Севера, 2019. – 375 с.: ил.

7. **Моргунов Ю. Ю. Супруненко О. Б.** Городище-2 та поселення скіфського часу, роменської культури, давньоруського часу (VI – IV ст. до н. е., IX – руб. X–XI, XII–XIII ст.) (археол.) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 37–38. – № 5.

8. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1988. – № 2. – С. 194–206.

9. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск: ИА РАН, Курск. гос. обл. музея археологии, 1996. – 159 с.

10. **Моргунов Ю. Ю.** Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1982 г. на территории Полтавской и Черниговской областей УССР // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/37. – Спр. 20414.

11. **Моргунов Ю. Ю.** Сампсониев Остров: Пограничная крепость на Посульській окраине Южной Руси в XI – XIII веках / Ю. Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2003. – 187, 16 с.

12. **Моргунов Ю. Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси / Ю. Ю. Моргунов // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 95–109.

13. **Ренський М.** До Всеукраїнського археологічного комітету УАН. Подання 1926 року / М. Д. Ренський // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 110.

14. Ряд V. Лист 11. 500 саж. в английском дюйме / снимали с 15-го Мая по 08 Октября 1859 года Состоящий по армейской пехоте и при Корпусе Топографов Прапорщик Семенов и Топограф 2-го класса унтер-офицер Марков; Поверял Начальник Отделения Корпуса Топографов Штабс-капитан Егоров 2-й; Съемку поверял Помощник Начальника съемки Корпуса Топографов Подполковник Григорьев; Поверял Исправляющий должность Начальника сьемки Корпуса Топографов Подполковник Кобельков / Атлас Полтавской губернии (в масштабе 500 саж.) // РДВІА. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 4594. – Ч. 3.

15. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

16. **Супруненко О. Б.** Лохвицьке городище [в ур. Високі Лазірки] // Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – С. 469.

17. **Супруненко О. Б. Кулатова І. М., Мироненко К. М., Тітков О. В.** Рештки городища літописного міста Синець та знахідки в Посуллі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.: зб. наук. пр.; [ред. кол.: Н. О. Гаврилюк (гол. ред.), С. Д. Крижацький, Д. Н. Козак та ін.]. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 40–42.

В. В. Шерстюк, К. М. Мироненко, О. В. Коротя

Городище торчеського типу в урочищі Високі Лазірки в Лохвиці

Із використанням сучасних технологій було укладено топо-геодезичні обміри, висотна фото-відеозйомка з виконанням ортофотопланів, підготовлено карти та схеми, а також 3D-моделі досить маловідомого об'єкта археологічної спадщини — городища в урочищі Високі Лазірки в м. Лохвиця на Полтавщині.

Завдяки цим дослідженням здійснено підготовку матеріалів до виготовлення облікової документації на об'єкт. Співставлення отриманих матеріалів із результатами попередніх досліджень підтверджує час існування городища в діапазоні початку XII – першої половини XIII ст. як невеликого оборонного пункту біля Лохвицького броду нижче впадіння до р. Сули р. Сухої Лохвиці.

Імовірно, населення цієї фортеці, що мала також невеликий за розмірами укріплений посад, складали представники торчеських кочівників-конфедератів, що перебували на службі Русі.

Ключові слова: давньоруський час, городище, торки, Високі Лазірки, Лохвиця.

V. V. Sherstiuk, K. M. Myronenko, O. V. Korotia

Site of Torchevsk Type in Vysoki Lazirky Stow in Lokhvytsia

Topo-geodesic survey, altitude photographing and filming using ortho-photoplans with a help of modern technologies maps and schemes, and also 3D-models of a little-known object of archaeological heritage – site in Vysoki Lazirky Stow in Lokhvytsia City Poltava Region were made ready.

Preparing materials for feeling accounting records were made ready for the object. Comparing of the received materials with previous ones prove that the site already existed in the early 12th – first half of the 13th cc. as a small defending location near the Lokhvytsia ford, which is a bit down the flowing of the Sukha Lokhvytsia Rivere to the Sula River.

It is probably that population of this fortress, that had small but protected outskirt, consists of representatives of Torchevsk nomad confederates that served Russ.

Keywords: the Ancient Russ Time, site, torcks, Vysoki Lazirky, Lokhvytsia.

УДК 069.5:908(477.53-21):[904:681.26.074-034

Г. І. Головко, О. А. Рудковський
(м. Пирятин)

ЗАЛІЗНА ГИРКА У ЗІБРАННІ ПИРЯТИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Наводиться опис та атрибуція залізної гирки-кубика давньоруського часу із зібрання Пирятинського краєзнавчого музею.

Ключові слова: давньоруський час, дирхем, Грабарівка, залізна гирка, куна, Малотин, метрологія, Пирятинський музей, резана.

У другій половині XX століття Г. О. Федоров-Давидов звернув увагу на серію незвичних вагових гирьок з колекції А. Ф. Лихачова [5, с. 18], зміг вивести пропорційні співвідношення між ними та встановити вагові одиниці, що були покладені за основу їхньої ваги. Виходячи із тісних стосунків Волзької Болгарії, на пам'ятках якої були знайдені артефакти, з країнами Середньої Азії і можливості запозичення вагових еквівалентів зі Сходу, він установив їх кратність у десятинній системі відліку, відповідно: 100 міскалів (426 г), 1/10 (40,9 г) або 1/100 ратля, 1/50 ратля, 100 дирхемів и 50 дирхемів [6, с. 247].

Особливу групу серед них утворюють залізні гирки кубічної форми, що здебільшого походять із домонгольських шарів болгарських городищ.

У фондах Пирятинського краєзнавчого музею зберігається дуже схожа за формою гирка-кубик (рис. 1). Походить вона з посаду городища давньоруського часу, що випадково виявлене в 1960 році пирятинським краєзнавцем А. А. Святогором в уро-

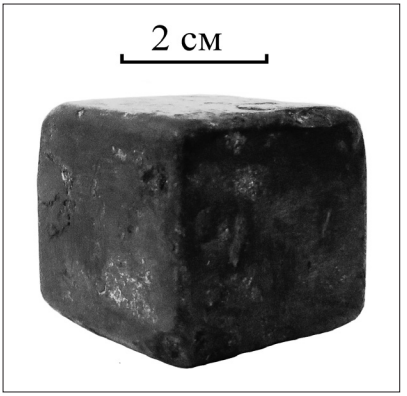

Рис. 1. Гирка-кубик.
Пирятинський краєзнавчий музей.
Залізо.

чищі Борисівка неподалік с. Грабарівки колишнього Пирятинського району [2, с. 163–164].

Довжина її граней – 2,0 см. Загальна вага – 54,7 г. Один із кутів пошкоджено, є скол на одній із граней.

Звісно, спираючись на функціональну ідентичність, схожість форми і матеріалу, можна було б вбачати у пирятинській знахідці якусь репліку зі зразків із Поволжя і, навіть, розгледіти в ній, взяту за основу, самостійну метрологічну одиницю – ранній куфічний дирхем, вага, якого на протязі IX століття була бл. 2,73 г (вага гирьки відповідає 20 раннім дирхемам) [3, с. 38]. Але, відомі на сьогодні знахідки із грабарівського городища обмежені певними часовими рамками: а саме XI – XIII ст. [2, с. 164]. Звісно знахідок власне самих куфічних монет тут і взагалі не зафіксовано.

Щоправда, на користь такої інтерпретації може вказувати можливість перенесення подібних речей із Поволжя на землі Переяславського князівства половцями. У цьому плані слушним виглядає ототожнення зазначеного археологічного комплексу із літописним Малотином [1, с. 179–189], який у 1140 (1139) році став місцем укладення чергового руcько-половецького миру [4, с. 193]. У такому разі варіант появи подібної речі тут цілком вірогідний. Та і мир цей, напевно, половці вчиняли не задарма. І цінність дарунків могли визначати за своєю системою мір та ваги, спираючись на ту ж, що і в Волзькій Болгарії східну традицію.

Однак, вочевидь, вихідним еквівалентом ваги для гирки-кубика із Надудайщини слід вважати зовсім не дирхем, який у часи існування городища в урочищі Борисівка вже значно додав у вазі — 2,97 г, а одну з розрахункових одиниць, що виникли по мірі ускладнення власної давньоруської грошової системи – куну. Вона відповідала двом резанам. Резана ж становила на початку IX ст. бл. 1,36 г [3, с. 39]. Вага 20 кун ((1,36 × 2) × 20) – бл. 54,4 г. Це дуже близько до заявленої, враховуючи, що вага і цінність, як резани, так і куни змінювалися з часом, а наш артефакт має ваду.

То ж цілком вірогідно, що знайдена на грабарівському городищі гирька має місцеве походження і виготовлена місцевим майстром.

Джерела та література

1. **Головко І. В.** До питання про локалізацію літописного Малотина. Його місце в територіально-адміністративній системі Переяславської землі / І. В. Головко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 379–389.

2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]; ПКМ. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 412 с.

3. **Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.** Русская метрология. [Изд. 2-е.]: учебн. пособие / Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. – М.: Высшая школа, 1975. – 328 с.

4. Літопис Руський за Іпатським списком / [перекл. Л. Махновець]. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.

5. **Лихачев Д. Ф.** Бытовые памятники Волжской Болгарии / Д. Ф. Лихачев // Тр. II Археол. сьезда – СПб., 1876. – Вып. 1. – 405 с.

6. **Фёдоров-Давыдов Г. А.** О болгарских гирьках в собрании Государственного музея Татарской АССР / Г. А. Федоров-Давыдов // СА. – М., 1957. – № 1. – С. 247.

Г. І. Головко, О. А. Рудковський

Залізна гирка у зібранні Пирятинського краєзнавчого музею

У повідомленні надається інформація про залізну гирку-кубик давньоруського часу у складі зібрання Пирятинського краєзнавчого музею.

Ключові слова: давньоруський час, дирхем, Грабарівка, залізна гирка, куна, Малотин, метрологія, Пирятинський музей, резана.

H. I. Holovko, O. A. Rudkovskyi

The Iron Weight Piece in the Pyriatyn Local Lore Museum Collection

The publication provides information about the Ancient Russ iron weight piece in the Pyriatyn Local Lore Museum collection.

Keywords: the Ancient Russ Time, dirham, Hrabarivka, iron weight piece, kuna, Malotyn, metrology, the Pyriatyn Museum, rezana.

УДК 069.5:908(477.53)]:730"11/13"

А. О. Харламова, Є. А. Калініна, В. В. Шерстюк
(мм. Харків, Полтава)

ПОЛОВЕЦЬКА СТАТУЯ З БУГАЇВКИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікується кам'яна половецька антропоморфна скульптура, дані про яку були віднайдені у звіті за результатами розвідок В. А. Грінченка Полтавською округою у 1925 році. Вдалося точно, до конкретного насипу кургану, локалізувати первинне місце знаходження цієї статуї, що наразі прикрашає скансен Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: кам'яна половецька стела, Полтавщина, Грінченко В. А., Бугаївка, курган, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

У минулорічному випуску збірника «Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020» був опублікований звіт Володимира Автономовича Грінченка за результатами розвідок Полтавською округою в 1925 році [3]. За результатами додаткових історіографічних досліджень, з використанням даних віртуальних археологічних розвідок [14, с. 148–154], вдалося локалізувати більшість з описаних дослідником курганних могильників, майданів, подекуди й поселенських об'єктів [15, с. 99–118].

Окрему увагу варто звернути на те, що в процесі обробки та аналізу цього звіту вдалося віднайти інформацію про Бугаївську «кам'яну бабу», до вивчення якої вже свого часу неодноразово зверталися дослідники [2, с. 109; 9, с. 86–87], але без можливості точної прив'язки її знахідки до конкретного кургану. Висловлено припущення, що нею може виявитися одна з депаспортизованих кам'яних половецьких стел на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Завдяки подальшим розвідкам вдалося точно локалізувати курганний могильник, як давнє місце розміщення половецької стели, та, власне, й місцезнаходження самої «кам'яної баби».

Наводимо уривок звіту, що стосується досліджуваної авторами кам'яної стели: «Не доходя х.х. Бугаївка [сучасне с. Бугаївка Полтавського району] та Чернешівка (обидва ці х.х. прилягають один до одного) приблизно з ½ версти я [В. Грінченко] знайшов і ту могилу та кам'яну бабу, про яку вже говорилося раніше. Могила

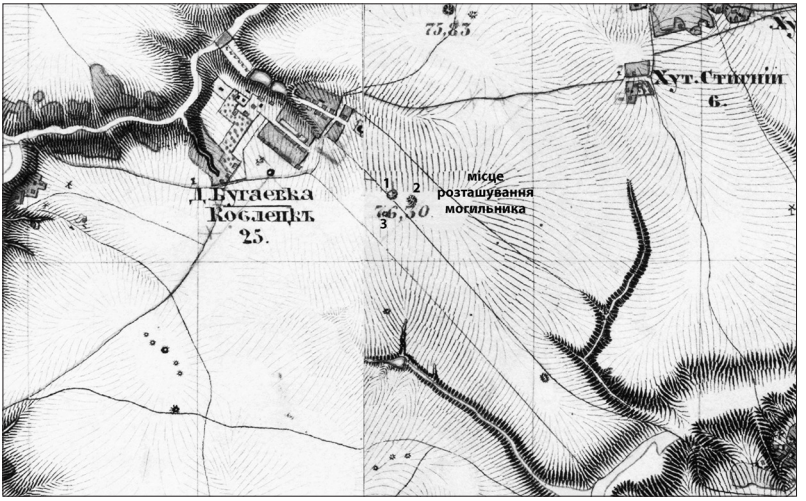

Рис. 1. Бугаївка, с. Курганний могильник, з якого походить «половецька баба». Основа — карта масштабу 1 саж. в дюймі, 1857 р.

ця лежить на Південно-Схід від Бугаївки і через середину її проходе дорога на ці х.х. Раніше ніби вона була висока і тому дорога йшла навколо її зі сторони Південно-Сходу, а потім, коли селяни розкопали і землю брали, то для потреб будівлі громадського сарая, то для своїх — тоді й дорога пішла по прямій лінії через середину. Баба сама стояла, як кажуть місцеві старі селяни, на середині, де тепер дорога: років же приблизно 15–18 скотарі почали її оббивати, підкопувати, і невідомо хто її відкотив уже праворуч дороги, приблизно сажнів у 1–1½ від свого місця. Коли я наспів, то цю кам'яну бабу застав у такому, стані: вона лежала праворуч шляху в напівзруйнованому вигляді, голови не було, ніг теж, а лише малі натяки, що колись у неї були й ноги, з часом певне відбиті. Лежала вона частиною, що була голова — на південно-схід; де були ноги — на північно-захід» [3, арк. 4–4 зв.; 15, с. 107–109].

Описаний курганний комплекс могильника досить добре локалізується за 0,36 км на південний-схід від с. Бугаївка, понад дорогою. За даними картографічних матеріалів на сер. XIX ст. тут налічувалося щонайменше три насипи, два з яких на той час ще мали досить великі розміри. По одному з великих курганів пролягала ґрунтова дорога [9], саме так, як описував В. А. Грінченко у 1920-ті рр. (рис. 1).

У подальшому південний курган цієї групи був ще більше розораний, а насип, на якому первісно знаходилася «баба», певно, потрапив під полотно автодороги (рис. 1: 1; рис. 2: 1). Більш-менш неушкодженим лишився лише північний насип (рис. 1: 2; рис. 2: 2), який і нині залишається задернований.

Сам курган, де стояв половецький монумент, був найбільший у комплексі, на ньому в сер. XIX ст. встановили реперну позначку з абсолютною висотою 76,30 сажнів [9; 10]. Можливо, саме цей кам'яний стовпчик, характерний для влаштування таких позначок, і викопали місцеві, коли шукали скарби на місці розміщення стели [3, арк. 4–4 зв.].

Примітно, що на вище зазначених мапах курган 2 мав менші розміри. А, зважаючи на те, що він і нині досить немалий, а на картах XX ст. мав відносну висоту 2 м [12], — певно й курган із «бабою» був не меншої висоти.

Ще в сер. XX ст. курган 1 мав відносну висоту 1,1 м і був вказаний на картах [12]. Таким чином, можна констатувати, що предмет охорони цього об'єкта ще не втрачений повністю, і сподіватися на можливість дослідження решток цього насипу у майбутньому.

Місце розміщення вказаного могильника у 1991 р. було оглянуте О. М. Ткаченком. Ним була описана група у складі двох курганів висотою 1,8 і 0,4 м при діаметрах 25 та 26 м відповідно, більший із яких носив назву «Кам'яна баба». За розповідями місцевих жителів на кургані свого часу саме й стояла кам'яна стела [11, с. 86–87].

Таким чином, можемо стверджувати, що курган, на якому стояла та біля якого була знайдена «баба», це не той насип, що нині зберігся – задернований і знаходиться обабіч сучасної асфальтованої дороги. Означений насип постраждав унаслідок укриття ґрунтового шляху твердим дорожнім покриттям і супровідних земляних робіт. А перекази, можливо, «перемістили» назву «Кам'яна баба» на інший курган, котрий розміщувався поруч і краще зберігся.

Насип, який наразі краще зберігся, описаний і В. А. Грінченком за «30–35 сажнів на схід досить висока могила». Місцеві старожили повідомляли його, що тут стояв «кам'яний дід», але його взято кудись за Ворсклу» [3, арк. 4]. Можливо, маємо справу із фактом розташування на курганному могильнику відразу двох культових монументів доби розвинутого середньовіччя.

Мандрівник Г. де Рубрук у XIII ст. так описував поховальний обряд куманів-половців: «Комани насипають великий пагорб над померлим та споруджують йому статую, повернуту обличчям на схід, яка тримає у себе в руці перед пупком чашу...» [7, с. 102].

Хоча завдяки археологічним дослідженням установлено, що статуї надгробними пам'ятниками не були. Невідомо жодного кургану із половецьким святилищем на вершині, в якому було б виявлене поховання, що достовірно датується половецьким часом. Не викликає сумнівів, що для здійснення поминальних дій споруджували окреме святилище, в якому і встановлювали такі кам'яні статуї.

На думку М. Л. Швецова, половецькі святилища часто мали груповий характер, тобто на одному курганному могильнику розташовувалося кілька святилищ [13, с. 199]. Це прослідковано, наприклад, на святилищі поблизу с. Астахове Довжанського району на Луганщині. Курганна група 1 була розташована на високій ділянці плато. Висота п'яти курганів групи коливалася від 0,6 до 4 м. Курган № 4 заввишки 0,8 м і діаметром 17 м насипано над похованням хозарського часу. На кургані простежено кільцеву огорожу з каменю (крепіду) та кам'яну викладку (панцир). У центрі in situ знаходилися основи від двох половецьких статуй, уламки яких лежали навколо. Поряд із ними виявлено верхню частину третьої статуї дуже поганої збереженості. Усього на кургані простежено 4 ями від статуй [4, арк. 11; 13, с. 206–207]. На кургані № 10 заввишки 1,5 м і діаметром 25 м цієї ж групи в центрі насипу, вкритого кам'яними плитами, виявлено основу від ще однієї половецької статуї. Поховань у кургані не виявлено [4, арк. 21, табл. XXXII, рис. 3]. М. Л. Швецов також припускав, що аналогічне святилище знаходилося й на кургані № 8 цього могильника, але споруди потім були дуже розбиті і використані для перекриття могильної ями впускного поховання золотоординського часу [13, с. 206–207].

Такий же груповий характер мали половецькі святилища, досліджені на курганному могильнику у південно-західній частині м. Донецька (мікрорайон «Текстильник»). Могильник належав до епохи бронзи, і лише в одному із шести насипів виявлено кочівницьке поховання X–XI ст. У насипу цього ж кургану (курган № 4), а також кургану № 2 знайдено основу і голову від двох різних половецьких статуй [13, с. 201]. У кургані № 5, пошкодженому лісосмугою та двома протипожежними рівчаками, на насипу знаходився майданчик. На ньому із сірого щільного плитняка (50 × 30 × 30, 40 × 30 × 30 см) було споруджено квадратну в плані конструкцію зі

Рис. 2. Космознімок ділянки розміщення могильника.
Основа — Google Earth Pro. 2019. Цифрами показані знищений курган, де розміщувалася стела (1), відомі збережені насипи (2–3) та віртуально помітні (4–5) кургани.

сторонами завдовжки 8,0–8,5 м. У центрі in situ знаходилися основи від двох розбитих половецьких кам'яних статуй, фрагменти яких були розкидані навколо [13, с. 201]. Курган № 6, розташований західніше кургану № 5, був порушений городом. Камені, які знаходилися на його поверхні, виявилися скинутими до підніжжя. Там же знайдено голову чоловічої статуї зі світлого пісковику. На вершині кургану in situ знаходилися основи від двох половецьких статуй. У однієї з них, більш масивної, на східній грані збереглися дуже оббиті ступні ніг. Ця обставина вказує на положення цієї скульптури – обличчям на схід. Від іншої збереглася частина основи і кілька фрагментів [13, с. 202].

Повертаючись до групи курганів у Бугаївці на Полтавщині, відзначимо, що за космічними фотознімками помітна наявність у складі могильника ще кількох насипів (рис. 2), виявлення яких на місцевості — справа майбутнього.

В інвентарній книзі 1948 р. Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського щодо публікованої стели наявний наступний запис: «Кам'яна баба з відбитою головою та пошкодженими руками і ногами. Білувата. Пісковик. 90 см. Стан речі: від-

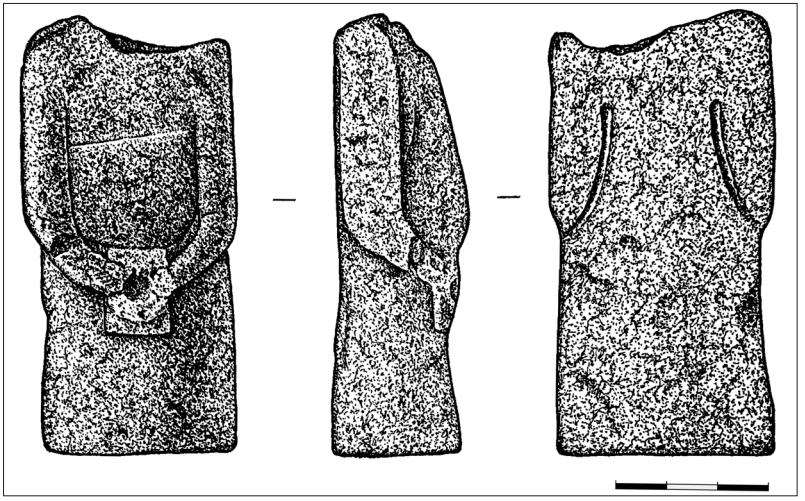

Рис. 3. Бугаївка, с. Половецька стела. *Прорисовка Т. Менчинської.*

бита голова і пошкоджені руки. Оцінка: 500 крб.». Інвентарний номер: ПКМ 9704, А 326. Дата запису до книги вступу (3.07.1948) вказує на час після пожежі 1943 р., тому більш конкретніших музейних відомостей віднайти не вдалося.

Скульптура має наступні розміри: довжина — 1,03 м, ширина в плечах — 1,29 м, на животі — 1,45 м (рис. 3). Очевидно, стела має № 810 за каталогом С. О. Плетньової [6, с. 95]. Виготовлена з оолітового вапняку, за визначенням І. С. Нікітенка [5, с. 21–31], із третинного залізистого пісковику з невеликими вапняковими утвореннями — за визначення М. І. Гавриленка [3, арк. 4].

Скульптура зображає людську фігуру (ймовірно, жінку), що стоїть і обома руками тримає перед животом посудину. Спереду, під шиєю, помітні сліди нагрудної прикраси («... три зразки намиста, серед яких не помітно окремих намистин, а просто пружки...» [3], нижче були зображені звисаючі груди. Фігура вдягнена у каптан, поділ якого прослідковується з усіх боків скульптури. Голова і нижня частина постаменту відбиті і втрачені. Кисті рук та посудина оббиті. Поверхня дуже вивітрена (рис. 4)*.

Голова була відбита у давнину, і за розшуками В. А. Грінченка — використана у фундаменті одного з будинків села [3, арк. 4].

* Рис. 4 див. на кол. вкл. V

За всіма ознаками (кругла, об'ємна скульптура, зображує фігуру, яка стоїть) статуя відноситься до типу III за класифікацією С. О. Плетньової [6, с. 65]. Датується половецьким часом: серединою XI – початком XIII ст. Подібні скульптури середньовічні кочівники встановлювали у святилищах на вершинах високих курганів. Їх пов'язують із культом предків, що був поширений у тюркомовних племен.

Жіночі та чоловічі скульптури цього ж типу, де не виділений постамент позаду («фон», за визначенням Л. С. Гераськової [1, с. 38], відомі у колекціях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (5 од., А 317, А 318, А 319, А 321, А 325, №№ 802–803, 806–807, 809 за каталогом С. О. Плетньової), Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (4 од., №№ 687, 689–691 за каталогом С. О. Плетньової), дендропарку смт Краснокутська Харківської обл. (3 од.), Куп'янського краєзнавчого музею (1 од.), Покровського історичного музею Донецької обл. (1 од.), Бахмутського краєзнавчого музею (2 од.), Донецького обласного краєзнавчого музею (1 од., № 263 за каталогом С. О. Плетньової), Дніпропетровського національного музею імені Д. І. Яворницького (10 од., №№ 7, 9, 11–12, 34, 47, 51, 56, 58–59 за каталогом С. О. Плетньової), Запорізького обласного краєзнавчого музею (3 од., №№ 133–134, 137 за каталогом С. О. Плетньової), парку-музею Луганського національного університету (5 од., № 8, 44, 68, 72, 95 за каталогом К. І. Красильникова) [4].

Варто зазначити, що близько половини з-поміж описаних В. А. Грінченком пам'яток до сьогодні відомі лише за описами цього дослідника, і ще чекають на своє «новітнє перевідкриття», одне із яких автори намагалися зробити у цій публікації.

Дослідивши звіти Володимира Автономовича, вивчивши наявну музейну документації, зробивши обміри бугаївської скульптури і порівнявши їх із даними вченого, співставивши дані картографічних матеріалів XIX–XX ст., можна не лише встановити місце розташування групи курганів, де первісно знаходилася монументальна сакральна стела середньовічної епохи, а й навіть конкретно визначити насип кургану в цьому комплексі.

Джерела та література

1. **Гераськова Л. С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л. С. Гераськова. – К.: Наукова думка, 1991. – 130 с.

2. **Граб В. І.** Кам'яна баба за описом археолога В. Грінченка (до 100-річчя з дня народження В. І. Грінченка) / Граб В. І. // АЛЛУ. – 2001. – № 1 (9). – С. 109.

3. **Грінченко В.** Звіт за подорожі до х. Петренки-Полтава та с. Ковалівка-Полтава 1925 р. / Машинопис укр. мовою. 25.07.1925 / Володимир Грінченко // НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 49/3. – 7 арк.

4. **Евдокимов Г. Л., Симоненко А. В. Загребельный А. Л.** Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской области в 1975 году / Евдокимов Г. Л., Симоненко А. В. Загребельный А. Л. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1975/50.

5. **Красильников К. И.** Древнее камнерезное искусство Луганщины / К. И. Красильников. – Луганск: Шлях, 1999. – 136 с.

6. **Нікітенко І. С., Супруненко О. Б., Куцевол М. Л.** Матеріал половецьких кам'яних баб Полтавського краєзнавчого музею / І. С. Нікітенко, О. Б. Супруненко, М. Л. Куцевол // Геолого-мінералогічний вісник Криворізького національного університету. – 2018. – №1–2 (39–40). – С. 21–31.

7. **Плано Карпини Д. дель.** История монголов. **Рубрук Г. де.** Путешествие в восточные страны / [ред., вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной]. – М.: Географгиз, 1957. – 270 с.

8. **Плетнева С. А.** Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // САИ. – М.: Наука, 1974. – Вып. Е4-2. – 200 с.

9. Ряд X. Лист 16. 500 саж. в англ. дюйме / снимал с 14-го Мая по 16 Октября 1857 года состоящий по армейской пехоте и при Корпусе Топографов Прапорщик Алтабаев и Топограф 2-го класса унтер-офицер Кобельков; Поверял исправляющий должность Начальника съемки Корпуса Топографов подполковник Кобельков / Атлас Полтавской губернии (в масштабе 500 саж.) // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 4594. — Ч. 3.

10. Ряд XXIV. Лист 12. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. / Гравир. кон. Чин. Чайский 3-й пред. и горы Чин. Карпов; Вырез. слова Чин. Прокофьев и Топ. Фролов // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топографическое Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб.л.). — Л. 16.

11. **Ткаченко О. М.** Курган «Кам'яна баба» з околиць с. Бугаївка / О. М. Ткаченко // ПАЗ. Пам'яті Г.О. Сидоренко (1918–1984): зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – С. 86–87.

12. X-41-64-Б-в. – М 1:25 000. Съемка 1954 г. — Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. – 13-X-65 г.

13. **Швецов М. Л.** Половецкие святилища / М. Л. Швецов // СА. – М., 1979. – № 1. – С. 199–209.

14. **Шерстюк В. В.** Віртуальні археологічні розвідки / В. В. Шерстюк // Археологія і простір: зб. наук. ст. – К.: Вид-во «Стародавній світ», 2015. – С. 148–154. – (Серія: «Археологія і давня історія України», вип. 4 (17)).

15. **Шерстюк В. В.** Археологічна подорож В. А. Грінченка по Ворсклі та Пслу 1925 р. / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтая (1890–1963): зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; ПКМВК; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 99–118.

А. О. Харламова, Є. А. Калініна, В. В. Шерстюк

Половецька статуя з Бугаївки на Полтавщині

Публікується кам'яна антропоморфна скульптура, дані про яку були віднайдені у звіті за результатами розвідок В. А. Грінченка Полтавською округою у 1925 році. Надається її опис, вказуються розміри, наводяться аналогії. Вдалося встановити її точне місце розташування, до конкретного насипу кургану, а також можливий факт наявності цілого комплексу жертовників з кількома подібними сакральними монументами доби середньовіччя на одному курганному могильнику.

Ключові слова: кам'яна половецька стела, Полтавщина, Грінченко В. А., Бугаївка, курган, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

A. O. Kharlamova, Ye. A. Kalinina, V. V. Sherstiuk

Polovtsian Statue from Buhayivka in Poltava Region

A stone anthropomorphic sculpture is published, information about which was found in the report on the results of Hrinchenko's explorations in the Poltava District in 1925 . Its description is provided, detentions are indicated and analogies are suggested. And it was also possible to establish the possible fact of the presence of a whole complex of altars with several similar sacred monuments of the Middle Ages on one burial mound.

Keywords: stone Polovtsian baba, Poltava Region, V.A. Hrinchenko, Buhaivka, mound, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

УДК 911.375.5(477.52) «17»

Є. М. Осадчий
(м. Суми)

«ПЛАН ГОРОДУ АЛЕШНИ» ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Публікація присвячена аналізу рукописного плану містечка Олешня та земель, що розташовані навколо. Документ публікується вперше, є важливим джерелом у вирішенні питань, пов'язаних із землекористуванням. План містить зображення фортеці містечка Олешня після її відновлення, а також шляхи сполучення й археологічні об'єкти.

Ключові слова: картографія, Олешня, Сагайдачний шлях, курган, селітроваріння.

Містечко Олешня тривалий час мало статус прикордонного. Спочатку воно знаходилося у складі Речі Посполитої, згодом було передане Московському царству. У другій половині XVII ст. Олешня входила до складу Білгородської засічної смуги і, водночас, була центром однойменного повіту та козацької сотні Охтирського полку. Насичена подіями доля Олешнянської фортеці знайшла відображення на багатьох планах та картах, які дозволяють досить точно її реконструювати.

Частина планів і карт, де зображено населений пункт Олешня XVII – XVIII ст., опубліковані в роботі «Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України», проте, окремі висновки авторів щодо долі фортеці цього містечка після спалення її шведами узимку 1709 р. виявилися дещо передчасними [6, с. 286–312].

Археологічні дослідження території села Олешня та навколишніх пам'яток археології козацької доби здійснювалися В. В. Приймаком, О. В. Коротею, Є. М. Осадчим, Ю. М. Берестом, що знайшло відображення у кількох статтях та колективних монографіях [4, с. 135–137; 2, с. 17–28; 5, с. 210–211].

У фондах РДВІА зберігається невідомий план містечка Олешня та частини його повіту [8]. Він накреслений на папері і містить зображення кількох населених пунктів, гідрографічних, археологічних об'єктів та шляхів сполучення (рис. 1)*.

* Рис. 1. див. на кол. вкл. VI

План складений за тогочасними вимогами європейської картографії, всі елементи рельєфу та фортеця зображені в ортогональній проекції. Зображення населених пунктів виконане в умовній перспективі, що є архаїчним елементом карти. Окремі, найбільш важливі елементи накреслені з використанням яскравих кольорів. Це, перш за все, лінії адміністративних кордонів та населені пункти. Легенда вміщена у верхньому правому куті і містить перелік населених пунктів, заснованих московськими поселенцями. Нижче розташована масштабна лінійка у верстах (500 сажнів в 1 дюймі). Орієнтація плану за сторонами світу з невеликим відхиленням лінії півночі (345°).

На плані відсутня дата його виготовлення. Нижньою датою креслення можна вважати 1713 р., коли були відновлені укріплення фортеці [3, с. 34]. За стилем оформлення та особливостями складання план можна датувати 20-30 рр. XVIII ст. На це вказує ортогональна манера фіксації рельєфу та наявність параметрів математичної основи – масштабної лінійки й чіткої орієнтації за сторонами світу. План аналогічний серії ландкарт, що виконувалися в рамках програми створення загальноімперської карти. Водночас, на карті відсутні географічні координати, що було обов'язковим для ландкарт, та зображення окремих її елементів у перспективі. Таким чином, на плані поєднані як передові методи картографування, так і архаїчні. Підписи легенди виконані каліграфічним скорописом із залученням латинських літер. На самому плані підписи зроблені спрощеним скорописом, часто слова й окремі букви розірвані, що утруднює їх читання.

План складений артилерії каптенармусами Сергієм Поспєловим і Семеном Обрютіним. Зазвичай до картографування залучалися представники офіцерського корпусу. Каптенармус в армії часів Анни Іоаннівни – чин унтер-офіцерський, тому, зважаючи на високий рівень картографічної майстерності, можна припустити, що картографи були вихідцями з нижніх чинів, які змогли отримати відповідний фах за європейськими стандартами. Наявність окремих архаїчних елементів плану свідчить про те, що вони могли вчитися ще за царювання Петра І.

Рельєф та гідрографія. Гідрографічні об'єкти представлені річками *Алешня* та *Грунька* (сучасна Ташань) і струмком Буймер (не підписаним). Річки позначені вірно, їх долини виділені рельєфом. Додатково прокреслені великі яри та біфуркаційна долина, що з'єднувала ці річки. У південно-західній частині плану зазначені

витоки невеликої річки, на якій розташоване село Бурівка. Це обводнена *Трюфанова балка*, що є одним із витоків р. Бобрик. Невеликий струмок, що обмежує із заходу містечко Олешня в описі 1713 р. має назву р. Думянка, а на більш пізніх картах *«балка Ореховая»*. Права притока річки Олешня, що впадає в неї навпроти Буймера, має назву *«Комышенскои колодесъ»*. Ліси і луки позначені окремими зображеннями кущів та дерев. Найбільший лісовий масив, що знаходився на південь від Олешні, має назву *«Болшой Ахтырский лес»*. На плані також вказані урочища. Вони часто згадуються у документах, що регламентували землекористування. Один із них, *«Крутой вершок»*, позначений одразу у двох місцях – під московською слободою та на кордоні з Лебединською козацькою сотнею, поблизу *«Вываренного кургана»*.

Населені пункти й адміністративні кордони. Найбільшої уваги на плані приділено населеним пунктам. Вони вирізняються як за статусом, так і за кольором. Зеленим позначено місця проживання московського населення, червоним – українського. Населені пункти мають різний статус. Найвищий – місто – зображене з укріпленнями і двома слободами, де мешкало московське (на плані В) та українське (А) населення. Кожна слобода мала власну церкву. Українська – Покрови Пресвятої Богородиці, московська – Преображення Господня. Основна частина міста розташована на правому березі р. Олешня. На лівому є невелике поселення московських людей. Воно знаходиться на місці, де в сер. XVII ст. існував невеликий острог, що з'єднувався з містом довгим мостом. Острог було розібрано після 1647 р., але поселення на цьому місці залишилося [9, с. 4].

Укладачі плану приділяли більшу увагу московським селам. Усі вони мають назви та досить детально промальовані. У легенді карти позначені латинськими буквами: *C: слобода Чюпаховка, D: деревня Буровка, E: деревня Артемовка, F: деревня Раставка, G: деревня Золоторевка, H: село Мартыновка, I: село Протопоповка Знаменское тож, K: село Гаряйстовка*. Чітко виділяється ієрархія населених пунктів – слобода, деревня, село. Села мали церкву, а у селі Чупахівці їх було дві. Два села, заселені московським населенням, не мають підписів. Одне з них знаходиться на південь від Олешні у витоках тієї ж річки, на якій розташоване село Горяйстівка. На сучасній карті це село має назву Новопостроєне, раніше Чертовка (на плані позначене літерою Т (далі Т). Друге – розташоване на

лівому березі р. Олешня на південний схід від міста. На сучасній карті – це село Садки (S).

Населені пункти, засновані українським населенням, не мають підписів. Назви деяких із них можна встановити. На схід від Бурівки, у витоках обводненої балки розташовується село Буро-Рубанівка (P), на захід від с. Артемо-Растівки, на лівому березі р. Ташань знаходиться с. Хмелівець (L) та Грунька (R), а на захід від Олешні – села Довжик (N), Грінченкове (M) і П'яткине (O). Поряд із селами зазначені сільськогосподарські угіддя. Вони мають вигляд орних полів, розділених на окремі смуги.

На плані позначені також межі між повітами й козацькими полками. У північно-західному куті плану вказано межу між володіннями містечка Олешні та козацького міста Лебедина. Ця територія на той час не мала населених пунктів та була майже не освоєна. На заході знаходиться невелика ділянка території Кам'янського повіту – *«Земля Каменского уезда разных помещиков»*. На ній розташоване с. Бурівка. У південно-східній частині плану *«Болшой Ахтырской лес»* виступає межею між землями Охтирського козацького полку з Олешнянським повітом. Окрім адміністративних кордонів, позначені також межі землеволодінь козаків і московитів. На плані чітко розділені *«Земля казачья города Алешни»* та *«Земля Алешенского уезда разных помещиков города Алешни»*. Хоча і це розмежування не було остаточним у питаннях володіння та користування землею в Олешнянському повіті. Так, на південь від містечка виділена територія, зазначена як *«казачий скотный выгон»*, на якому, проте, розташовувалося московське село *Гаряйстовка*.

Шляхи сполучення. Позначення шляхів та підписи до них є важливим джерелом у відтворенні інфраструктури козацької доби. Найбільш цікавим уявляється відрізок Сагайдачного шляху. Він перетинає план по діагоналі від північно-східного кута до південно-західного. Цей шлях одночасно є межею між володіннями лебединців та олешнянців. Від Сагайдачного шляху є відгалуження, що проходить між витоками річок Олешня і Ташань та має назву *«Большой московский прогон»*. На південь прокладено шлях, не підписаний на плані. Його напрям свідчить, що це дорога до міст Охтирка та Грунь. У західному напрямку існує дві дороги. Підпис до однієї *«дорога Каменская тая Веприцькая тожъ»* свідчить, що цей шлях веде до містечок Кам'яне та Веприк. Вона має кілька відгалужень, що з'єднують цей шлях із козацькими селами, а потім прямує до Кам'яного та Будильської дороги на Лебе-

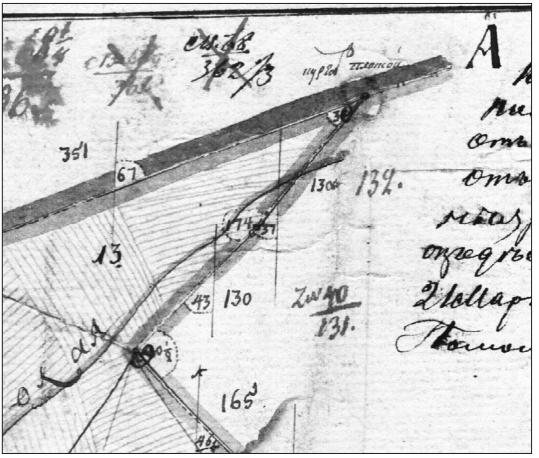

Рис. 2. Курган «Плоской» на карті Генерального межування 1781 р.

дин. *«Лебединская дорога»* веде на північний захід і перетинається із Сагайдачним шляхом у верхів'ях річки Ташань.

Археологічні об'єкти. На плані позначено кілька археологічних об'єктів, які чітко локалізуються сучасними дослідженнями. На північний захід від *д. Артемовки* позначено безіменний курган (I на карті). Він є важливим орієнтиром на кордоні між Лебединською сотнею й землями Олешнянського повіту. Від нього також прокладено межу козацького та московського землеволодіння. Цей курган на сьогодні не зберігся. На триверстовій карті Російської імперії (ряд XXII, лист 13) у цьому місці вже позначено тільки геодезичний пункт із висотою 95,40 саж. (на сучасній карті висота 211,4 м). На карті 1781 р. цей курган вказаний як *«Курган Плоской»* (рис. 2). Є припущення, що цей курган через своє розташування часто використовувався землемірами та картографами, які могли для власних потреб частково зривати насип, а завершило руйнування кургану будівництво автодороги Тростянець – Лебедин, що пролягає саме по цій території.

Наступний об'єкт археології позначений на шляху з Олешні до Кам'яного в урочищі *«Крутой вершок»*. Він має власну назву *«Курган вываренной»* (II). Об'єкт складається з одного кургану і чотирьох насипів овальної та неправильної форми. Через об'єкт пролягать дві дороги – Сагайдачний шлях та дорога на Кам'яне. Він цікавий тим, що у даному випадку чітко співвідноситься з селітрованим комплексом і має відповідну назву.

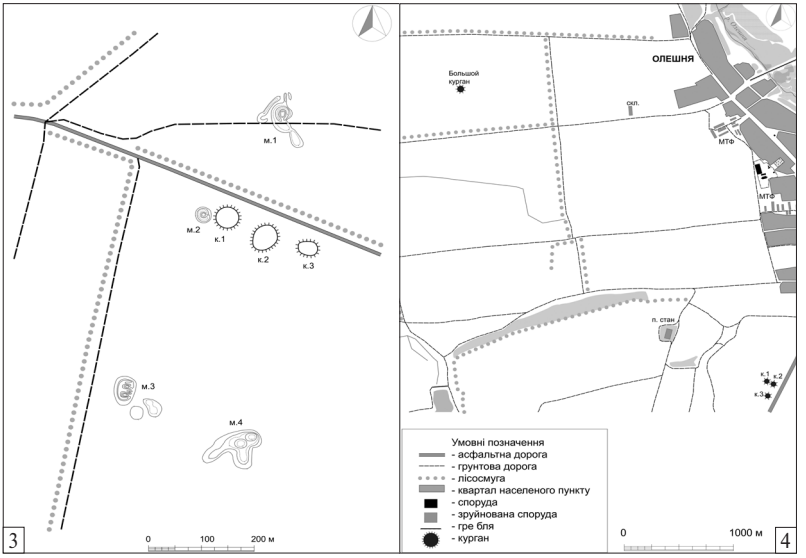

Рис. 3. Курганний могильник «Довжик». План автора та О.В. Короті, 2018 р.

Рис. 4. «Большой курган» на сучасному плані Є.М. Осадчого, 2018 р.

Вивчення об'єктів селітроваріння нараховує вже понад 100 років. За цей час було виявлено значну кількість майданів та решток виробничих споруд, і це повинно було б поставити остаточну крапку у визначенні функціонального призначення для цих археологічних об'єктів. Але сучасні інтернет-популяризатори, а інколи і фахівці-археологи починають «вбачати» в них те, чим вони ніколи не були. Так на сторінках наукових видань з'являються астрономічні обсерваторії й чудернацькі святилища античних богів.

Позначений на плані *«Вываренной курган»* локалізується на північний захід від сучасного села Довжик (III). Це курганний могильник «Довжик», виявлений й обстежений Є. М. Осадчим та О. В. Коротею (рис. 3). На сьогодні через пам'ятку-комплекс також пролягають дві дороги. Одна – автотраса Лебедин – Охтирка, а друга – ґрунтова, що прямує від с. Стеблянки до с. Гусарщина й є рештками стародавнього Сагайдачного шляху.

Курганний могильник «Довжик» складається із трьох курганів та чотирьох майданів. Під час досліджень автори звернули увагу

на те, що майдани у складі комплексу мають відмінності. Два з них є класичними підковоподібними або кільцеподібними і мають широкі аналогії серед селітрованих об'єктів на території України. Два з них – незвичної форми, яка зрідка трапляється у прикордонних територіях Московії та українських земель. За припущенням авторів, вони є рештками майданів, на яких працювали московські селітровари. Відмінність пояснювалася тим, що після козаків селітру тут могли добувати московити [6, с. 108–109]. Але в контексті публікації цього плану, де чітко вказане спільне проживання представників двох народів, можна припустити, що промисел міг вестися двома ватагами одночасно, або з невеликим проміжком у часі.

На схід від Олешні позначений ще один археологічний об'єкт. Він розташований на дорозі з Олешні до Кам'яного і має власну назву – *«Болшой курган»*. Цей курган локалізується за 2,3 км на захід від північно-західної околиці села Олешня, північніше ґрунтової дороги Олешня – Чупахівка. Діаметр насипу – 60 м, висота – 2 м (рис. 4).

Військові об'єкти. На плані містечка Олешня між двома слободами зображено діючу фортецю, що була центром-осередком містечка. Зважаючи на те, що основною метою плану було, ймовірно, відображення системи землекористування та розселення українського й московського населення в Олешнянському повіті, зображення фортеці виконане досить умовно. На плані вона прямокутна з чотирма кутовими та однією проїздною баштою. Загалом це зображення відповідає дійсності, але порівняння плану й опису фортеці 1713 р. дає змогу більш детально відтворити її зовнішній вигляд (рис. 5).

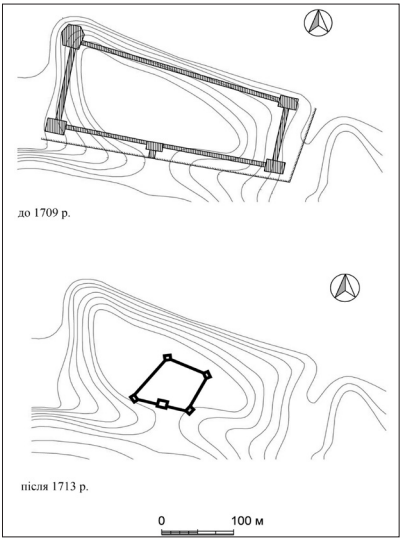

Рис. 5. Графічна реконструкція планів фортеці Олешня.

За описом 1713 р. відомо, що фортеця була відновлена після спалення її шведами взимку

1709 р. Вона розташовувалася на мисі при впадінні р. Думянки в Олешню. Південна стіна мала протяжність 39 саж. (84,24 м) і проїздну чотирикутну башту 10 саж. по периметру. Північна стіна, що виходила до р. Олешні, мала протяжність 27 саж. (58,32 м). Західна стіна, що пролягала вздовж р. Думянки, мала довжину 38 саж. (82,08 м), й остання, східна, що виходила на козацьку слободу, складала 25 саж. (54 м). По кутах розташовувалися чотирикутні башти з периметром 6 сажнів, без верхів [3, с. 34]. Таким чином, маємо неправильну трапецію з чітко підписаними сторонами. За своїми розмірами фортеця значно менше тієї, що була до 1709 р. (рис. 5). Після її графічної реконструкції зображення було порівняне зі вже відомим планом Ворсклинсько-Донецького флангу Білгородської засічної смуги [7]. Цей план опублікований А. Г. Дяченком. За основу цього плану взята рукописна версія, яку автор датував від 1708 до 1719 рр. На плані є зображення Олешні – найбільш західної фортеці цієї засічної смуги. Вона зображена як неправильна трапеція, однак її орієнтація відносно річки дещо відрізняється від реальної. А. Г. Дяченко вказує, що перший рукописний варіант плану був знятий починаючим спеціалістом, що може пояснювати таку розбіжність. Час складання першого рукописного варіанту автор дослідження вбачає 1708 – 1719 рр. [1, с. 141]. Зважаючи на те, що загальні обриси фортеці на плані Білгородської засічної смуги й опис 1713 р. мають значні збіги, слід звузити дату складення плану 1713 – 1719 рр.

Отже, рукописний план містить дані щодо розташування населених пунктів навколо містечка Олешня та їх розділення на українські й московські. Найбільш інформативним є зображення самого містечка, де були дві слободи зі власними храмами та відновлена у 1713 р. фортеця. Археологічні об'єкти на плані позначені точно і на сьогодні локалізовані сучасними розвідками. Це кургани поблизу сіл Олешня й Артемо-Растівка та курганний могильник «Довжик». На плані також зафіксовано значну ділянку Сагайдачного шляху, який відповідає сучасній ґрунтовій дорозі, котра пролягає з північного сходу на південний захід.

Загалом *«План городу Алешни»* є важливим джерелом у вивченні цілого комплексу питань, пов'язаних з адміністративним устроєм, археологією та військовою історією Охтирського козацького полку.

Джерела та література

1. **Дьяченко А. Г.** Два фиксационных «чертежа» Белгорода с западным флангом Белгородской черты в контексте истории отечественной картографии первой четверти XVIII в. / А. Г. Дьяченко // Вестник Елецкого Государственного университета. – Елец, 2009. – Серия: Археология. – Вып. 23. – С. 137–146.

2. **Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В.** Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 17–28.

3. **Мышлаевский А. З.** Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году: извлеч. из соврем. отчета Киевск. губ. – СПб.: Воен.-учен. ком. Гл. штаба, 1897. – XX, 62 с.

4. **Осадчий Є. М.** Замок Олешня (варіант реконструкції) / Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: мат-ли Шостої Міжнар. студент. наук. конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 135–137.

5. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий; ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. – Суми: Джерело, 2011. – 238 с.: іл.

6. **Осадчий Є. М., Коротя О. В.** Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. / Є. М. Осадчий, О. В. Коротя. – Харків: Майдан, 2018. – 248 с.

7. РГАДА. – Оп. 3. – Ф. 349. – Д. 4207-1.

8. РГВИА. – Оп. 1. – Ф. 423. – Д. 34.

9. **Холмогоров В. И.** Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщ. В. И. Холмогоровым // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М.: в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. – Апрель-июнь. – Книга вторая. – С. 1–46.

Є. М. Осадчий

«План городу Алешни» першої половини XVIII століття

Публікація присвячена аналізу рукописного плану міста Олешні першої половини XVIII століття. Документ складений за правилами західноєвропейської картографії двома каптенармусами артилерії – Сергієм Поспєловим та Семеном Обрютіним. На плане позначені різноманітні об'єкти – від географічних та гідрологічних до археологічних. Найбільше уваги привертає зображення самого міста Олешні, де кольором вказані місця проживання українських козаків та московських служилих людей. Також значна увага приділена питанням землекористування й розмежуванню земель. На плані нанесені найбільш значимі делалі історичного ландшафту – кургани і майдани. Ці об'єкти на сьогодні локалізовані й

обстежені з використанням сучасних засобів супутникової навігації. План доповнює наявну інформацію про стан укріплень міста Олешні після її руйнування шведами за Північної войни.

Ключові слова: картографія, Олешня, Сагайдачний шлях, курган, селітроваріння.

Ye. M. Osadchyi

«Plan of the City of Aleshnia» of the First Half of the 18th Century

The article is devoted to the analysis of the handwritten plan of Oleshnya City of the first half of the 18th century. The document was drawn up according to the rules of Western European cartography by two artillery commanders - Serhii Pospielov and Semen Obriutin. The plan contains various objects from geographical and hydrological to archaeological ones. The most interesting part is the image of Oleshnya City itself, where places of residence of Ukrainian Cossacks and Moscow military people are indicated in color. Much attention is also paid to the issues of land use and land demarcation. The most significant landscapes were also marked on the plan - mounds and maidans. These objects have now been localized and investigated using modern satellite navigation facilities. The plan supplemented the available information about the state of the fortifications of Oleshnya City after its destruction by the Swedes during the Northern War.

Keywords: cartography, Oleshnia, Sahaidachnyi Road, barrow, saltpeter production.

УДК 911.375.5:728.8](477.53)"16/17"

О. О. Прядко
(м. Переяслав)

ЧИГИРИН-ДІБРОВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVII – XVIII ст.

Публікується маловідомий рукописний план Чигирин-Дібровської фортеці, датований 1748 р., авторства Данила де Боскета. Фортеця розташовувалася на території с. Чигирин-Діброва на Полтавщині, що нині затоплене Кременчуцьким водосховищем.

Ключові слова: фортеця, козацька доба, р. Сула, Чигирин-Діброва, рукописний план.

Чигирин-Діброва – українське село, що має цікаву і водночас трагічну долю. У 1959 р. переселене з первісного місця розташування у зв'язку із побудовою Кременчуцької ГЕС за 6,1 км на північний схід – до с. Мозоліївка Полтавської області. До вказаних подій село розташовувалося за 3 км від гирла р. Сули (ліва притока Дніпра), на лівому її березі (рис. 1).

Історичні свідчення. Заснована Чигирин-Діброва на початку XVII ст. [3, с. 290]. На думку О. Лазаревського, причиною заснування (осади) було татарське розорення Чигирина у 1611 р., після якого частина чигиринців могла пересилитися на Лівобережжя [1, с. 58; 2, с. 146]. На 1631–1640 рр. в Чигирин-Діброві вже існувало 137 домогосподарств [5, с. 238]. У 1636 р. Ярема Вишневецький видав привілейний лист для Чигирин-Діброви. У ньому йшлося про отримання місцевими міщанами магдебурського права «яко в інших городах моих». Їм гарантувався 20-річний термін слободи, після чого вони вже мали платити чинш. Попри зверхність князівського «намісника» у судово-адміністративних справах, лишався простір для міського самоврядування. Міщанам дозволялося мати воскобійню з льодовнею та бровар (пивоварню), гарантувались також спадкові права за померлими. Вони могли приймати в свою громаду нових членів. Звичайною платнею війту чи бурмистру мав бути ярмарковий збір (по 2 гроші з воза). Війта та інших міських урядників міщани мали право обирати лише за згодою князівського намісника (під загрозою смертної кари). Продаж алкоголю в місті регламетувався. На міщан накладалась повинність з

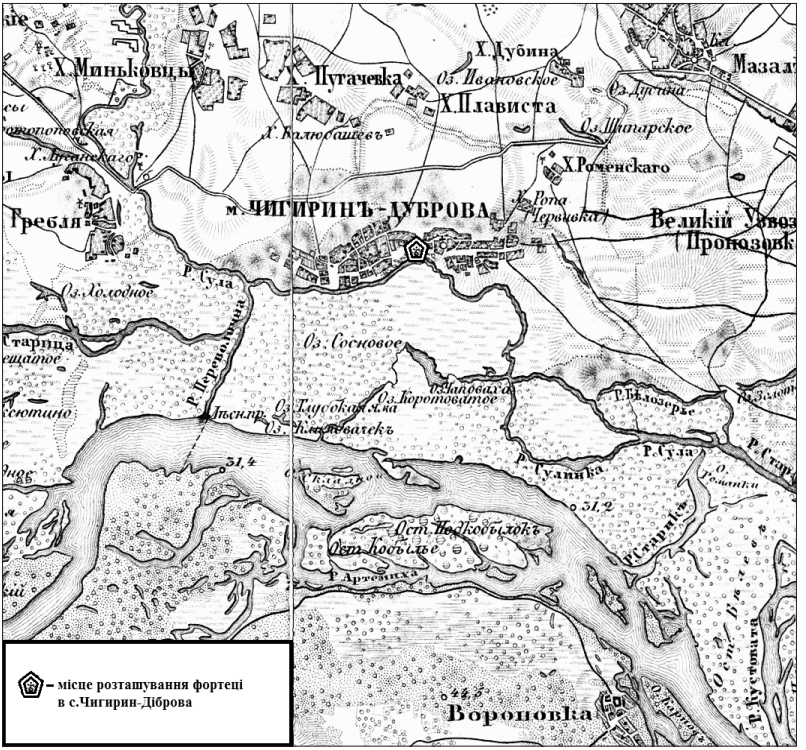

Рис. 1. Фрагмент «триверстової» карти кін. XIX ст. Локалізація місця розташування Чигирин-Дібровської фортеці.

ремонту гребель князівських млинів та оборонних споруд, а також караульна служба. Оборона фортеці мала бути загальною справою всіх чигирин-дібровців, у тому числі й євреїв. Про те, що православні міщани складали основну частину населення міста, свідчить дозвіл «канун два рази в рок употреблять» – один на Різдво Христово «руское», другий – на свято Козьми та Дем'яна. Про войовничість міщан свідчить заувага князя, аби чигирин-дібровці не порушували спокою з Московським царством та стежили, щоб свавільні люди – козаки та гультяї – не шкодили в їхній околиці [1, с. 44].

21 квітня 1638 р. козаки-повстанці Якова Остряниці здобули Кременчук, Пиву, Максимівку та Чигирин-Діброву. Місцеві залоги були або знищені, або розпорошені, а переправи через Дніпро опановані [1, с. 100]. В 1665 р. Вереміївку, Жовнино, Городище,

Рис. 2. Фрагмент карти Гійома Левассера де Боплана 1650 р. Розташування Чигирин-Дібровської фортеці на лівому березі Сули.

Чигирин-Діброву, Максимівку, перевоз Максимівський на Дніпрі і городок Уласову татари попалили [1, с. 137]. 16 червня 1661 р. Г. Ромадановський подав перелік містечок, що присягнули цареві, серед них усі лівобережні сотні Чигиринського полку. 14 листопада 1662 р. чигиринський полковник І. Богун форсував Дніпро та поставив свою залогу в Чигирин-Діброві [1, с. 168]. У ніч на 27 лютого сумський полковник Г. Кондратьєв несподіваним приступом оволодів Чигирин-Дібровою, знищивши її гарнізон, втратив убитими лише одного донського козака і мав п'ятьох поранених [1, с. 170].

У серпні 1674 р. під час Чигиринської битви І. Самойлович, вартуючи перевози на Дніпрі, розмістив у Чигирин-Діброві Миргород-

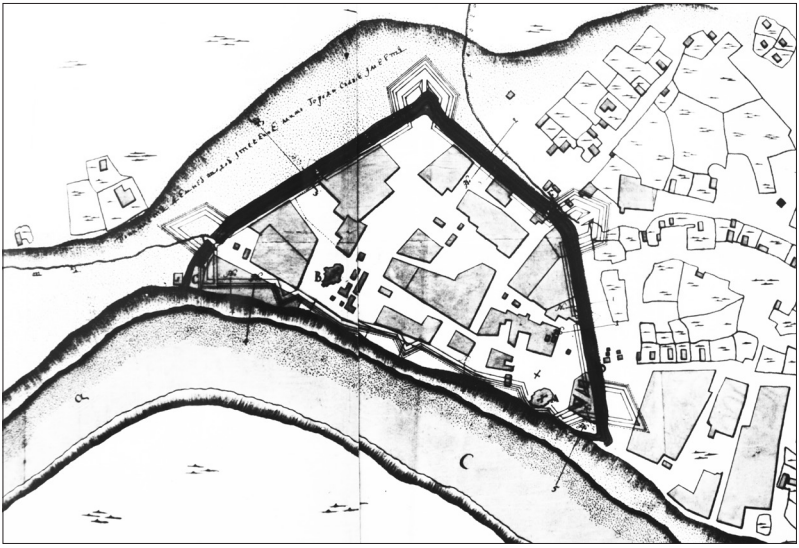

Рис. 3. Рукописний план Чигирин-Дібровської фортеці 1748 р.
Автор Данило де Боскет.

ський полк [1, с. 198]. Військо Ю. Хмельницького в січні 1679 р. розпочало посульський похід на Лівобережжя. Загони Ю. Хмельницького захопили Вереміївку, Жовнино, Городище та Чигирин-Діброву [1, с. 207]. А в листопаді цього ж року втікачі-правобережці в Чигирин-Діброві почали зведення фортечних укріплень, але лубенський полковник Максим Ілляшенко заборонив це будівництво «узбережного» містечка, запропонувавши ховатися за стінами Лукім'я чи Лубен [1, с. 208]. З 1682 р. Чигирин-Діброва стає постійним форпостом для розташування компанійців І. Новицького. Тут перебуває і сам компанійський полковник або ж його осавул [1, с. 210]. У 1688 р. Чигирин-Діброва стала збірним пунктом для козацького війська, котре за наказом І. Мазепи мало йти походом на Очаків [1, с. 224]. З 1758 р. Чигирин-Діброва стає центральним пунктом у формуванні Македонського гусарського полку [1, с. 322].

Фортифікація Чигирин-Діброви. Укріплення на березі (поблизу гирла) Сули були збудовані на початку XVII ст. з ініціативи князів Вишневецьких [3, с. 290]. На картах Гійома Левассера де Боплана 1648–1650-х рр. Чигирин-Діброва схематично зображена у вигляді замку з міськими укріпленнями (рис. 2). Напроти гирла Сули роз-

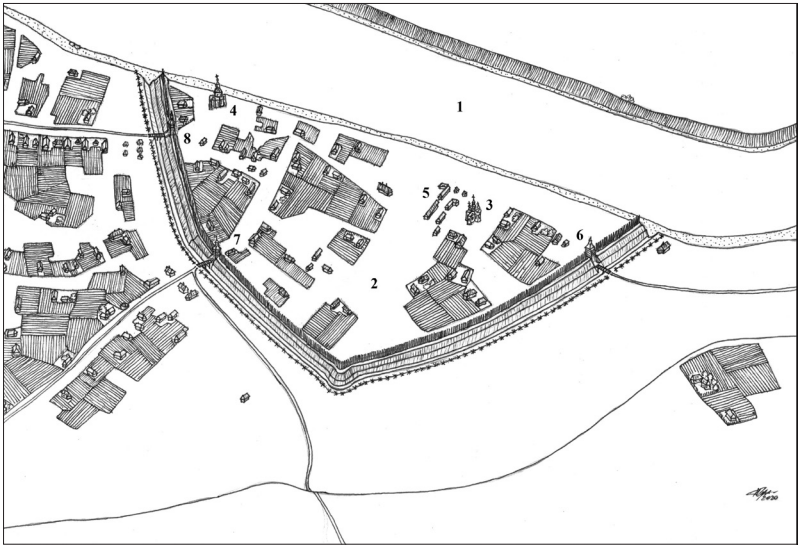

Рис. 4. Варіант реконструкції Чигирин-Дібровської фортеці (мал. автора): 1 – річка Сула; 2 – фортеця; 3 – церква Преображення Господнього; 4 – церква Пророка Самуїла; 5 – торгові ряди; 6 – Спаська брама; 7 – Морозівська брама; 8 – Бревська брама.

ташовувалася Воронівська фортеця (Woronowka), що разом із Чигирин-Дібровською (Czehrin Dabrowa) прикривали переправу через Дніпро. Але найбільш інформативним картографічним джерелом на сьогодні є рукописний план останньої фортеці Данила де Боскета, датований 1748 р. (рис. 3). Він зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА).

Для реконструкції структури фортеці козацької доби подаємо рукописний план Чигирин-Діброви та його археографічний опис. У ньому додатково вилучено кінцеву літеру «ь». Непрочитані слова позначено – [нерозб.], сумнівні – [?]. Збережено окремі фонетичні форми, притаманні московському правопису XVIII ст.

«План местечку Чигирин Дубраве по Болшему маштапу с проектованим 1748 году». Підписано: «От фортификации полковник Данила де Боскет, Глухов 22 августа 1752 года». Під рамкою: «Копировал кондуктор Федор Кро[?]ман[?]» [4, спр. 1762–1764].

Експлікація: «Надпись» (рис. 3): A – церков Гурня у Самуила, B – церков Преображения Господнего, C – магазейн, D – ворота Брьевские, E – ворота Спаские, F – ворота Морозовские. Оное

местечко Чигирин Дубрава сотенное малороссийского Лубенского полку расстоянием от Днепра 4 версты.

Підписано об'єкти: «река Сула», «дорога в Городище», «дорога в местечко Жовник[н]», «дорога в Киев», «Понямаеть девне[?] воро[?] утечение мимо Города умееть» (рис. 3).

Нанесено вали та рови фортеці, три брами, вигин річки Сули, рельєф місцевості. Позначено забудову фортеці, дві церкви, торгові ряди, форштадт та основні дороги.

Фортеця знаходилась на лівому березі Сули (притока Дніпра), у місці, де річище утворювало своєрідне «коліно». Форма укріплень наближена до трапеції. Вал із ровом знаходилися тільки від суходолу, тоді як з напільної сторони (від річки) взагалі він був відсутній. За нашими підрахунками, розміри фортеці становили 172 × 100 сажень (366 × 213 м). З північного сходу, заходу та південного сходу розташовувалися в'їздні брами. Північно-східна – Морозівська брама – прикривала шлях до переправи через Сулу навпроти містечка Жовнина. Через західну Спаську браму шлях на Київ прямував до ще однієї переправи через ту ж річку, але вже навпроти с. Воїнська Гребля. Південно-східна – Бревська брама – прикривала шлях до м. Городище (нині Градизька). Північний кут фортеці був підсилений бастеєю. Більша частина території у середині укріплень містила будівлі міщан і козаків. Ближче до схилу річки, на відстані 100 сажень (213 м) одна від одної, знаходилися дві дерев'яні церкви. За 50 сажень (106 м) на схід від Спаської брами – церква Преображення Господнього, а за 23 сажня (49 м) від Бревської брами – Пророка Самуїла. Поруч із останньо релігійною спорудою зі східного боку знаходилися торгові ряди (рис. 3).

З півночі, північного заходу та північного сходу знаходилося підвищення, утворене еоловими наносами річкового піску, котре було мало придатним для життя, саме тому основна частина дворищ форштадту розміщувалися лише із заходу та сходу від укріплень Чигирин-Діброви.

План, складений 1748 р., містить проект перепланування фортеці, що передбачав будівництво по чотирьох кутах бастіонів, а від берега – трьох реданів та ліній укріплень, поглиблення ровів, посилення валів і встановлення рогаток перед ровами. Адже містечко Чигирин-Діброва знаходилося за 4 версти (4,2 км) від Дніпра і мало статус прикордонної фортеці [4, спр. 1762–1764].

Уведений до наукового обігу маловідомий рукописний план Чигирин-Дібровської фортеці 1748 р. містить цінну інформацію

для дослідників фортифікації Дніпровського Лівобережжя, оскільки наразі вказана територія затоплена Кременчуцьким водосховищем і не доступна для наземних археологічних чи топографічних обстежень. Крім цього, вказаний план детально передає розміри й форму укріплень, що були знівельовані активною господарською і житловою забудовою села у XVIII – середині XX ст.

Джерела та література

1. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Дмитро Вирський. – Вид. 2-е. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.

2. **Лазаревський А. М.** Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII – XVIII вв. / А. М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – Книга одиннадцатая [под. ред. А. М. Лазаревского]. – С. 34–203.

3. **Мальченко О. Є.** Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – XVII століть / О. Є. Мальченко; НАНУ; Ін-т україн. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – 378 с.

4. РДВІА. – Оп. 43. – Ф. 349. Спр. 1762–1764.

5. Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. – T. 14: [Woronowo – Zyzyn] / Red.: Chlebowski Bronislaw, Sulimierski Filip, Walewski Wladyslaw. – Warszawa, 1895. – 938 s.

А. О. Прядко

Чигирин-Дібровська фортеця XVII–XVIII ст.

Публікується маловідомий рукописний план Чигирин-Дібровської фортеці, датований 1748 р., що належить авторству Данила де Боскета. Фортеця розташовувалася на території с. Чигирин-Діброва сучасного Кременчуцького (колишнього Глобинського району) Полтавської області, що нині затоплене Кременчуцьким водосховищем.

Ключові слова: фортеця, козацька доба, р. Сула, Чигирин-Діброва, рукописний план.

A. O. Priadko

Chyhyryn-Dibrovska Fortress of the 17th – 18th cc.

A little-known handwritten plan of the Chyhyryn-Dibrovska fortress by Daniel de Bosked dated 1748 is published. The fortress was located at the territory of Chyhyryn-Dibrova Village (former Hlobyne District) Poltava Region, now flooded by the Kremenchuk Reservoir.

Keywords: fortress, the Cossacks Time, the Sula River, Chyhyryn-Dibrova, handwritten plan.

УДК 821.162.4.09:94(477.53)«171»

М. В. Коваленко
(м. Полтава)

ПОДОРОЖНІЙ ЩОДЕННИК ДАНІЕЛА КРМАНА ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Аналізується постать Даніела Крмана та історичні умови створення його «Подорожнього щоденника», особливості відображення соціального розвитку українських земель, військово-політична історія Полтавщини крізь призму поглядів мандрівника.

Ключові слова: Даніел Крман, «Подорожній щоденник», Полтавщина, Іван Мазепа, Швеція, Полтавська битва.

Сучасна історична наука характеризується посиленням уваги до проблем соціальної історії та духовної сфери життя суспільства. У зв'язку з цим спостерігається підвищений інтерес дослідників до джерел особового походження, зокрема, мемуарної літератури (що є носієм історичної самосвідомості окремої особи) як історичного та біографічного джерела. Незаперечним є факт визнання мемуарної літератури не лише як джерела фактичної інформації, а й важливого чинника культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи створення.

На сучасний розвиток вітчизняної мемуаристики помітний вплив справили події державного життя, деідеологізація історичної науки, зростання суспільного інтересу до комплексу джерел особового походження та практичні потреби історичної науки, літературознавства, культурології. Історичні події другої половини XVII — початку XVIII ст. ознаменувались знаковими явищами в історії розвитку українських земель. Україна тоді, як і за сучасних геополітичних умов, перебувала в центрі політичних подій Європи, зосереджувала на собі увагу всього континенту.

Важливою та водночас трагічною подією для українського історичного поступу стала Полтавська битва/трагедія, що неодмінно потребує переосмислення та формування нового бачення у контексті сучасної української історії. Саме про цю епоху в історії

українських земель докладно розповідає у своєму «Itinerarium» — подорожньому щоденнику, відомий словацький євангеліст, мандрівник Даніел Крман. Разом із тим, цікавим є виклад Даніелем Крманичем соціальної історії українських земель загалом та Полтавщини зокрема.

Метою нашого дослідження є здійснення комплексного аналізу особливостей висвітлення соціальної та військової історії у «Подорожньому щоденнику» Даніела Крмана.

Історіографія дослідження. Дослідженням цього історичного джерела займалися ряд науковців, проблематика їхніх студіювань стосувалася висвітлення різних аспектів, які описував словацький мандрівник. Серед загальних праць, які в тій чи іншій мірі розкривають біографічні аспекти життя автора, історію створення «Щоденника» та його роль як історичного джерела, відзначимо: І. Багалія [1], В. Горобець [5], С. Дідух-Романенко [7], Д. Наливайко [11], О. Оглоблина [12]. Найбільш цікавими працями для нашого дослідження є напрацювання, що стосуються безпосередньо змісту «Щоденника» Д. Крмана. Автори розкривають особливості висвітлення подій словацьким мандрівником, розставляють акценти та ключову проблематику його твору. Серед таких авторів відзначимо Н. Ващук [2], Т. Мацьківа [10], І. Пасемко [13], М. Славинського [14], С. Томашівського [17].

Виклад основного матеріалу. Даніел Крман (народився 28 серпня 1663 р. в Омшені біля Тренчанських Тепліць) — словацький церковний та суспільно-політичний діяч, мемуарист, видавець, перекладач [16, с. 56]. Автор «Зачатків слов'янської граматики» (Rudimenta grammaticae Slavicae) і численних релігійних та історичних творів, також «Подорожного щоденника» (Itinerarium) — важливого джерела з історії України початку XVIII століття. Особистий приятель Гетьмана України Івана Мазепи. Народився у родині протестантського священика Даніеля Крмана–Старшого. Навчався в освітніх закладах Бреслау (Вроцлав), Дрездена та Віттенберга. Вищу теологічну і філософську освіту здобув у Лейпцигу та Берліні [6, с. 37].

Подорожні нотатки — це специфічний вид наративу, де впливи літературної моди проявлялися якнайменше [6, с. 37]. Адже завдання автора полягало передовсім у цілеспрямованій передачі власного досвіду від перебування у мандрах. Тому, попри літературні віяння, твори цього жанру несуть у собі, як правило, найреалістичнішу інформацію. Не випадково першою історичною

працею став твір Геродота, написаний у мандрах, і не випадково вже реалізм як літературний стиль активно звертався до цього жанру [17, с. 306].

«Itinerarium» («Подорожній щоденник») — твір Даніела Крмана, в якому оживає Україна 1709–1711 років, її гетьман Іван Мазепа, який зовнішнім виглядом і величними рисами характеру справив велике враження на словака та його співмандрівників [2, с. 28].

Здійснюючи зовнішній аналіз джерела, відзначимо, що свій «Itinerarium» Д. Крман написав латинською мовою, що була тоді інтеґральною мовою Західньої Європи. В цьому творі, що охоплює майже 250 сторінок, він занотував усе побачене, почуте й пережите під час відрядження до Карла XII [10, с. 17]. Об'єктом уваги Крмана був, зрозуміла річ, гетьман Іван Мазепа, очільник держави «Козаччина» (Козакія). У Крмановому образі Мазепи переплетено легенду про любовні пригоди молодого гетьмана при польському дворі зі свідченнями самовидця.

Варто зазначити, що автор цікавився не тільки військовою справою, а й політичною та дипломатичною стороною, мандрівник відзначав стосунки між противниками та союзниками, збирав матеріали про культуру і звичаї народів, серед яких перебував під час своєї мандрівки [9, с. 115].

Щоденник Даніела Крмана дійсно заслуговує на увагу як багате на деталі історичне джерело, що було майже невідомим, а принаймні недоступним для широкого загалу дослідників [4, с. 203]. Щоденник розкриває важливі події в історії України — похід Карла XII, шведсько-український союз, Полтавську битву. Його перше видання з'явилося друком ще 1894 р. в Будапешті, але за радянських часів ігнорувалося через антимосковську спрямованість та висловлені де–не–де симпатії і співчуття до України й українців, насамперед до Мазепи [5, с. 106].

Для початку варто наголосити, що «Itinerarium» Д. Крмана варто читати досить критично, оскільки словацький посол під час своєї воєнної «одісеї» не міг докладно ознайомитися з дійсним станом справ у тогочасній Україні. Крім того, не треба забувати, що Крман був людиною своєї доби, людиною бароко, сприймав усе безпосередньо і з позицій «єдино спасенної своєї євангеличної віри» [5, с.128].

Цікавим для нас є опис мандрівником грошової системи та монетних номіналів, що слугували платіжними засобами в тому

числі і на Полтавщині. Це спостереження зроблене в контексті перебування його в обозі шведського війська та в процесі соціально-економічних зв'язків з місцевим населенням, оскільки шведська армія потребувала провізії, будинків для ночівлі та інших послуг.

Для початку зазначимо загалом про грошову систему та номінали, що перебували в обігу на період Північної війни. Власне кажучи, саме монети та монетні скарби є чудовими репрезентантами економічного розвитку регіону, впливу тієї чи іншої грошової системи. У контексті історичного розвитку Полтавщини зокрема та українських земель взагалі, цей фактор досить чітко проявляється.

Грошовий обіг України XVII – початку XVIII ст. надзвичайно складний, порівняно з попередніми періодами. На сторінках писемних джерел цього часу історики натрапляють на велику кількість найменувань грошових одиниць та різні системи грошової лічби [8, с. 105]. Як зазначає Ф. Шевченко, в другій половині XVII ст. ходила польська та західноєвропейська монета, карбована в першій половині XVII ст. й раніше, а також значно, поширився обіг російської монети, наплив якої все збільшувався. Це, було результатом посилення економічних зв'язків України з Московією [18, с. 101].

На цей аспект грошового обігу та економічного життя, а також на розмаїття монет, вказує і відомий літописець Самійло Величко. Український літописець розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской зо Шведом монету старовечную Полскую зо всей Малой России, то єсть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскии зо всей Малой России вывел и выгубил» (йдеться про грошові реформи уряду Петра I) [3, с. 69].

Як бачимо, С. Величко назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII — початку XVIII ст., серед них — леви, «чвертки» і «полталярки», орти — монети вартістю 18 грошів, що випускались у багатьох країнах Західної Європи, в Україні найбільшого поширення набули польські та бранденбурзькі орти. Шостаки — вартістю шість грошів.

Як зазначає М. Котляр, досі нумізмати не дійшли єдиного висновку щодо реального змісту й вартості орлянок, шагів, осьмаків і лядських. Орлянками могли називати гульдени або флорини із зображенням орла, трохи легші від таляра і вартістю

приблизно на третину менші від нього. Гульдени й флорини широко розповсюджені в українських скарбах того часу [8, с. 111].

Останнє, що ми згадали, це – монетні скарби цього періоду, які є вкрай важливим джерелом вивчення та підтвердження різних спостережень мандрівників і сучасників тих подій. У даному контексті є важливим дослідження В. Шестюка «Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України» [19]. Автор аналізує монетні комплекси, подані за приблизним маршрутом руху шведських військ на Лівобережжі у 1708–1709 рр.

Найбільш репрезентативним, на наш погляд, є скарб монет поблизу с. Нехвороща, кол. Кобеляцький р-н, Полтавська обл. Притаманний для XVII ст. скарб за характерним монетним матеріалом, що включав імперські та республіканські нідерландські талери, численні зразки обігової монети Речі Посполитої Сигізмунда III та Яна Казимира, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії Георга Вільгельма та Фрідріха Вільгельма. Лише невелика частина складу скарбу — срібні копійки Петра I, що й дозволяє його віднести саме до початку XVIII ст. [19, с. 240].

Власне такий склад монетного скарбу підтверджує перебільшення С. Величком прискорених темпів витіснення в Україні іноземної монети російською, хоча цю тенденцію він помітив вчасно. Насправді, зникнення іноземної монети з українських земель почалося з середини 30-х років XVIII ст., та й то – на Лівобережжі. Російська монета завойовує панівне становище на українському ринку приблизно між 1735 і 1740 рр. [8, с .115].

В. Шерстюк у свою чергу висновує, що співставлення місць виявлення скарбів початку XVIII ст. на Лівобережжі з територією, де тривали військові російсько-шведські протистояння наприкінці 1708 — у 1709 рр., фіналом яких стала Полтавська битва, показали, що ці комплекси локалізуються якраз у місцях проходження шведських військ та військових баталій, а також на безпосередньо прилеглих ділянках [19, с. 240].

Власне здійснивши коротенький історичний дискурс у грошову систему, що існувала в часи мандрівок Д. Крмана на Полтавщині, повернемось до його спостережень безпосередньо нумізматичного аспекту.

У контексті подальшої економічної взаємодії шведського війська та місцевого населення, при наростанні дефіциту продовольства, загострювалася проблема його роздобути. Відповідно починають зростати ціни на харчі, а їх добування стає складнішим.

Даніел Крман зазначає: «Найосвіченіший пан генерал-майор Майєрфельд заплатив за один ґарець паленки 12 твердих талярів, що мені й сам сказав. Одна пара чобіт, потрібних для верхівця, коштувала 12 золотих ринських. Один широкий німецький капелюх, оздоблений тонкими срібними китичками, був вартий 30 золотих. Одна бочка пива, що мала 7,5 відра, коштувала 45 ринських. Один ґарець уміщає майже 3 угорські половинки, одначе не будинські, а ті, що їх вживають на пограниччі Австрії, Моравії, Сілезії й Польщі угорські мешканці. 20 ґарців творить одну дев'ятку, а 150 ґарців рівняється одній козацькій бочці. Одно сідло продавалось за 12 ринських талярів, деколи й за 20» [9, с. 162].

Мандрівник продовжує в цьому контексті засвідчувати ріст цін — наш Гаас купував відро горілки за 8 твердих золотих, що їх вартість була 6 ринських золотих, разом за 48 золотих; підняв ціну відра на 22 ринських золотих і заробив на одному відрі паленки 70 ринських золотих. Це сталося ще перед облогою Полтави, коли само собою було всього достаток. На якомусь аукціоні за п'ять сорочок одержали 60 твердих талярів. Під час облоги піднялась також ціна хліба. Козаки, крім золотих і талярів, інші гроші не брали. Шведи ціну золотих і талярів підвищували, саксонська монета не приймалась, копійки можна було дістати зрідка [9, с. 164].

Досліджуючи питання відображення військової історії у «Подорожньому щоденнику» Даніела Крмана, наголосимо на тому, що матеріалу для написання було більш ніж вдосталь. Оскільки, перебуваючи при Карлі XII, мандрівник став свідком вирішальної події всієї Північної війни — Полтавської битви.

Як ми вже зазначали, Даніель Крман у травні 1708 р. був посланий протестантською общиною і з рекомендацією князя Трансільванії до Карла XII з тим, щоб домогтися його допомоги й протекції протестантам в Угорщині. Через Закарпаття, Польщу й Литву він прибув у Білорусь, де в Могилеві був уперше прийнятий шведським королем [11, с. 394]. Залишившись при шведській армії, він разом із нею вирушив в Україну, побував під Полтавою, втікав до Туреччини, в Бендери, звідки вже через Молдавію повернувся на батьківщину. Отже, Крман став свідком великих і драматичних подій, що в 1708–1709 рр. розігралися в Україні, але не можна вважати, що він належав до вдумливих і проникливих спостерігачів [16, с. 143].

Важливим аспектом висвітлення військової історії, є розповідь Крмана про Полтавську битву. Загалом вона відзначається фраг-

ментарністю, це спостереження людини, що випадково потрапила на поле бою й зафіксувала розрізнені епізоди, котрі потрапили їй на очі.

Події Полтавської битви 1709 р. підкріплені двома фронтовими мапами. «Перед вирішальною битвою, — пише Крман, — обидва табори були навпроти себе майже на чверть милі, розділені рікою Ворсклою» [9, с. 132]. Одна з таких фіксацій: ранній ранок, поле навпроти північних воріт Полтави, «і тут ми побачили гетьмана Мазепу, що їхав на прекрасному коні: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йти до багажів, щоб шанував своє життя, коли й так здоров'я слабке» [9, с. 133].

Вже під час битви, бажаючи її побачити, Крман поїхав до ставки Карла XII, але опинився «аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог з легкої зброї напирав на нього» [9, с. 134].

Вельми цікаво також пояснює Крман причину поразки Карла XII й Мазепи. Першою хибою був, мовляв, прискорений наказ Карла XII до наступу проти «москалів», зумовлений тим, що ворог у своїй країні має досить провіянту, в той час шведи з дня на день терпіли велику нужду» [11, с. 136].

Другою причиною поразки союзників було те, що «Царська Величність, навпаки, відверто говорить, що хоче шведів ослабити віддалюванням битви, знесилюючи їх частими наскоками московської калмицької кінноти, змусити їх — перебоями в постачанні й голодом — до миру» [9, с. 136].

До причин поразки зараховує Крман також люті й нестерпні морози і раптове поранення в ногу Карла XII, яке сталося напередодні вирішального бою. Битву, одначе, вирішило різке співвідношення сил ворожих армій: проти 13 тисяч шведів і 6 тисяч українських військ виступило аж 50 тисяч «московського» війська [9, с. 139].

Поразку Карла XII й Мазепи, які, мовляв, не схотіли задовольнитися першою перемогою, вирішила краща російська артилерія, підкріплена французькими гарматами. Після цього «Царська Величність, досягнувши неочікуваної перемоги, з пишним супроводом вступила до Полтави». Причиною поразки союзників були, — вважав Крман, — також зловісні сили природи: «Між Біликами й Кобеляками ми бачили зловісні зграї ворони, яке наганяло жах і смуток» [9, с. 140]. Містикою було також навіяне пророкування якоїсь віщунки, яка, мовляв, попереджувала Мазепу, що «ані він,

ані король Полтави не втримають та що біля неї відбудеться велике кровопролиття».

Історично правильно зрозумів Крман рішення Мазепи розійтись із Москвою, яка лишень грабує Україну і постійно порушує договори. На противагу до цього, від шведського короля, який живе досить далеко, не загрожує їхнім вольностям ніяка небезпека [9, с. 139].

Таким чином, можемо припустити, що Даніел Крман розумів саму суть російсько-українського конфлікту тих часів і став на бік Мазепи.

Після Полтавської битви серед шведів була поширена думка, що причиною їхньої поразки є хибно обраний королем напрям наступу й прихід в Україну, а обрав він цей шлях під впливом Мазепи. Передаючи цю думку, Крман повністю з нею погоджується. Насправді ж, це рішення Карл XII прийняв до переходу Мазепи на його бік, і гетьман, дізнавшись про нього, був цим дуже незадоволений і стривожений [15, с. 86].

Отже, Даніел Крман, перебуваючи при обозі шведської армії, мав змогу досить детально описувати всі події просування війська Карла XII по території України. Особливо він акцентує увагу на військових сутичках, проблемах забезпечення війська. Намагається аналізувати міжнародні події, робити певні висновки із ситуації, що склалася між гетьманом Мазепою, Карлом XII та Петром I. Разом із тим, Даніел Крман виражає власну суб'єктивну думку стосовно ключових «дійових осіб» описаних подій. Досить неприхованим є вихваляння та звеличення постаті Карла XII, його бойових звитяг. Також автор вдається до аналізу Полтавської битви, причин її поразки та загалом причин переходу Івана Мазепи на бік Карла XII. У цілому «Подорожній щоденник» може слугувати інформативним джерелом із соціально–економічної та військової історії українських земель взагалі та Полтавщини зокрема. Проте варто пам'ятати про рівень суб'єктивності та враховувати контекст епохи.

Висновки. Вивчення іноземних пам’яток і джерел про національну дійсність, історію й культуру давно вже набуло значного розвитку в науковому обігу. Українські землі привертали увагу значної кількості мандрівників, авантюристів, дипломатів, військових, які залишили різноманітні замітки та згадки про її життя та побут. Досліджуваний нами «Подорожній щоденник» Даніела Крмана став результатом подорожі словацького церковного та суспільно-політичного діяча, мемуариста і видавця. Під час подоро-

жі Даніель Крман вів регулярні записи. Нотатки містять не тільки особисті враження від побаченого, а й опис різноманітних подій, свідком яких він був чи знав про них із достовірних джерел. Даніела Крмана цікавив політичний і дипломатичний бік подій, географічні та природні обставини, етнографічні й релігійні аспекти життя народів, у середовищі яких він перебував.

Джерела та література

1. **Багалій Д. І.** Нарис української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної. Поміщицька історіографія кін. 18 і частини 19 ст. / Д. І. Багалій // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С.177–189.

2. **Ващук Н. О.** Образ українського козацтва та гетьмана Івана Мазепи очима словака (на матеріалі «подорожнього щоденника» Даніела Крмана) / Н. О. Ващук. – Харків: Ранок, 2015. – С. 28–30.

3. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко / [перекл. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.

4. **Галенко О.** Не всі пороки від бароко / О. Галенко // Український гуманітарний огляд. – 2002. – Вип. 7. – С. 203–212

5. **Горобець В. Й.** Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності 18 століття / В. Й. Горобець // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С.102–114.

6. **Джигун Л.** Жанр літературного травелогу в структурі мемуарів українських еміграційних письменників / Л. Джигун // Філологічний дискурс. – 2017. – № 5. – С. 35–48

7. **Дідух-Романенко С.** Подорожні нотатки: визначення, особливості, еволюція жанру / С. Дідух-Романенко // Коло. – 2013. – № 5. – С. 23–25.

8. **Котляр М. Ф.** Шукачі й дослідники скарбів / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 150 с.

9. **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Даніел Крман. – К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 180 с.

10. **Мацьків Т.** Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Теодор Мацків. – Київ, Полтава, 1995. – 280 с.

11. **Наливайко Д.** Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

12. **Оглоблин О.** Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 350 с.

13. **Пасемко І.** Україна на сторінках «Itinerarium» (1708–1709) словацького євангеліста Даніела Крмана / І. Пасенко. – URL: http: // archive.nndiuvi.org.ua/fulltext.html?id=1732.

14. **Славинський М.** Вустами свідка Полтавської битви: [визначний словацький письменник Даніел Крман був свідком битви та першим серед європейців описав свої зустрічі з гетьманом України І. Мазепою і королем

Швеції Карлом 12 у своїй книзі «Itnerarut» / М. Славинський // Чумацький шлях. – 2008. – №. 4. – С. 2–3.

15. **Слісаренко О.** Тінь Полтави / О. Слісаренко. – Дніпро: Логос, 2016. – 182 с.

16. **Станіславський В. В.** Крман Даніел / В. В. Станіславський. – К.: Наукова думка, 2008. – 568 с.

17. **Томашівський С.** Словацький висланник на Україні: 1708–1709 рр. / С. Томашівський // Науковий збірник, присвячений ювілею проф. М. С. Грушевського. – Львів, 1906. – С. 301–345.

18. **Шевченко Ф. П.** З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII–XVIII століття) / Ф. П. Шевченко. – С. 100–105. – URL: https: // shron1.chtyvo.org.ua/Chernov_Yevhenii/Z_istorii_ukrainskoi_numizmatyky_Hroshova_terminolohiia_XVIIXVIII_st.pdf

19. **Шерстюк В. В.** Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України / В. В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. – 2016. – Вип. 9. – С. 239–241.

М. В. Коваленко

Подорожній щоденник Даніела Крмана як джерело соціальної та військової історії Полтавщини

У статті аналізується постать Даніела Крмана та історичні умови створення його «Подорожнього щоденника», розкриваються особливості відображення соціального розвитку українських земель. Аналізується військово-політична історія Полтавщини крізь призму поглядів мандрівника.

Ключові слова: Даніел Крман, «Подорожній щоденник», Полтавщина, Іван Мазепа, Швеція, Полтавська битва.

M. V. Kovalenko

Travel Diary of Daniel Krman as a Source of Social and Military History of Poltava Region

The article analyzes personality of Daniel Krman and historical conditions of his «Travel Diary» creation. The peculiarities of the reflection of social development in the country's lands in the D. Krman's diary are revealed. The military and political history of Poltava Region is analyzed through the prism of the traveler's views.

Keywords: Daniel Krman, «Travel Diary», Poltava Region, Ivan Mazepa, Sweden, the Poltava Battle.

УДК 904-048.67:338.48]:004

О. О. Малік
(м. Полтава)

ІННОВАЦІЙНИЙ ДІДЖИТАЛ-ПРОДУКТ З ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ

У публікації проаналізовано важливість популяризації пам'яток археології та історії Полтавської області з використанням сучасних діджитал-технологій. Продемонстровано позитивний вплив цифрових продуктів у рамках інноваційного проєкту «#Віртуальні_мандрівки_Полтавщиною» на промоцію, охорону, збереження археологічної спадщини і туристичну привабливість місцевості.

Ключові слова: цифрові технології, пам'ятки археології, популяризація, діджиталізація, діджитал-продукт, культурний туризм, Полтавщина, інноваційний проєкт.

На сьогодні показник зрілості суспільства — це ставлення до пам'яток історичного спадку. Їхня популяризація, збереження та охорона мають бути одним із важливих напрямків культурної політики, адже багата культурна спадщина України є частиною всесвітнього культурного надбання. Зокрема, це стосується пам'яток археології, що є унікальними свідками минулого та підґрунтям для дослідження історії, культури, побуту наших предків.

До того ж, промоція саме археологічних пам'яток культурної спадщини — це, власне, новий підхід у концепції розвитку екскурсійної галузі. Зважаючи на те, що подібні об'єкти здебільшого частково збереглися поза межами великих сіл та містечок, часом — у мальовничих куточках Полтавщини, ці автентичні місця (фортеці, майдани, місця битв тощо) — становлять потенційний ресурс для збільшення кількості подорожей, розвитку громад у культурній сфері.

Тож, для того, щоб ці пам'ятки не були «мертвими», їх слід як постійно популяризувати і розвивати у туристичній сфері, так і підкреслювати їхню значимість у сенсі давніх історичних реліквій. Й це особливо актуально у наш конфліктний та складний час

воєнної агресії з боку рф, коли історико-культурна спадщина України має залишатися міцним ґрунтом самоідентичності.

Враховуючи реалії сьогодення, можна виокремити актуальність та ефективність такого способу як діджиталізація. Діджиталізація — це широкий спектр можливостей, що дають змогу інтегрувати культурні та історичні надбання у віртуальний простір (оцифровані експонати, тури, каталоги, експозиції та онлайн-ресурси тощо). У такий спосіб культурна спадщина може бути як збережена і відтворена засобами цифрових технологій, так і репрезентована в онлайн-просторі та потужно проартикульована в суспільстві.

Щодо технологічних процесів цифровізації культурних надбань, які вже давно й активно впроваджуються в ЄС, можна констатувати, що потреба діджиталізації у сфері української культурної спадщини до 2020 р. не була усвідомленою на урядовому рівні. Міністерством культури та інформаційної політики за всі роки незалежності України не було вироблено ні стратегії, ні політики щодо цифрової систематизації й обробки культурної спадщини, немає гайдів, дорожніх карт чи реальних практик і кейсів, реалізованих на рівні держави та за її підтримки.

Незаперечний факт — це очевидний існуючий дисбаланс, коли наше суспільство вже тривалий час активно використовує й розвиває інформаційно-комунікаційні технології, а ось сфера української культури досі перебуває переважно в «аналоговому» просторі. Особливо це стосується напрямку оцифрування археологічних пам'яток — серед цифрових проєктів ця тема взагалі завжди займала найнижчий пріоритет.

Саме тому на момент початку 2022 р. в Україні існувало лише кілька поодиноких прикладів подібних проєктів. Здебільшого вони стосувалися поодинокої актуалізації точкових відомих археологічних пам'яток (по типу історико-культурних заповідників «Тустань» [1], «Древній Звенигород» [2], «Давній Пліснеськ» [3]). Що ж до пам'яток і об'єктів української археологічної та історичної спадщини Полтавської області — до 2020 р. вони навіть не бралися за основу для створення інноваційних культурних продуктів.

Це пояснюється відсутністю необхідної уваги до подібних об'єктів, адже потенціал локальних старожитностей не достатньо проартикульований у контексті місцевого й національного надбання та розвитку туристичної галузі. Наприклад, серед археологічної спадщини Полтавщини найбільш відомим є лише Більське

городище, тоді коли інші комплекси, пам'ятки та об'єкти незаслужено лишаються поза увагою. Отже, питання доступності всього цього масиву історико-археологічного культурного надбання Полтавщини для українців і світу могло б у тій чи іншій мірі бути вирішене його оцифруванням і подальшою промоцією в онлайн-форматі.

Метою цієї роботи є аналіз напрямку популяризації історико-археологічної спадщини Полтавщини на прикладі інноваційного культурного продукту. Таким у сфері популяризації історико-культурної спадщини Полтавщини вперше став ресурс з інтерактивною мапою пам'яток археології Полтавської області — «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини», що був розроблений Комунальним закладом «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (далі — КЗ «ЦОДПА») у 2020 р. за підтримки «Українського культурного фонду» та «Zagoriy Foundation».

«Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини» — далі *«#Віртуальні_мандрівки_Полтавщиною»* (https://map.codpa.org.ua/) [4] — проєкт-переможець грантового конкурсу «Українського культурного фонду» (далі — УКФ) у програмі «Культурна спадщина» ЛОТу «Інноваційний культурний продукт», що був успішно реалізований у період з червня по жовтень 2020 р. [5].

Ідеєю проєкту стала унікальна онлайн-платформа з інтерактивною мапою пам'яток археології та історико-культурної спадщини Полтавської області. Основні діджитал-продукти проєкту: онлайн платформа з 3D-мапою, 6 віртуальних маршрутів, дві 3D-реконструкції стародавніх поховань, 260 цифрових візитівок на пам'ятки та об'єкти археології й історії, 40 сферичних панорам та 13 3D-візуалізацій пам'яток археології та історії області (рис. 1)*. На цій онлайн-мапі користувачі можуть віртуально пересуватися методом перельоту програми Google Earth Pro, подорожувати туристичними маршрутами та знайомитися з історико-культурним надбанням регіону, зокрема, через віртуальні кабінети оцифрованих пам'яток археології (рис. 2)**.

Результати впровадження інноваційного культурного продукту в довгостроковому вимірі для Полтавського регіону такі:

* Рис. 1. див. на кол. вкл. VII

** Рис. 2. див. на кол. вкл. VII

• **Висока суспільна цінність продукту в збереженні й охороні локальної культурної спадщини.** За допомогою впровадження електронного «археокадастру» з доступною онлайн-документацією археологічних об'єктів, яким відтепер можуть користуватися ТГ, пам'яткоохоронці та правоохоронці. Це дає змогу притягнути до відповідальності особу чи організацію, що руйнує чи грабує об'єкт не лише в адміністративному, а й в кримінальному порядку. Провадження такого характеру, при вдалому розголосі, дають змогу дещо знизити інтенсивність самовільних руйнувань і грабунку пам'яток. Наявність інформації про об'єкти та пам'ятки для місцевих громад спонукатиме контролювати наявність та актуальність облікової документації для об'єктів.

• **Висока суспільна цінність продукту в популяризації археоспадщини та розвитку культурного туризму.** За допомогою впровадження віртуальних маршрутів з інтегрованими панорамами, 3D-сферами, 3-D-реконструкціями поховань була здійснена популяризація та лікбез щодо наявної археологічної спадщини серед населення; актуалізована значущість потенціалу регіональної історико-культурної спадщини для місцевих громад; створено спектр нових можливостей для культурного туризму й активного подорожування регіоном, зокрема — через платформу власного кабінету користувача і можливості збереження ним власних віртуальних маршрутів на ресурсі (рис. 3)*.

Туристичний сектор, краєзнавці та громади отримали єдиний ресурс, за допомогою якого можна наповнювати мапу власними цікавими об'єктами, будувати віртуальні туристичні маршрути й репрезентувати їх громадськості наочно. Шість авторських маршрутів, вже представлених на ній (рис. 4)**, з найбільш цікавими визначними місцями будуть спонукати до того, щоб ці об'єкти з'являлися у маршрутах організацій, що займаються «культурно-пізнавальним туризмом» [6].

Загалом же питання актуалізації значимості археологічних пам'яток в Полтавській області для громадськості було вперше вирішено за рахунок подібної цифрової технології. Пересічному користувачу пропонується зазирнути у незвідану історію Полтавщини та відкрити світ маловідомих археологічних старожитностей, про які 60% місцевого населення раніше нічого не було відо-

* Рис. 3. див. на кол. вкл. VIII

** Рис. 4. див. на кол. вкл. VIII

мо (за даними соціологічного опитування, проведеного в 2020 році [7]). У рамках комунікаційної кампанії для цільових авдиторій була максимально розкрита інформація про пам'ятки, поширено інформацію, що «Археологічна спадщина — це круто», і що «Археологічно-історичний туризм обов'язково треба спробувати».

Та тим не менш, під час підготовки і реалізації подібних проєктів ініціативні групи можуть зіштовхнутися із такими викликами.

• **Проблема:** Погана залученість зацікавлених сторін в особах представників місцевих громад, урядовців, місцевих очільників сфери культури або навіть повна відсутність попередньої «просвітницької» роботи з ними активістів культурної сфери та пам'яткоохоронців, — одна з основних причин занепаду археологічної спадщини. У переважній більшості місцеві громади можуть не розуміти цінності та необхідності збереження культурного надбання на власній місцевості. Часто це стає причиною конфліктів із бізнесом, на території якого є ділянки з розташованими на них об'єктами, де часто ведеться господарська діяльність. Переважно, очільники громад сприймають таку роботу як промоція і збереження культурної спадщини як щось таке, що «не на часі та непотрібне саме тоді, коли є чимало інших, на їхню думку, більш нагальних проблем».

Основний чинник цієї проблеми також у тому, що реформа децентралізації, що передбачала взяття відповідальності за локальні культурні пам'ятки органами місцевого самоуправління, ще триває не зважаючи на своє відзвітоване завершення.

Методи вирішення проблеми. Діалог із громадами та чиновництвом в момент презентації продуктів і надалі, під час підтримки сталості реалізованих продуктів в інформаційному полі; позиціонування чинників, що впливають на нищення пам'яток та актуалізація значимості археоресурсу для розвитку місцевості, проговорення наявних чи потенційних конфліктогенних факторів та вироблення пропозицій відповідних рішень є необхідною умовою збереження й ефективного управління культурною спадщиною. Працювати з представниками громад та органами місцевого самоуправління на місцях критично важливо, адже сусідство з культурними пам'ятками у громаді може вплинути на підвищення якості її життя та розвитку інфраструктури.

Нерозуміння певної національної цінності спадщини, юридичні обмеження, пов'язані з її охороною, брак довіри до ініціаторів проєктів та толерантності — основні проблеми, які слід розгляну-

ти, щоб налагодити роботу з місцевою громадою і представниками секторів культури. Для авторів проєкту було викликом поміж створення цифрових продуктів здійснити в якомусь роді «просвітництво» серед місцевих громад Полтавщини, що в наслідку дало (хоч і не завжди) ефективні результати: наприклад, позитивні відгуки правоохоронних органів та ініціатива від окремих громад із замовлення облікової документації на пам'ятки археології. Наприклад, було повністю оновлено облікову документацію на пам'ятку національного значення «Гінцівська палеолітична стоянка» (рис. 5)*.

• **Проблема:** нестабільність української економіки під час форс-мажорних ситуацій (воєнний стан, коронавірусна епідемія тощо). Для ініціативної групи проєкту проблема відобразилася у вигляді секвенції державного бюджету після оголошення переможців реєстру програми, за яким в результаті конкурсного відбору організації-переможці мали б отримати фінансування на реалізацію грантових проєктів. У травні 2020-го р. відповідно до ухвалення КМУ заплановані бюджетні кошти на реалізацію грантових програм УКФ передали на «антиковідний фонд» [8]. Це рішення призвело до багатьох негативних наслідків, як то тривалої невизначеності щодо загальної перспективи реалізації проєкту та затримання його старту на 1,5 місяці.

Загально-прийнятою практикою ІТ-компаній в Україні є узгодження кошторису своїх послуг в американських долларах (прив'язка), що в подальшому вилилося у підвищення вартості послуг із виготовлення ресурсу (у зв'язку з відчутною інфляцією), які Центр компенсував за рахунок власних надходжень.

Методи вирішення проблеми: передбачення факторів ризику з економічною нестабільністю в форматі двосторонньої угоди з потенційними розробниками проєктів. У випадку з відсутністю державних коштів на грантові програми співавтори проєкту *«#Віртуальні_мандрівки_Полтавщиною»* проявили власну ініціативу в інформаційній кампанії для лобіювання питання повернення коштів культурним інституціям. У результаті загальних зусиль культурної спільноти фінансування проєкту все таки здійснилося за рахунок підтримки приватного родинного фонду «Zagoriy Foundation» у форматі спільної координації з УКФ.

Натомість, в умовах обмеженого бюджетування за вимогами УКФ виконавці проєкту були змушені скоротити й без того стар-

* Рис. 5. див. на кол. вкл. IX

товий «економний» кошторис на його реалізацію, а саме — скасувати витрати на комунікаційну кампанію та на організацію публічних заходів. У результаті цього команда проєкту підключила ресурс зв'язків у культурному секторі, забезпечивши деякі активності через партнерство (до прикладу, презентація ресурсу відбулася на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [9], економлячи на оренді приміщення). Відтак потрібно наперед бути готовими до ризиків скорочення бюджетів на активності та «підсилювати» сталість власних проєктів партнерськими зв'язками.

• **Проблема:** Події в Україні, які поставили під ризик успішне виконання комунікаційної кампанії, що наразі не менш важливо, ніж розробка цифрових продуктів. Та більше, без ефективної промоції жоден віртуальний чи цифровий проєкт довго «жити» не зможе і ймовірно, «затоне» в інформаційному просторі без належної уваги цільової авдиторії.

Взагалі ж, досить часто розробники проєктів в особі комунальних закладів та установ не планують належним чином унікальність комунікаційних кампаній власних проєктів, прирікаючи вагомі попередні наукові здобутки на ризик бути «мертвонародженими» в культурному полі. До прикладу, через осінні місцеві вибори голови Полтавської громади та черговий спалах коронавірусної інфекції в жовтні 2020-го інформаційний простір Полтавщини відволік увагу цільових авдиторій та нівелював приблизно 30% охоплення відвідувачів інтерактивної мапи.

Методи вирішення проблеми: знаходження додаткових ресурсів для подолання ризиків (трудових та матеріальних), вміння та мотивація колективу працювати в короткі терміни. У випадку з фінальною презентацією *«#Віртуальні_мандрівки_Полтавщиною»* команда проєкту взяла на себе організацію додаткової таргетингової кампанії в соціальній мережі Facebook, SEO-кампанії й витрати на неї, вчасно упередивши ризики невиконання планових показників із залучення авдиторій на ресурс, а також продумала та реалізувала креативний підхід до публікації інформаційних дописів в соціальних мережах з промоції продукту [10; 11].

Можна констатувати що впровадження діджитал-продукту *«#Віртуальні_мандрівки_Полтавщиною»* позитивно вплинуло на розвиток краєзнавчої, пам'яткоохоронної, популяризаційної, туристичної діяльності на теренах Полтавщини, запропонувавши звернути увагу на історико-археологічний туризм.

Розробники проєкту не зупиняються на вдосконаленні ресурсу, наприклад, за 2021 рік мапа оновилася додатковим функціоналом: був інтегрований шар з назвами районів, сільських рад, населених пунктів, що дало можливість орієнтуватися на місцевості, а також ресурс доповнився можливістю публікувати посилання на точки та маршрути в соціальній мережі Facebook з прив'язкою тексту та відповідної ілюстрації.

Можна констатувати, що популяризація культурної спадщини засобами цифрових технологій — на сьогодні одна з найбільш перспективних. До того ж, про те, що оцифрування — вже не розкіш, а обов'язкова умова здорових культурницьких процесів у країні, — свідчать отримані високі результати залучення цільових авдиторій впродовж представленого нами проєкту, що продемонстрував високу ефективність національного рівня. Підтвердженням цього є отримання ним перемоги в конкурсі кращих українських проєктів за 2020 рік, реалізованих за підтримки Українського культурного фонду в номінації від «Zagoriy Foundation» — Кращий цифровий проєкт року [12] (рис. 6)*.

Головна ж ідея діджиталізації культурної спадщини — щоб активісти, які створюють подібні ініціативи [13], та заклади культури, що зберігають та популяризують культурні пам'ятки, ставали все більш активними в напрямку інновацій. Проте, для цього слід трансформуватися і митцям, і установам, і ресурсам, що їх просуватимуть, а також уряду, бізнесу, громадам. Зокрема, дуже важливим у процесі діджиталізації національного надбання є саме роль держави, усвідомлення нею важливості цього процесу, бажання очільників культурного сегменту й політична воля.

Тому поки в державних інституціях відбуваються масштабні трансформаційні процеси — час брати справу в руки ентузіастам сфери культури, безпосередньо зацікавленим у її цифровій трансформації та інтегрувати нові унікальні продукти в культурний простір.

Джерела та література

1. Публікація на сайті. Додаток TUSTAN AR // Державний історико-культурний заповідник «Тустань». Опис створеного діджитал-продукту. – URL: https: // tustan.ua/fun/tustan-ar/ (Дата звернення: 30.06.2022 р.)

2. Новина. На Львівщині запрацює віртуальний музей «Древній Звенигород» // Мультимедійна платформа іномовлення України. – URL:

* Рис. 6. див. на кол. вкл. IX

https: // www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3288716-na-lvivsini-zapracue-virtualnij-muzej-drevnij-zvenigorod.html (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

3. Відео-публікація в соціальній мережі Facebook. «3-D модель Давнього Пліснеська» // КЗ Львівської обласної ради «Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ». – URL: https: // www.facebook.com/plisnesko/videos/1219937228192867/ (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

4. Онлайн-ресурс. Інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини» // КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради. – URL: (https://map.codpa.org.ua/) (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

5. Новина. «Полтавці розробляють віртуальні мандрівки пам'ятками археології». – URL: https: //poltava365.com/poltavcziv-zaproshuyut-na-virtualni-mandrivki-pam%E2%80%99yatkami.html (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

6. **Добряк А.** Презентували п'ятірку авторських туристичних маршрутів археологічними пам'ятками Полтавщини // Онлайн-видання «ЗМІСТ». – URL: https: // zmist.pl.ua/news/prezentuvali-pyatirku-avtorskih-turistichnih-marshrutiv-arheologichnimi-pamyatkami -poltavshchini (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

7. **Шерстюк В., Малік О., Деркач Ю.** Археоспадщина Полтавщини — навіщо популяризувати, мандрувати і зберігати / В'ячеслав Шерстюк, Оксана Малік, Юлія Деркач. – URL: https: // www.codpa.org.ua/arkheodopyt-arkheospadshchyna-poltavshchyny-navishcho-populyaryzuvaty-mandruvaty-y-zberihaty (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

8. Стаття. Гроші на культуру: як формуватимуть бюджети на наступний рік // Прес-центр Українського кризового медіа-центру. – URL: https: // uacrisis.org/uk/groshi-na-kulturu-yak-formuvatymut-byudzhety-na-nastupnyj-rik (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

9. Публікація на сайті. Як відбулася презентація Інтерактивної мапи «#Віртуальні_мандрівки Полтавщини». – URL: https: // www.codpa.org.ua/node/147 (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

10. Публікація зі сторінки @ poltavacodpa в соціальній мережі Facebook під час комунікаційної кампанії проєкту. URL: https: // www.facebook.com/poltavaCODPA/posts/pfbid0JrvtayErdehMVnh8Aha XdmHibsHSj6tfmE6HsEzfmfiR94BaaPBqBvzq7ReYSizol (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

11. Публікація зі сторінки @ poltavacodpa в соціальній мережі Facebook під час комунікаційної кампанії проєкту // Туристична картка об'єктів культурної спадщини в м. Лубни та поблизу нього з ілюстрацією-інфографікою. – URL: https: // www.facebook.com/poltavaCODPA/posts/pfbid08tnEgTWNSXRJKj9bCJS74jTyjQSaSX5LrwnQRQKqJULWkWw88cwS5G5WkzgrtBE9l (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

12. Новина. Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини» потрапив до фінального списку // Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради. – URL: https: // www.codpa.org.ua/virtualni-mandrivky-pamyatkamy-arkheolohiyi-ta-istoriyi-poltavshchyny-potrapyv-do-finalnoho-spysku (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

13. Електронна презентаційна брошура інноваційного проєкту // КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради .– URL: https: // drive.google.com/file/d/1SWSvPYlcBPVAtYvPl7VmuozHuUXIwY56/view?usp=sharing (Дата звернення: 30.06.2022 р.).

О. О. Малік

Інноваційний діджитал-продукт з популяризації та збереження археологічних пам'яток Полтавщини

У публікації розглядається проблема відсутності практик збереження і популяризації археологічної спадщини Полтавської області через нові інноваційні підходи та діджитал-формат. Наводяться причини актуальності для оцифрування місцевих археологічних пам'яток та об'єктів. Як приклад рішення проблеми презентується досвід створення у 2020 р. інтерактивної онлайн-мапи археокадастру. Висвітлюються проблеми реалізації проєкту та наводиться «дорожня карта» рішень щодо можливих викликів створення інноваційних культурних продуктів. Представлені результати впровадження подібного продукту, що були спрямовані на просвітництво місцевих громад, розвиток історико-культурного туризму та вдосконалення пам'яткоохоронної діяльності через діджитал-технології.

Ключові слова: цифрові технології, пам'ятки археології, популяризація, діджиталізація, діджитал-продукт, культурний туризм, Полтавщина, інноваційний проєкт.

O. Malik

An Innovative Digital Product for the Promotion and Preservation of the Archaeological Monuments of Poltava Region

The publication examines the problem of the lack of practices of preservation and popularization of the archaeological heritage of the Poltava Region through new innovative approaches and digital format. The reasons for the relevance for the digitization of local archaeological monuments and objects are given. As an example of problem solution, the experience of creating an interactive online archaeo-cadaster map in 2020 is presented. The authors of the project share the problems in the implementation of the project and provide a "road map" of solutions to the possible challenges of creating innovative cultural products for communal institutions and cultural activists. The publication presents the results of the implementation of a similar product aimed at educating local communities, developing historical and cultural tourism, and improving monument preservation activities through digital technologies.

Keywords: digital technologies, archeological monuments, popularization, digitalization, digital product, cultural tourism, Poltava Region, innovative project.

УДК 902+94]:004.946]](477.53)

Ю. В. Деркач
(м. Полтава)

3D-РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОХОВАНЬ ДОБИ БРОНЗИ: З ДОСВІДУ ВИКОНАННЯ ПРОЄКТУ «ВІРТУАЛЬНІ МАНДРІВКИ ПАМ'ЯТКАМИ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ»

Про 3D-моделі поховань людей бронзового віку на момент захоронення в ключі виконання інноваційно-культурного продукту — онлайн-платформи з інтерактивною мапою «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини».

Ключові слова: 3D-модель, 3D-реконструкція поховань, ямна культура, катакомбна культура, бронзовий вік, археологічна реконструкція.

Інноваційно-культурний продукт «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини» — це інтерактивна мапа з опціями віртуальних подорожей і широким функціоналом, що включає в себе: комплекс електронних та пам'яткоохоронних досьє на понад 200 пам'яток та об'єктів культурної спадщини області; 6 авторських туристичних маршрутів; 30 сферичних панорам, 10 3D-візуалізацій та 2 3D-моделі реконструкцій поховань [15].

Саме 3D-реконструкції є однією з важливих складових проєкту, а візуально, можна вважати і найцікавішою, зважаючи на охоплення аудиторії та інтерес до саме цього підходу у відтворенні археологічних матеріалів. Під час підготовки проєкту було прийнято рішення відтворити 3D-моделі двох об'єктів — так зване «Воїнське поховання» з околиць с. Солонці та «Родове» з с. Новофедорівка.

«Воїнське поховання» донецької катакомбної культури входить до маршруту «Полтавщина — колиска індоєвропейської цивілізації» [11] та розташоване на мапі у точці, відповідній с. Солонці Дмитрівського старостату Горішньоплавнівської міської ради Полтавської області [12] (рис. 1)*.

«Родове поховання» пізньоямної культури є частиною маршруту «Археологія автострад» [13]. Розташоване на мапі у точці непо-

* Рис. 1. див. на кол. вкл. X

далік с. Новофедорівка Чутівської територіальної громади на Полтавщині [14] (рис. 3)*.

Вибір саме цих поховань для реконструкції не був випадковим: обидва є по своєму унікальними, добре репрезентують свою часову та культурну належність, мають чудово збережені матеріальні знахідки, придатні для якісного відображення, і головне, — візуально цікаві.

«Родове поховання» походить із розкопок курганної групи II поблизу с. Новофедорівка — впускного комплексу доби ранньої бронзи пізньоямного часу (розкопки Б. Сала та В. Шерстюка, 2019 р.) [18, с. 233–236], містило скелети трьох осіб — чоловіка, жінки і дитини. Звідси й висновок, що воно могло бути сімейним, родовим.

Чоловік у ньому супроводжувався до потойбіччя кам'яною сокирою, жінка — скроневим бронзовим кільцем, а немовля — разком намиста у складі амулетів з ікол тварин, кістяних пронизок, більшість із яких були декоровані гофруванням.

За кістковими рештками чоловік був покладений у класичній для ямної спільноти позі — з підігнутими і піднятими в колінах ногами, що пізніше завалилися вбік. Тоді як жінка лежала на боці, головою та ногою притиснувшись до тіла чоловіка, і поклавши одну руку на його. Таке положення вказує на те, що жінка відправилася у засвіти разом із чоловіком ще живою, зайнявши таку позицію вже в могилі, найімовірніше, після того як прийняла отруту.

Чи було це її добровільним рішенням, продиктованим дотриманням традицій, чи примусовим, — встановити, на жаль, неможливо. Подібні аналогії хоч і не часто, але відомі й у інших культурах, зокрема, висоцькій [4, с. 199, рис. 80–81].

«Воїнське поховання» (з досліджень групи курганів I, поховання 5 донецької катакомбної культури, поблизу сучасного с. Солонці, розкопки 2006 р. О. Б. Супруненка) — безумовно, представника тогочасної соціальної верхівки катакомбної культурної спільноти. Облаштування цього поховального комплексу супроводжувалося розміщенням поряд із ним жертовної ями, куди було вміщено величезний ріпоподібний округлодонний горщик, що нині реставрований та експонується в Краєзнавчому музеї міста Горішні Плавні (об'єм посудини бл. 41 л). Подібні посудини, на думку вчених, відгравали важливу роль при проведенні родових обрядів,

* Рис. 3. див. на кол. вкл. XII

і, звісно, позначали супровід очільника роду чи племені. Не виключено, що саме із влаштуванням цього поховання пов'язана маленька кам'яна антропоморфна стела, з обрисами постаті людини, що могла вінчати верхівку кургану чи місце відкопування входу до катакомби на насипу.

Поховання 5 знаходилося у складній поховальній споруді-катакомбі, що містила, крім вхідного колодязя, дромос–прохід з кількома камерами-«коридорами». В кінці цього проходу, посеред найбільшої камери таким чином влаштованого під насипом кургану поховального склепу, лежав небіжчик, звернений ногами до дальньої стінки. За кістковими матеріалами, виявленими in situ, це був чоловік у віці 18–20 років. Похований був при житті чи відразу ж після смерті обезголовлений, що засвідчувало положення кількох шийних хребців, різко відведених вправо і застиглих у цьому зміщенні. Череп був викладений тім'яною частиною донизу, під правим плечем похованого. Кісткові залишки людини засвідчували виразну розвиненість м'язів та значний потенціал здоров'я. Окремі кістки скелету були вкриті вохрою, зліва, біля тазу, простежена слідоподібна тонка пляма мінерально фарби — ритуальна «стопа» божества. На дні камери розміщувалися рештки органічної підстилки, долівка камери була всипана крейдою.

Біля правого плеча похованого лежало мармурове полірване свердлене навершя булави, з уламком збереженого древка. Виявлення у похованнях булав, що одностайно вважаються дослідниками інсигніями влади («клейнодами»), виконуючи й функцію владного зразка озброєння, дозволяє вважати таких похованих представниками родоплемінної аристократії, які поєднували в своїй особі традиційну світську та сакральну владу [19, с. 38–39].

Обезголовлення тіла могло стати як результатом побутових процесів (війни, сутички тощо), так і сакрального постмортального обряду для додаткового забезпечення «запечатування» могили. Наприклад, в європейській етнографії (особливо в ірландській) є вірування про так званих дуллаханів, вершників без голови, духів, які могли переслідувати тих, хто матиме сміливість потурбувати їх післяжиттєвий спокій [7].

3D-реконструкції здійснювались за принципом — від археофотофіксації та ескізних малюнків художника (дякуємо старшій науковій співробітниці ПКМ ім. В. Кричевського Тетяні Менчинській за те, що долучилася до цієї справи) до 3D-моделей, у такому обсязі: відтворення ймовірного зовнішнього вигляду насипу чи

входу в поховальну камеру; самої камери; тіл похованих у первісному вигляді (як щойно похованих, в одязі) та відтворення всіх знайдених артефактів (рис. 2: 4–5)*. Самі 3D-моделі виконала «Творча майстерня «Архітектон» (м. Київ).

Хочеться окремо зауважити про проблеми, з якими ми стикнулися як у підготовчих, так і у загальних роботах. По-перше, це сама спроба відтворення костюмів представників ямної та катакомбної культур бронзової доби.

Поняття костюм має дві основні системоутворюючі складові:

— основну (утилітарну) — комплект предметів захисту тіла, власне всі види основного плечового, поясного та верхнього одягу, головні убори, взуття;

— додаткову (естетичну), що виражається в якості матеріалів, кольоровій гамі, системі оздоблення та технічних прийомах його декорування, в наборах прикрас, зброї, аксесуарів, що в цілому формують його зовнішній вигляд.

Нашу спробу реконструкції можна віднести до так званої гіпотетичної моделі (за З. В. Доде) [9. с. 307]. Не маючи матеріальних фрагментів (одягу, тканин), ми можемо лише припускати, що носії культур епохи ранньої бронзи України використовували ткані полотна та оброблену шкіру для виготовлення одягу, але, звісно, не можемо достовірно зображати типи одягу та його крій.

Проте існують припущення про існування ще в палеоліті найпростіших форм захисту верхньої і нижньої частин тіла у вигляді окремо уживаних предметів (нагрудні та поясні перев'язи, фартухи, поножі, накидки, головні убори), шитого шкіряного і хутряного одягу у вигляді курток різної довжини, комбінезонів та довгополого одягу. Наявність артефактів типу гудзиків може вказувати на те, що поряд із глухим одягом вже могли існувати і його розпашні та напіврозпашні варіанти [6, с. 83].

Основним джерелом нашої реконструкції зовнішнього вигляду був предметний вміст поховальних камер, саме реальні, знайдені під час розкопок, «комбінації» знахідок були відправними точками у відтворенні зовнішнього вигляду поховань. Виходячи з того, що достовірної відповіді на питання, як виглядав костюм населення України того часу, спираючись на наявні на сьогодні дані, дати неможливо, ми, все ж, зробили цю спробу, використавши як орієнтир часово наближені європейські скандинавські поховання

* Рис. 2. див. на кол. вкл. XI

(доби ранньої бронзи) з добре збереженими зразками текстилю та можливістю орієнтуватися (за наявності такої) на їх колірність.

Найімовірніше склад ґрунтів і специфіка поховальних камер на території нашого регіону не дозволили зберегтися текстилю та шкірі, на відміну від данських прикладів — тамтешні кургани в середині створювали безкисневе та кисле середовище таким чином, у багатьох випадках, зберігаючи вказані вище матеріали [1, с. 642]

Тож деякі використані аналогії у відтворенні одягу.

«Воїнське поховання». За ймовірний аналог взяті плащі з поховань кургану Борум Ешой (Данія) та плащ й елементи одягу з чоловічого поховання з Тріндхой (Данія) [3]. В одному з них плащ мав форму овалу і був виготовлений з грубої вовни з додаванням до неї тваринних волокон. Він лежав поверх тіла на кшталт покривала, але припускають, що його могли носити на обох плечах зі злегка підігнутим коміром на зразок шалі. Цю ідею підкріплює й інший плащ, з Мульдбьєрга [2], який мав сліди зношення на «комірі». Існує також і більш зручна варіація носіння плаща (яку ми і використали) — асиметричний спосіб, при якому полог плаща скріплювався б на правому плечі — так права рука залишалася б вільною (саме біля правого плеча лежала булава).

«Родове поховання». На талії одяг стягувався поясом, який був важливою частиною як чоловічого, так і жіночого костюмів раннього бронзового віку (як у похованнях чоловіка та жінки з Тріндхой) [1, с. 641, рис. 1–2]. Чоловічий ремінь міг бути виготовлений зі шкіри і застібатися за допомогою поясного гачка або це міг бути простий плетений шерстяний шнур, прикрашений на кінцях кистями, що зав'язувався простим вузлом на животі. Такі плетені пояси відомі за більш ранніми знахідками. Ми використали прості плетені текстильні пояси для жінки і чоловіка.

Також одна зі знахідок — бронзове кільце, що, ймовірно, in situ лежало на скроні жінки, наштовхнуло нас на припущення, що тут, можливо, було присутнє текстильне очілля (слідів шкіряних виробів на черепі не було виявлено), до якого кільце кріпилося, слугуючи скроневою прикрасою [20, с. 16].

Взуття. За характером прикриття ноги взуття в основному ділиться на таке, що захищає лише ступню, і таке, що вдягається на ступню та гомілку [17, с. 101–102]. В обох реконструкціях для чоловічого взуття ми використали обидва види.

Наприклад, у «родовому похованні» як аналог чоловічого взяли взуття з того ж поховання у Тріндхой (Данія), що являло

собою подовжений шматок грубої шкіри, обгорнутий знизу навколо ступні, без підошви. Передня частина пронизувалася тасьмою, потім тасьма обв'язувалася навколо кісточки. З мінімальними змінами ця модель проіснувала до залізного віку. Деякі знахідки в жіночих похованнях, що належать до пізнішого часу, вказують на можливість існування повноцінних черевиків з окремо викроєними підошвами та верхньою частиною.

Тканини та їх оздоблення в обох похованнях. Результати аналізу органічних барвників з дослідження «Bronze Age wool: provenance and dye investigations of Danish textiles (Вовна бронзового віку: дослідження походження та барвника датського текстилю)» дозволили науковцям пояснити наявність виявленого у зразках таніну результатом хімічної міграції з дубових трун до текстилю, який не вказує на використання барвника. Адже жодних компонентів, які можуть бути пов'язані з будь-яким іншим джерелом барвника не було знайдено. Це призвело до висновку, що немає жодних доказів використання органічних барвників у тканинах доби датського раннього бронзового віку.

Ці результати підтвердили попередні дослідження, які також вказували, що скандинавські тканини ранньої бронзи не фарбувалися [1, с. 644].

Але, зважаючи на різні способи поховання та «консервації» самих захоронень, ми припустили, що можливими органічними джерелами у фарбуванні давніх тканин можуть бути рослини — вільха, береза, горіх, дуб, а також деякі трави [8, с. 40–56] лісостепової зони України. Тому залишили колір у деяких з елементів одягу, відмовились, наприклад, від синього кольору, зважаючи на те що, відповідні барвники почали використовувати значно пізніше. Натомість замінили кольори на вохристо-червоні й жовтуваті, які могли мати місце і використовуватись за епохи бронзи. Адже відомо, що аж до XIX ст. використовувались виключно природні барвники тканин [16, с. 118].

Дотримуючись вихідного матеріалу (залишки текстилю чи шкіри у комплексах захоронень не збереглися) з конкретних поховань — ми все ж припускаємо, що небіжчики були вдягнені. Тому спробували акуратно, без зайвого фантазування, змоделювати, як міг виглядати орнамент на одязі людей тієї доби, спираючись на декорування горщиків відповідної епохи й елементів прикрас у інших хронологічно відповідних комплексах. Тому нами був використаний дещо стилізований хвилястий, ялинковий та точ-

ковий орнаменти — типологічно притаманні для носіїв ямної культури.

Прикраси. У «родовому похованні», крім бронзового скроневого кільця, було знайдено багатий разок намиста із пронизок, намистин та зубів-амулетів, що належали лисиці та собаці.

Підвіски із зубів, кігтів та кісток диких тварин — не дивлячись на суто мисливську «тематику», часто були прерогативою супроводу саме жіночих і дитячих поховань, що дозволяє інтерпретувати їх функціонально як оберегів матері та дитини [20, с. 83]. Підвіски із зубів, ікол дають можливість висувати припущення, що все це пов'язане з тотемними тваринами-покровителями роду (як то вовк чи лисиця, поширені в лісостепу).

Усе це дає підстави для припущення, що саме це намисто не було вдягнене ні на кого з похованих, а, ймовірно, містилося в захороненні як супровідний оберіг. Звідси і таке розташування — біля тіла дитини.

Інші матеріальні супроводжуючі знахідки — навершя кам'яної булави, кам'яна сокира та горщик мали відмінний чи добрий стан збереження, що дозволило зобразити їх у 3D-форматі абсолютно реалістично як у плані текстур, так і у кольоровій гаммі (рис. 5)*.

За допомогою сучасних програм можна відтворити цілу форму виробу та візуально точно передати його текстуру. Також це дозволяє уточнювати розміри (доповнюючи втрачені частини), проводити реальніші виміри, а також стає у нагоді для візуалізації відновленого артефакту без застосування складних і тривалих реставраційних робіт [10, с. 124–125].

Окрім того, введення 3D-моделювання в археологію дає яскравішу, більш зрозумілу як фахівцям, так і широкому загалу візуалізацію результатів досліджень, створюючи «ефект присутності».

Повертаючись до проблем. Другою, і чи не найбільше ускладнюючою, була обмеженість у часі та в коштах, виділених на 3D-реконструкції у рамках грантового проєкту. Так, як наш проєкт включав у себе набагато більшу складову — віртуальну археологічну мапу регіону, 3D-реконструкції були хоч і важливою, проте лише маленькою його частиною, з обмеженим фінансуванням. Тож на все це варто зважати, щоб мати достатньо часу на попередній глибокий аналітичний підбір матеріалів і необхідний резерв коштів на якісну реалізацію.

* Рис. 5. див. на кол. вкл. XIV

Висновки. Не зважаючи на складність в інтерпретації саме одягу, нам все ж вдалося відтворити максимально наближену атмосферу та вигляд поховань.

Вибраний 3D-формат подачі створює ефект присутності у поховальній камері чи на місцевості поблизу, а текстовий супровід до кожного об'єкту на мапі дає можливість отримати інформацію про нього, тим самим розширюючи та доповнюючи рамки сприйняття й уявлення.

Отже, отримані одні з перших 3D-реконструкцій поховань доби раннього бронзового віку, виконані в Україні і використані для популяризації археологічних пам'яток, що колись, можливо, поповнять загальну базу всеукраїнських і міжнародних археологічних 3D-візуалізацій та послугуються відправною базою для майбутніх, удосконалених, новітніх реконструкцій.

Джерела та література

1 1. Bronze Age wool: provenance and dye investigations of Danish textiles. Karin Margarita Frei, Ulla Mannering, Ina Vanden Berghe & Kristian Kristiansen. – Antiquity Publications Ltd, 2017. – P. 640–654.

2. National Museum of Denmark. Prehistoric period (until 1050 AD). The Bronze Age / Men and woman in the Bronze Age. The man from Muldbjerg. – URL: https: // en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-bronze-age/men-and-woman-in-the-bronze-age/the-man-from-muldbjerg/

3. National Museum of Denmark. Prehistoric period (until 1050 AD). The Bronze Age. Men and woman in the Bronze Age. The man from Trindhшj. – URL: https: // en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-bronze-age/men-and-woman-in-the-bronze-age/the-man-from-trindhoej/

4. **Бандрівський М.** Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза / НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича / М. Бандрівський. — Львів, 2014. – 574 с.

5. **Васіна З. О.** До питання методології реконструкції українського історичного костюма (на прикладі палеоодягу) / З. О. Васіна // Наук. записки НаУКМА. – Т. 140: Теорія та історія культури. – С. 80–84.

6. **Васіна З. О.** Український літопис вбрання / З. О. Васіна // Світогляд. – 2010. – № 2. – С. 6–9.

7. **Шерстюк В. В.** Вершник без голови. – URL: https: //www. codpa.org.ua/vershnik-bez-golovi

8. **Відейко М. Ю.** Звіт про роботу археологічної експедиції НДЛ археології. 2020 року.

9. **Доде З. В.** Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования / З. В. Доде // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2005. – Т. 2. – С. 305–330.

10. **Жигола В. С., Скороход В. М.** Новітні методи фіксації в археології / В. С. Жигола, В. М. Скороход // Археологія. – 2019. – № 1. – С. 120–127.

11. Інноваційно–культурний продукт — інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». Маршрут «Полтавщина колиска індоєвропейської цивілізації». – URL: https: // map.codpa.org.ua/?route=6662

12. Інноваційно–культурний продукт — інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». Маршрут «Полтавщина колиска індоєвропейської цивілізації». Точка с. Солонці. 3D реконструкція «Воїнське поховання». – URL: https: // map.codpa.org.ua/?visitid=6670

13. Інноваційно–культурний продукт — інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». Маршрут «Археологія автострад». – URL: https: // map.codpa.org.ua/?route=7154

14. Інноваційно–культурний продукт — інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». Маршрут «Археологія автострад». Точка с. Новофедорівка: 3D реконструкція «Родове поховання». – URL: https: // map.codpa.org.ua/?visitid=6698

15. Інноваційно–культурний продукт. Інтерактивна мапа «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». – URL: https: // map.codpa.org.ua/

16. **Крупа Т. М.** Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н. е. – IV ст. н. е. (за матеріалами Криму) / Т. М. Крупа // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 112–122.

17. **Ніколаєва Т. М.** Історія українського костюма / Т. М. Ніколаєва. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

18. **Сало Б., Шерстюк В.** Рятівні дослідження на ділянці автотраси Полтава–Чутове у Чутівському районі / Б. Сало, В. Шерстюк // Археологічні дослідження в Україні 2019. – К.: ІА НАН України, 2020. – С. 233–236.

19. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Гротеск; ВЦ «Археологія», 2007. – 142 с. – (Серія «Старожитності околиць Комсомольська», частина V).

20. **Усманова Э. Р.** Костюм женщины эпохи бронзы. Опыт реконструкции / Э. Р. Усманова. – Лисаковск, Караганда, 2010. – 176 с.

Ю. В. Деркач

3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»

Працюючи над інноваційно-культурним продуктом — онлайн-платформою з інтерактивною мапою «Віртуальні мандрівки пам'ятками архе-

ології та історії Полтавщини», — а, зокрема, над 3D-моделями, ми поставили собі за мету відтворити поховання людей раннього періоду бронзового віку у такому вигляді, як вони, можливо, виглядали на момент захоронення.

Ключові слова: 3D-модель, 3D-реконструкція поховань, ямна культура, катакомбна культура, бронзовий вік, археологічна реконструкція.

Yu. V. Derkach

3D-reconsruction of the Bronze Age Burials: Experience of Making Project "Virtual Travels around Monuments of Archaeology and History of Poltava"

While working on innovational cultural product – online platform with interactive map "Virtual Travels around Monuments of Archaeology and History of Poltava" and 3D-models in particular – we aimed to reconstruct burials of the early Bronze Age people as these burials could look at the moment of burring.

Keywords: 3D-model, 3D-reconsruction of burials, the Pit-grave Culture, the Catacomb Culture, the Bronze Age, archaeological reconstruction.

УДК 069:008](091)

Т. К. Кондратенко, Л. В. Чеботарьова
(м. Полтава)

ІСТОРІЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ ПОВЕРТАЄТЬСЯ ІЗ НЕБУТТЯ

До 100-річчя І. Г. Шовкопляса розглянуто проблему реституції після Другої світової війни (1939–1945) музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зокрема, колекції народної керамічної іграшки

Ключові слова: Іван Шовкопляс, повернення культурних цінностей, свистунці, глиняна іграшка, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Історія музейної справи в Україні зберігає чимало імен науковців, дотичних до збереження вітчизняної культурної спадщини у часи великих випробувань. Серед них варто відзначити І. Г. Шовкопляса (1921–1997) – відомого українського історика, археолога, музейника. Наукова спадщина вченого представлена переважно археологічними та історичними дослідженнями, а ось його внесок у розвиток музейної справи є менш вивченим.

З-поміж питань музейництва, які входили до кола наукових інтересів ученого, осібно стоїть робота із повернення культурних цінностей, вивезених німецькими загарбниками під час Другої світової війни (1939–1945) та евакуйованих на схід колишнього СРСР.

Питання реституції культурних цінностей було і залишається актуальним для значної частини українських музеїв, що і досі не тільки розшукують вивезені предмети, а й намагаються ідентифікувати та відновити їх у своїх колекційних зібраннях.

Іван Шовкопляс був серед фахівців-музейників, які займалися розподілом музейних предметів, що у 1947 р. повернулись із Берліна до Києва. У своїй роботі вони керувалися важливим документом – «Актом інвентаризації і розподілу між музеями України і ДІКЗ «Києво-Печерська Лавра» культурних цінностей, повернутих із Німеччини» від 15 березня 1948 р. Цей документ був складений Комісією з приймання й інвентаризації музейних цінностей, повернутих із Німеччини, що діяла на основі Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 1487-р. від 02.12.1947 р.

Величезною проблемою у роботі комісії виявилась повна відсутність документів, котрі б підтверджували належність музейних цінностей до того чи іншого музейного закладу. Саме тоді до роботи і були залучені фахівці-консультанти, які за зовнішніми ознаками (шифрами музеїв, окремими написами і т. д.) проводили розподіл предметів [1, с. 221, 226–228].

Такий шлях повернення пройшли і вивезені окупантами музейні предмети Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вивчення та повернення їх до музейного простору розпочалося ще у 1947 р. і продовжується у наші дні. Актуальність цієї роботи визначена великою кількістю експонатів, що під час переміщення набули статусу депаспортизованих. Віднайти їх музейну історію – не лише необхідна, а і благородна справа.

Об'єктом нашого дослідження стали керамічні вироби, які серед цінностей, вивезених у 1943 р. із Полтавського музею, були репрезентовані, в основному, етнографічними зразками – побутовим посудом XIX – поч. XX ст., кахлями, керамічними іграшками – антропо- та зооморфними фігурками – свистунцями та ін.

В Описі експонатів, вивезених до Німеччини, укладеному 1947 р., що зберігся у робочому архіві фондів музею, знаходимо приблизну кількість цих предметів кераміки – загалом 138 од.

Важливою відправною точкою пошуків є «Акт від 29.VII.1948 р.», де зазначається: «...комісія в складі тт. Годанюк Н. Ф., Рудченко Г. А., Дараган Є. С., склали цей акт з приводу перевірки кількості та стану цінностей Полтавського історико-краєзнавчого музею, повернених з Німеччини. Комісією перевірено 7 ящиків №№ 581, 352, 519, 208, 346, 488, 741 та 2 скрині №№ 500, 67». Привертає увагу наведений тут стан збереження кожного експонату: усі керамічні вироби мали різний ступінь пошкодження, переважна більшість – розбита на фрагменти, які в свою чергу були змішані та частково втрачені.

У 1948 р. повернута кераміка була облікована та записана у нові інвентарні книги історичної групи зберігання. Інформація, що наводилась, щодо походження та способу надходження предметів, зводилась до наступного запису: «Повернуто з Німеччини. Акт від 29. VII. 1948 р.». З таким же супроводом повернуті цінності потрапили до інвентарних книг групи зберігання «Кераміка, скло», розпочатих у 1970-ті роки на заміну попередніх.

Зазначимо, що відомості про народні керамічні вироби, як і про інші предмети, були вилучені з фондово-облікової докумен-

тації ще у 1939 р., коли з переписаних тоді інвентарних книг зникли імена збирачів, дарителів, засновників колекцій, що увійшли до фондового зібрання. Фактично, вивезення їх до Німеччини відбулося завдяки втручанню тодішнього директора музею К. В. Мощенка – знаного етнографа, справжнього знавця української старовини, який чудово розумів цінність подібних речей [3].

Вивезення музейних цінностей із Полтавського музею проходило залізницею у 1943 р. із Києва – у напрямку на м. Кам'янець-Подільський. Вагон із Полтави з архівними документами, музейними предметами та іншим у дорозі був розбитий і частково пограбований. Залишки вантажу знаходились у повному безладі [2]. Отже, відомості про музейні предмети були остаточно втрачені.

У повоєнний час вихолощення історії експонатів, розпочате в угоду політичним віянням довоєнного часу, продовжилось. На часі було відродження музею, яке знову пішло під політичними гаслами і справжні перлини фондової колекції знову залишились «просто повернутими» і пошкодженими у вирі війни.

Спроби науково дослідити повернену кераміку здійснювалися у 1980 – 1990 рр., але всі вони були фрагментарні, обмежувалися вивченням окремих зразків. На часі проведення більш ґрунтовного вивчення всієї збірки, встановлення походження предметів та укладання каталогу керамічних виробів, вивезених і повернутих із Німеччини.

Дослідження реституйованих керамічних виробів розпочато із колекції народних іграшок-свистунців. Відомо, що значна кількість їх надійшла разом із іншими експонатами із Лубенського музею К. Скаржинської у 1906 р. і стала окрасою етнографічної збірки музею Полтавського губернського земства [5, с. 1]. Проте, до цього часу етнографічний відділ музею, який очолював відомий український етнограф і художник К. В. Мощенко (1876–1963), вже мав багаті етноколекції [4, с. 81].

Вивчення музейних предметів розпочате із порівняння наявних у сучасній збірці кераміки свистунців із такими, що внесені до акту повернення з Німеччини 1948 р. Нижче подано список реституйованих свистунців та співвіднесених з ними експонатів із сучасної колекції. Предмети розглянуті за такою схемою:

- номер ящика, в якому предмети вивозилися та були повернені;

- порядковий номер;

Свистунці, повернуті з Німеччини в 1948 р.

- в дужках подано порядковий номер за актом від 29.07.1948 р.;

- назва предмету й опис, старі цифрові позначки, стан зберігання на момент реституції за актом від 29.07.1948 р.;

- сучасні облікові позначення, у дужках – старий інвентарний номер за історичною групою зберігання, присвоєний предмету у 1948 р., назва, опис та стан зберігання згідно із діючими інвентарними книгами групи зберігання «Кераміка, скло».

Зазначимо, що старі цифрові позначки не відповідають обліковим номерам зі збереженої довоєнної фондово-облікової документації.

Ящик № 832

1. (371) Свистун у вигляді верхівця. 28035. Голова відбита.

ПКМВК 10856 Кс 894 (І 8144). Іграшка дитяча – свистун, глиняна, гончарна, у вигляді коника з вершником, пофарбована. Коник чорний із золоченим малюнком, вершник рожевий. Шапка з вершником голубі. На чотирьох ніжках. Є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. – 9 см. Шир. – 6 см. Голова вершника відбита.

2. (373) Свистун у вигляді барана, глиняний, полив'яний, зелений. 1928. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

3. (377) Свистун глиняний білий з червоними та фіолетовими кільцями. Старі цифрові позначки не вказані. Голова відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

4. (379) Свистун глиняний, зеленого кольору у вигляді оленя. 20307. Одна нога відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

5. (380) Свистун глиняний, чорний, полив'яний. 832. Одна нога відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

6. (381) Свистун глиняний, білий, у вигляді барана. Старі цифрові позначки не вказані. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

7. (382) Свистун глиняний у вигляді коня. 6509. Голова надбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

8. (383) Свистун глиняний, у вигляді глечика. Старі цифрові позначки не вказані. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

Ящик № 737

9. (426) Свистун у вигляді півня. 1137, 31716. Стан задовільний.

ПКМВК 9914 Кс 745 (І 7876). Свистун у вигляді півня, полив'яний, глиняний. Кольори: жовтий, коричневий. На круглій підставці. Є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 11 см, довж. 10 см. Голова та хвіст приклеєні.

10. (427) Свистун у вигляді коня. 290. Стан задовільний.

ПКМВК 9918 Кс 749 (І 7880). Свистун у вигляді коня, глиняний, полив'яний сірого кольору. Орнамент: сосонки, «накапування». Кольори: коричневий, оранжевий, червоний. Глина, техніка гончарна. Вис. 10 см, довж. 13 см. Пошкоджень немає.

11. (429) Свистун у вигляді барана, глиняний, коричневий. 273. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

12. (430) Свистун глиняний у вигляді коня. 86915, 1047. Одна нога відбита.

ПКМВК 9934 Кс 764 (І 7896). Свистун у вигляді коня, глиняний, полив'яний, світло-коричневого кольору. На чотирьох ніжках. Є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 8 см, довж. 7 см. Ніжка відбита.

13. (439) Свистун у вигляді індички. 995. Частина голови відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

Ящик № 383

14. (467) Свистун глиняний у вигляді верхівця. 24538. Голова верхівця відбита.

ПКМВК 10933 Кс 965 (І 8223). Іграшка дитяча – свистун, у вигляді коня з вершником. Глиняна, полив'яна. Колір жовто-зелений. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 10 см, довж.14 см. Голова вершника відбита.

15. (470) Свистун глиняний у вигляді верхівця. 24542. Стан задовільний.

ПКМВК 10954 Кс 984 (І 8244). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді коника з вершником жовтого кольору. На чотирьох ніжках, є два отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 9 см, довж.12 см. Пошкоджень немає.

16. (476) Свистун у вигляді верхівця. 5488. Нога надбита.

ПКМВК 10955 Кс 985 (І 8245). Іграшка дитяча – свистун глиняний полив'яний у вигляді коника з вершником світло-жовтого кольору. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 12 см. У коника відбита задня ніжка.

17. (477) Свистун у вигляді верхівця. 24546. Нога відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

18. (486) Свистун у вигляді коня. 24552. Вуха надбиті.

ПКМВК 10956 Кс 986 (І 8246). Іграшка дитяча – свистун глиняний полив'яний у вигляді коника зеленого кольору. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 9 см, довж. 8,5 см, шир. 3,5 см. Вуха і задня ніжка відбиті.

19.(487) Свистун у вигляді верхівця. 6537. Стан задовільний.

ПКМВК 10873 Кс 913 (І 8161). Іграшка дитяча – свистун, у вигляді коника з вершником, глиняний, полив'яний. Глина, техніка гончарна. Вис. 8 см, довж. 6 см, шир. 3 см. Голова вершника і нога коня відбиті.

20. (494) Свистун глиняний у вигляді барана. 21204. Стан задовільний.

ПКМВК 10950 Кс 980 (І 8240). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді барана зеленого кольору. Глина, гончарна техніка. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Вис. 9 см, довж. 10 см. Відбита задня і передня ноги.

21. (495) Свистун глиняний у вигляді барана. 24559. Стан задовільний.

ПКМВК 10951 Кс 981 (І 8241). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді барана зеленого кольору. Глина,

техніка гончарна. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Вис. 6 см, довж. 9 см. Відбиті ніжки.

22. (496) Свистун глиняний у вигляді коня. 24556. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

23. (497) Свистун у вигляді коня. 24554. Стан задовільний.

ПКМВК 10872 Кс 912 (І 8160). Іграшка дитяча у вигляді коника. Передня частина тулуба і голова полив'яні, зелені. Глина, техніка гончарна. На чотирьох ніжках, є чотири отвори. Вис. 8 см, довж. 9 см, шир. 3 см. Надбита голова.

24. (498) Свистун у вигляді вершника. 24544. Голова та ноги надбиті.

ПКМВК 10944 Кс 975 (І 8234). Іграшка дитяча – свистун глиняний полив'яний у вигляді коня з вершником, жовтого кольору. Є два отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 9 см, довж. 11 см. Ноги і вухо надбиті. Нога і голова вершника відсутні.

25. (499) Свистун глиняний у вигляді коня, чорний. 834. Стан задовільний.

ПКМВК 10945 Кс 976 (І 8235). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді коника з вершником, чорного кольору з білими крапками. На чотирьох ніжках. Є чотири отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 6 см, довж. 9 см. Голова вершника і тулуб відсутні.

26. (500) Свистун глиняний у вигляді коня, чорний. 835. Стан задовільний.

ПКМВК 10946 Кс 977 (І 8236). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді коника чорного кольору. На чотирьох ніжках. Є три отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 6 см, довж. 6 см. Пошкоджень немає.

27. (501) Свистун глиняний у вигляді коня, чорний. 827. Без голови.

ПКМВК 10947 Кс 978 (І 8237). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний у вигляді коника чорного кольору. На чотирьох ніжках. Є три отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 7 см, довж. 8 см. Розбито на дві частини.

28. (502) Свистун глиняний у вигляді коня. 331. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься

29. (503) Свистун глиняний у вигляді коня. 833. Нога відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься

30. (504) Свистун глиняний. 831. Нога відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься

31. (505) Свистун у вигляді козака з трубою. 438. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься

ПКМВК 9975 Кс 805 (І 7937). Свистун у вигляді людини, цеглистого кольору. Шапка полив'яна, зеленого кольору, свисток і рука полив'яні коричневого кольору. Є два отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 14 см. Обличчя попсоване.

32. (506) Свистун у вигляді собачки. 6524. Стан задовільний.

ПКМВК 10048 Кс 873 (І 8010). Свистун у вигляді собаки, глиняний, полив'яний, зеленого та білого кольору. На чотирьох ніжках. Є три отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 7 см, шир. 4 см. Ніжки надбиті.

33. (513) Свистун у вигляді верхівця. Старі цифрові позначки не вказані. З трьох шматків.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

34. (516) Свистун у вигляді курициі без голови. 1082.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

35. (517) Частина свистуна у вигляді корови. Старі цифрові позначки відсутні.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

36. (522) Свистун у вигляді барана. Старі цифрові позначки відсутні. Голова, роги та ноги відбиті.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

Ящик № 748

37. (796) Фігурка півня глиняна. 22980. Надбиті крила і голівка.

ПКМВК 10904 Кс 944 (І 8193). Іграшка дитяча – свистун глиняний, полив'яний, коричневий, орнаментований кривулькою, точками, лініями. Кольори: темно- та світло-коричневий, зелений, білий. Глина, техніка гончарна. Вис. 14,5 см. Надбиті крила та гребінь.

38. (801) Свистун у вигляді собаки. 4153. Ноги відбиті.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

39. (823) Свистун у вигляді верхівця. 20295. Побитий.

ПКМВК 10908 Кс 948 (І 8197). Іграшка дитяча – свистун у вигляді коня і вершника, глиняна, полив'яна, зелена. На чотирьох ніжках. Є чотири отвори. Глина, гончарна. Довж. 9 см, вис. 8,7 см. Відбитий вершник та права нога коня.

40. (836) Свистун у вигляді верхівця. 78992. Ноги відбиті.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

Ящик № 793

41. (874) Свистун у вигляді собаки. 18991. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

42. (895) Свистун глиняний у вигляді собаки. 825. Ніжка відбита.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

Ящик № 209

43. (907) Свистун глиняний, полив'яний у вигляді півня. 12159. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

44. (908) Свистун глиняний, полив'яний у вигляді качки. 12113. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

45. (917) Свистун глиняний у вигляді півня. 16480. Задовільний.

ПКМВК 9844 Кс 678 (І 7806). Іграшка дитяча «Півень», з великим хвостом і гребінцем, полив'яна. Опішня. Глина, техніка гончарна. Вис. 13,5 см, довж. 12 см. Пошкоджень немає.

46. (918) Свистун у вигляді індички з індичатами. 12182. Стан задовільний

ПКМВК 9838 Кс 672 (І 7800). Іграшка «Павич» з двома пташенятами, з глини гончарного виробу, на круглій підставці, місцями полив'яна, орнаментована синім накапуванням. Колір зелений. Глина, техніка гончарна. Вис. 14 см, довж 10 см. Пошкоджень немає.

47. (919) Свистун у вигляді барана. 12077. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

48. (920) Свистун у вигляді барана. 91541. Стан задовільний.

Із сучасними музейними предметами не співвідноситься.

49. (921) Свистун у вигляді коня. 12092. Стан задовільний.

ПКМВК 9847 Кс 681 (І 7809). Свистун у вигляді коня, глиняний, гончарного виробу, без поливи. Кольори: білий, коричневий, жовтий, червоний. Є чотири отвори, на чотирьох ніжках. Глина, техніка гончарна. Довж. 9 см, вис. 9 см. Відбиті ніжка і вухо.

50. (922) Свистун у вигляді цапа. 12141. Стан задовільний.

ПКМВК 9856 Кс 690 (І 7818). Свистун у вигляді козла, глиняний, полив'яний, коричневого кольору. На чотирьох ніжках, Є чотири отвори. Опішня. Глина, техніка гончарна. Вис. 7,5 см, довж. 7 см. Пошкоджень немає.

51. (946) Свистун у вигляді півня. 12166. Стан задовільний.

ПКМВК 9857 Кс 691 (І 7819). Свистун у вигляді півня, глиняний, місцями политий чорною поливою, білого кольору. Глина, техніка гончарна. Довж. 12,5 см, вис. 12 см. Пошкоджень немає.

52. (947) Свистун у вигляді барана. 12064. Стан задовільний.

ПКМВК 9853 Кс 687 (І 7815). Свистун у вигляді барана, глиняний, гончарного виробу. Голова полив'яна, коричневого кольору. На чотирьох ніжках. Є три отвори. Глина, техніка гончарна. Вис. 4,5 см, довж. 6 см. Надбиті ніжки.

Таким чином, із 52 свистунців за відповідним актом, нами на разі не ідентифіковано 27 музейних предметів. Ця робота продовжується, проте ускладнена тим, що при присвоєнні нових облікових позначень у 1948 р., очевидно, не було проведено звірення предметів із довоєнними обліковими документами. Цілком можливо, що до інвентарних книг як повернуті помилково були записані музейні предмети, віднайдені після пожежі будинку музею в 1943 р. На часі продовження роботи зі старими обліковими позначками, порівняння зовнішніх ознак та інших характеристик виробів, а отже – повернення історії кожного експонату з небуття.

Дослідження реституйованих предметів фондового зібрання музею має ще одне непересічне значення. У час, коли Україна знову виборює своє право на незалежність на полі бою, ми стаємо свідками фактів міграції, пограбування, фізичного вилучення та нищення культурних скарбів. Новоявлені «геростратиі» XXI століття намагаються стерти кращі вияви матеріальної культури народу, якими й є чудові етнографічні зібрання українських музеїв. Одним зі шляхів порятунку музейних скарбів залишається всебічне їх вивчення, створення наукового контенту, ознайомлення з ними якнайширшого загалу.

Джерела та література

1. Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Н. І. Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: зб. наук. пр. / [упоряд. В. Піскун]; НАН України, Ін-т україн. археограф. та джерелозн. ім. М. Грушевського. – К., 2013. – С. 221–228.

2. Заметка о документах. № 905/43 // ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 396.

3. **Кондратенко Т. К., Сулима О. С.** Культурні цінності Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у вирі Другої світової війни / Т. К. Кондратенко, О. С. Сулима // Лицар ордена культури: матли наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького (м. Дубно, 21 квітня 2016 р.). – Рівне: Видавець Дятлик М., 2016. – С. 85–91.

4. **Мощенко К. В.** Про діяльність історико-етнографічного відділу музею / К. Мощенко // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. док. / [упорядн. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1992. – С. 81–83.

5. Отчетъ о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 годъ. – Полтава: Типо-литогр. Торговаго дома И. Фришбергъ и С. Зохоровичъ, 1907. – 36 с.

Т. К. Кондратенко, Л. В. Чеботарьова

Історія музейних предметів повертається із небуття

До 100-річчя І. Г. Шовкопляса розглянуто проблему реституції після Другої світової війни (1939–1945) музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зокрема, народної керамічної іграшки «свистунець». Проаналізовано «Акт перевірки кількості та стану цінностей Полтавського історико-краєзнавчого музею, повернених з Німеччини, від 29. VII. 1948 р.». Виділено колекцію керамічних зоо- та антропоморфних свистунців, здійснено порівняльний аналіз їх назв, опису, стану збереження. Проведено первинне співставлення виявлених старих облікових позначень із сучасними.

Ключові слова: Іван Шовкопляс, повернення культурних цінностей, свистунці, глиняна іграшка, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

T. K. Kondratenko, L. V. Chebotariova

History of Museum Artifacts is Coming from Oblivion

To the 100th anniversary of I. H. Shovkoplias problem of restitution of museum objects of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum after the Second World War (1939–1945), folk ceramic toy “whistler” in particular, is observed. “Inspection report of quantity and condition of the Poltava Historic Local Lore Museum artifacts, brought back from Germany, dated to 29.07.1948” is analyzed. Collection of ceramic zoological and anthropological whistlers is outlined, comparative analysis of their names, descriptions and condition is made. Primary comparison of found old accession numbers with recent ones.

Keywords: Ivan Shovkoplias, restitution of cultural value items, clay toy, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

УДК 904:688.932](477.53)

А. В. Коверко
(м. Полтава)

ЛЮЛЬКА З КЕЛЕБЕРДИ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Публікується випадкова знахідка козацької доби з містечка Келеберда в Середньому Подніпров'ї — люлька для тютюнопаління.

Ключові слова: козацька доба, люлька, Келеберда, Полтавщина.

У 2018 році в селі Келеберда Кременчуцького району Полтавської області під час сільськогосподарських робіт місцевими жителями виявлено археологічну знахідку — глиняну люльку для паління, що відноситься до козацької епохи історії села та України.

Люлька і тютюн давно сприймаються як одні з найхарактерніших ознак козацького побуту. Керамічні засоби для паління часто знаходять на місцях битв, укріплених пунктів, поселень XVII – XVIII століть, в культурних нашаруваннях великих і малих міст цього часу. Люльки з археологічних пам'яток є своєрідним речовим індикатором епохи, а також досить інформативним матеріалом для датування [2, с. 78].

У другій половині XVI століття тютюн та люльки для його паління почали завозитись з Америки у кілька країн Західної Європи (Англію, Голландію, Іспанію) та Північно-Західну Африку, а звідти до Туреччини і Причорномор'я. Відповідно, набуло поширення вирощування тютюну та різних типів люльок.

Люльки XVI – XVIII століть за походженням поділялись на дві групи — «східного типу» (північнопричорноморські, кримські, турецькі, болгарські) та люльки «західного типу» (голландські). Перший тип, безперечно, був чисельно домінуючим в українських землях [4, с. 32]. Також варто відзначити, що народи східної культури, до яких у певних питаннях побуту тяжіли й українці, мали давні традиції куріння всілякого зілля, котрі існували задовго до завезення тютюну [2, с. 79, 105, мал. 43]. Люлька з Келеберди однозначно відноситься до «східного типу» таких виробів.

Люльки «східного типу» масово знаходили під час археологічних розкопок по всій території України. Схожі зразки, виявлені саме на Полтавщині, описані, наприклад, в статті Остапа Ханка [7, с. 60, рис. 19].

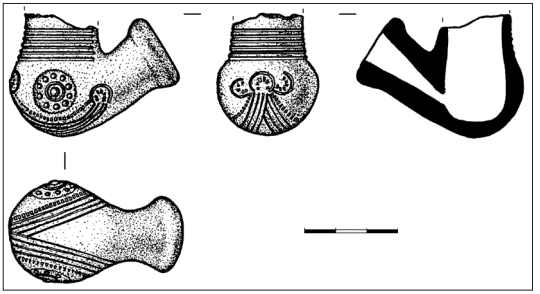

Рис. 1. Келеберда, с. Люлька. *Керамічна маса.*

Окремо варто відзначити, що у північно-західній Франції й Іспанії також відомі люльки «східного» типу, але дещо інші, з коротким відростком для чубука і чашечкою-чибухом більшого діаметру. Кут між ними був менший або дорівнював 90˚.

Для опису люльки з Кременчуччини, варто звернутись до типології глиняних люльок, розробленої Оксаною Коваленко. На думку дослідниці, глиняні люльки загалом поділяються на наступні два основних типи: індивідуальні (буруньки, носогрійки) та гуртові (обчиські, курінні) [4, с. 31–32]. Висота люльки східного зразка упродовж XVII – XVIII століть варіювала від 2,5 до 5–7 см [4, с. 44].

Також люльки «східного» типу добре відомі за класифікацією Реббеки Робінсон [1, с. 84–86]. Як зауважує дослідниця, більшість люльок «східного типу» виготовлялись в двоскладових формах або способом ліплення й мали округлу форму чашечки. Крім того, на корпусі містилися сліди затирання швів формочки, в якій люлька виготовлялась [4, с. 34].

Люлька з Келеберди має наступні розміри: збережена висота чашечки — 3,7 см; глибина чашечки (до висоти, що збереглася) — 2,9 см; довжина — 5,5 см; радіус великого кола тулійки — 2,3 см; радіус малого кола (для чубука) тулійки — 1,0 см. Вона виготовлена зі світлої білуватої глини, зберігає сліди лискування.

Чашечка має форму еліпса або сфери з прямими чи відігнутими вінцями [4, с. 50; мал. 24: 2], верхня частина збита, остаточно з'ясувати форму вінець наразі неможливо. Тулійка — циліндричного типу (рис. 2). Практично всі подібні люльки мають потовщення на тулійках, що в свою чергу за функціональністю відповідають навантаженню, котре припадало на них. Ці потовщення допомагали витримати значні навантаження у тій частині, де вставлявся чубук. Також на люльці є пружок, що, в свою чергу, додатково був місцем для прив'язування люльки до поясу [4, с. 52].

У цілому ж знайдена в Келеберді люлька збереглася в гарному стані, якщо не брати до уваги втрачені фрагменти. Вона, безсумнівно, відноситься до індивідуального типу, які в народі традиційно називали буруньками чи носогрійками. Такі люльки, зазвичай, робили невеличкими і малої ваги, що було зручно як для використання, так і комфортного носіння.

Рис. 2. Люлька з Келеберди. Фото.

Технологічно способів виготовлення люльок для паління було три: найбільш поширений — формування у формі з двох частин. Траплялося також формування на гончарному крузі та ручне ліплення. Описана знахідка виготовлялась, напевне, саме ручним ліпленням.

Після виготовлення глиняних люльок їх необхідно було на деякий час залишити для сушіння, при цьому час сушіння залежав від того, наскільки якісною була глина. Відомо також, що при виготовленні глиняний виріб важив більше, ніж після висихання, в процентному співвідношенні він втрачав приблизно 20 % вологи [1, с. 70]. Наша люлька, можливо, проходила кілька етапів сушіння, бо її вага зовсім невеличка і становить 0,33 г. Такий висновок базується на дослідженні Ірини Французової, фахівця з технічної кераміки [6, с. 95].

Як видно на фото і прорисовці (рис. 1 та 2), люлька має характерний орнамент, що не часто зустрічається на Полтавщині. Люлька з обох боків вкрита випуклим візерунком: два випуклих кола з цяточками, котрі схематично нагадують квітку. Також виріб додатково прикрашено орнаментом, відтисненим на передній частині чашечки, і він також схожий на квітку. Орнаментування виліпленого виробу здійснювалося відповідними штампами, в т. ч. коліщатковим, а також краєм леза гончарного ножа.

Декорування люльки подібного типу, що представлена в публікації, типове для Лівобережної України. Хоча от на Полтавщині

побутували дещо інші орнаменти [4, с. 79, табл. 33; 7, с. 65, рис. 22]. За характером візерунку й глиною люлька має вирогідне походження з Балкан.

Люльки-носогрійки козацького часу отримали свою загальновживану в народі назву у зв'язку з їх маленьким розміром, що дозволяв комфортне тримання в руці, а також завдяки наявності відносно невеликого чубука.

Такі люльки часто курили не тільки для задоволення, а і в лікувальних цілях, адже вони добре «гріли носа». Дим при цьому розповсюджувався поряд і вважався лікувальним. Інформація про трави, які використовували при курінні люльки, передавалась зазвичай із покоління в покоління, а також отримувалась від знахарів, які розбирались в найпоширеніших лікарських рослинах, з-поміж них можна назвати материнку, любисток, м'яту, тирлич, листя падуба, тернове листя, ковилу, буркун жовтий [5].

Цікаво, що містечко Келеберда має досить багату козацьку історію. Воно значиться як резиденція Івана Сірка, відоме як осередок перебування запорожців, має на своїх околицях кілька козацьких цвинтарів. Частину могил цвинтарів вінчують менгіро- і стелоподібні гранітні надгробки, в т. ч. з прокресленими прямими хрестами й написами, встановлені над могилами козаків у XVIII—XIX ст. [3, с. 36].

З огляду на це дуже шкода, що археологічних знахідок з Келеберди, зокрема, й козацького періоду, дуже мало, а стаціонарні археологічні розкопки тут не проводилися жодного разу. Отже, знахідка — свідок буремної козацької історії цього містечка, має незабаром потрапити на зберігання до фондів Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні, у складі територіальної громади якого перебуває й сучасне село Келеберда.

Джерела та література

1. **Robinson R.** Tobaccopipesof Corinhtandofthe Athenian Agora. Hesperia / R. Robinson. – Princeton, New Jersey, 1985. – P. 149–203. – №№ 52, 54.

2. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посібник / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.

3. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. Авт.: Андрієць В. А., Башкатов Ю. Ю., Бережна В. В. та ін. —Київ; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 148, IV с.

4. **Коваленко О.** Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / Оксана Коваленко. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.

5. **Сушко-Одольська У.** Добра люлька — добра думка: козаки додавали в суміш для куріння різні трави / У. Сушко-Одольська // Україна молода. – м. Київ. – 2016. – № 116. – URL: https://www.umoloda.kiev.ua/number/3048/196/103496/

6. **Французова И. Г.** Общая технологія производства фарфоровых и фаянсовых изделий бытового назначения / И. Г. Французова. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.

7. **Ханко О.** Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. Ханко // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8).– С. 54–66.

А. В. Коверко

Люлька з Келеберди на Кременчуччині

Про випадкову археологічну знахідку — люльку козацької доби з містечка Келеберда у Лівобережному Подніпров'ї. Подібні люльки «східного типу» часто використовувались в лікувальних цілях. Як не дивно, це – перша подібна опублікована знахідка з території славного козацького містечка.

Ключові слова: козацька доба, люлька, Келеберда, Полтавщина.

A. V. Koverko

Keleberda Pipe in Kremenchug District

The article deals with a ocassional archaeological finding - a pipe of the Cossack Time from Keleberda town on the Left Bank of the Dnipro River. Such pipes were commonly used for medical purposes. The pipe refers to "oriental type". This article is the first mention of a finding from the glorious Cossack town.

Keywords: the Cossack Time, pipe, Keleberda, Poltava Region.

УДК 902+94]-047.37:070.23(477.53)"1924/1925"

А. В. Юрченко
(м. Полтава)

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «БІЛЬШОВИК ПОЛТАВЩИНИ» У 1924–1925 рр.

Проаналізовано археологічні й історичні рубрики на шпальтах полтавської газети «Більшовик Полтавщини» у 1924–1925 рр.

Ключові слова: археологія, «Більшовик Полтавщини», газета.

Вивчення української преси 1920-х років як історичного джерела дозволяє з'ясувати питання про місце історичної та археологічної тематики в загальному інформаційному потоці, що доносився до громадськості. У сприятливих умовах для відродження української культури, в часописах часто порушувалися питання вивчення культурної та історичної спадщини українського народу, створення системи уявлень щодо пам'яток. У випадку утисків культури таких повідомлень ставало значно менше.

Найбільше газет на теренах України виходило в 1930–1955 рр., найменше — у 1923–1928 рр. [8]. Комплексний аналіз періодики різних часів та регіонів дає можливість не лише віднайти маловідомі факти з історико-археологічного життя краю, а й поглянути через призму аналізу якісно-кількісного складу таких публікацій на стан справ у цій галузі суспільного життя українського населення.

Метою цієї публікації є аналіз археологічних та історичних досліджень, опублікованих на шпальтах газети «Більшовик Полтавщини», що виходила в Полтаві у 1924–1925 рр. Для цього було використано сайт: https://libraria.ua, на якому розміщено відповідні матеріали [10].

За жанровою ознакою в пресі того часу переважала хроніка, що свідчить про увагу редакцій газет до висвітлення конкретних подій та фактів загалом. Також високою була питома вага кореспонденцій; вони домінували у віддзеркаленні роботи державних і громадських структур [8, с. 206]. А от, як показує аналіз місцевої преси, на зразок «Більшовика» — історико-археологічна тематика тут була на останньому місці.

Варто підкреслити, що «Більшовик Полтавщини» був друкованим органом губернської ради профспілок і міської ради та видавався з ідеологічною метою. У газеті висвітлювалися події суспільно-політичного, економічного і культурного життя крізь призму пафосу комуністичного будівництва.

Аналіз періодики 1924–1925 рр. свідчить, що відомості, дотичні до теми дослідження, — рідкісні, короткі, здебільшого містять пропагандистські гасла, тому потребують критичного сприйняття.

Більшість повідомлень про археологічні знахідки та аспекти пам'яткоохоронної діяльності розміщено в рубриці «Хроніка». У номерах обраної газети для аналізу взагалі немає професійних статей істориків чи археологів, причому — вони відсутні на будь-яку тему. Це яскраве свідчення відсутності будь-якого інтересу до історичного напрямку публікацій, якщо вони не стосувалися «боротьби більшовиків за владу останніх років».

Пам'яткоохоронна діяльність 1920-х рр. в межах області була пов'язана в основному з Центральним пролетарським музеєм Полтавщини (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Наприклад, долучатися до поповнення його фондів могли самі громадяни.

На шпальтах газети у 1924 р. міститься інформація, що товаришем Богданцем було доставлено старовинну бронзову вазу, знайдену «на могилі «Більське городище» в Опішнянському районі» [7]. У кургані виявлені окремі золоті речі. А до музею в той час дійшли сьогодні широко відомий витвір бронзоливарництва – казан [4, с. 30] та антична амфора.

У читачів цього мікрофрагменту могло скластися спрощене враження, що йдеться про могилу, а не складний оборонний комплекс із десятками курганів. Оскільки газета не була спеціалізована, редактори не мали професійного погляду на місце знахідки. Адже Більське городище — це величезне укріплене поселення з комплексом курганних могильників.

На сьогоднішній день ця «ваза», а по факту — бронзовий казан, — експонується в музеї, а також з 1993 року її зображення є логотипом Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

У газеті за 1925 р. міститься інформація про знахідки «муміфікованих тіл й гармат під час робіт на березі р. Ворскла». Відповідно на місце розкопів прибули співробітники Полтавського музею.

Вони встановили, що вказана інформація не відповідає дійсності. На їхню думку, цінних знахідок «археологічного чи історичного характеру» тут не було. Проте вказано, що виявлені в кар'єрі поховання належать до другої половини XIX ст. [6].

У згаданому музеї часто проводилися екскурсії, зокрема 1925 р. їх проведено близько 80. На той час експозиція була спрямована на демонстрацію виробів багатьох галузей промисловості. Якісною зміною музею в газеті названо «перетворення закладу на соціальний». У цьому випадку різні організації мали забезпечувати надсилання «матеріалів, що освітлювали б політичне та господарче життя». Роботу з «переорганізації» музею було спланово на один рік [5].

Окремою темою була охорона пам'яток старовини та природи. Варто підкреслити, що того ж року вжито заходи зі збереження Тростянецького парку, Більського городища та урочища «Громова могила» [1]. Майдан «Громова могила» — рештки насипу великого кургану доби раннього залізного віку і місця селітряного виробництва козацької епохи — виступає ландшафтною домінантою та найвищою точкою Козельщинського району [2, с. 251].

На шпальтах газети за цей період міститься єдина інформація про спеціалізовані археологічні розкопки. Такі були проведені у 1925 р., коли «до с. Мачухи було направлено археолога». Фахівець із Української Академії наук (нині — Національна академія наук України) приїжджав, щоб керувати розкопками стародавньої могили біля згаданого села. Ним був видворений із Полтави колишній директор музею, відомий археолог М. Я. Рудинський, добре відоме прізвище якого через репресивні заходи не вказується.

Могильник, на якому проводилися дослідження, відкритий у 1922 р., знаходиться за 5 км від с. Мачухи в ур. Таранів яр, де займає північну частину високого мису, обмеженого із заходу та сходу глибокими ярами, з південного заходу — розлогою балкою. Ця пам'ятка належить скіфському часу – другій половині I тис. до н. е. [7].

Дана замітка яскраво показує мінімальну цікавість редакції (та влади відповідно) до наукового дослідження, натомість наглядно проступає значна стурбованість, що на ці роботи виділено стільки-то коштів і між рядками читається «чи правильно зробили і чи раціонально їх використали».

Як свідчить аналіз газетних публікацій, вони містять важливу, хоч і рідкісну, інформацію про пам'яткоохоронну роботу окресленого періоду. Редактори газети не були професійними археологами чи істориками, тому могли применшувати роль знайдених предметів, концентруючись на соціальних та політичних аспектах історико-археологічних справ [8, с. 209].

Дата публікації	Назва публікації, посилання	Зміст публікації	Бібліографія щодо наведених фактів
10.12.1924	Хроніка [9]	Нова музейна знахідка. До Полтавського Пролетарського Музею доставлено т. Богданцем старовинну бронзову вазу, яка була знайдена на могилі «Більське городище» в Опішнянському районі.	[4, с. 30].
20.01.1925	В Центральнім пролетарськім музеї [1]	Як одвідують музей. За останні 3 місяці (по 1-ше січня) музей відвідало 77 екскурсій (2.825 екскурсантів) та 1848 окремих осіб. Анти-релігійна виставка. Наприкінці грудня при музеї організовано анти-релігійну виставку: «Релігія чи наука», її відвідує багато осіб. Охорона пам'ятників старовини та природи. Вжито заходів до охорони від руйнування Тростянецького парку. Більського городища та урочища «Громова могила». Соціальний кабінет при музеї буде відкрито в найближчім часі. Вже збирають для нього рідкісні експонати. Революційний відділ музею в стадії організації. Вся робота по збиранню документів та матеріалів ведеться в тіснім співробітництві з представником.	[2, с. 250-252].
11.04.1925	Розкопки стародавньої могили в селі Мачухах [7]	Українська академія наук відрядила фахівця археолога, щоб керувати розкопкою стародавньої могили біля с. Мачухи (Полтавської округи) та науково її обслідувати. Ця могила збереглася ще від перших віків існування скіфів — з другої половини першого тисячоліття до нашої доби. Губвиконком виділив для розкопок 100 крб.	[3, с. 170].

02.07.1925	Про археологічні знахідки [6]	В газеті «Правда» від 19 червня було вміщено телеграму з Полтави про знахідки муміфікованих тіл та гармат і що на місце розкопів було командировано робітників Музея. Щоб спростувати цю невірну звістку що до першої частини телеграми — про знахідки, Центральний Пролетарський Музей Полтавщини має подати такі відомості: 19 червня б. р. Музей дістав відомості про знахідки під час робот на березі річки Ворскли. Командировані в той-же день робітники Музея ніякого підтвердження цих чуток на місці не знайшли. Після появлення вищезазначеної телеграми 24 червня Музей зробив перевірку відомостей, яка підтвердила, що ніяких знахідок археологічного чи історичного характеру не було, а вириті в кар'єрі поховання стосуються до другої половини XIX віку. Зав. Музеєм Зельонов.	

Нині в умовах розбудови вітчизняної державності, коли так болісно і суперечливо відбувається пам'яткоохоронний процес у багатьох регіонах України, глибоке і всебічне опанування багатства духовної спадщини періоду 1920-х рр. є важливим чинником розвитку та збагачення національної культури.

Газета «Більшовик Полтавщини» 1920-х рр., враховуючи певні історичні умови, в яких вона видавалася, ідеологічну спрямованість, є досить важливим історичним джерелом про археологічні дослідження.

І ця проблематика ще недостатньо висвітлена. У газеті зовсім незначне місце займали публікації про такі проблеми, як зберігання музейних цінностей, брак матеріальних ресурсів для охорони пам'яток тощо. Перспективою подальшого вивчення є використання місцевих журналів і газет як джерел у дослідженні зазначеної проблематики, відображенні у дзеркалі преси археолого-пам'яткоохоронних питань та відношення до них тогочасної влади і суспільства.

Джерела та література

1. В Центральному Пролетарському музеї // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 18 січня. – С. 3.

2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район [упоряд., наук. ред. В. О. Мокляк, ред. археол. частини В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 538 с.

3. **Ковпаненко Г. Т.** Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – 1970. – Т. 24. – С. 146–170.

4. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2010. – 200, IV с.

5. Перетворення музею в соціяльний // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 10 липня. – С. 3.

6. Про археологічні знахідки // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 2 липня. – С. 4.

7. Розкопки стародавньої могили в селі Мачухи // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 11 квітня. – С. 4.

8. **Рудий Г. Я.** Періодика 1920-х рр. як джерело вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні / Г. Я. Рудий // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 206–209.

9. Хроніка // Більшовик Полтавщини. – 1924. – 10 грудня. – С. 4.

10. «Більшовик Полтавщини». – URL: https: // libraria.ua/all-titles/group/954/

А. В. Юрченко

Археологічні та історичні дослідження на шпальтах газети «Більшовик Полтавщини» у 1924-1925 рр.

Публікація присвячена аналізу матеріалів газети «Більшовик Полтавщини» 1924–1925 рр. Установлено, що вказана проблематика зовсім недостатньо висвітлена у публікаціях газети вказаного часу. Наявні публікації про зберігання музейних цінностей, брак матеріальних ресурсів для охорони пам'яток тощо.

Ключові слова: археологія, «Більшовик Полтавщини», газета.

A. V. Yurchenko

Archaeological and Historical Research in the Newspaper "Bilshovyk Poltavshchyny" in 1924–1925

The publication is dedicated to analysis of materials from the newspaper "Bilshovyk Poltavshchyny" in 1924–1925. It was found out that mentioned problem is not completely solved in the publications of that period. There are publications about keeping museum artifacts, lack of material sources for protecting monuments etc.

Keywords: archaeology, "Bilshovyk Poltavshchyny", newspaper.

УДК 94(477.53):902-051(092)

МАЛОВІДОМА ПУБЛІКАЦІЯ І. Г. ШОВКОПЛЯСА З ІСТОРІЇ ЛУБЕНЩИНИ

Публікується маловідома і наразі вже майже недоступна для широкого загалу стаття Івана Гавриловича Шовкопляса, написана на замовлення редакції лубенської міськрайонної газети до 1000-ліття м. Лубни.

Ключові слова: краєзнавство, археологічні дослідження, Лубенщина, Лівобережне Подніпров'я, 1000-ліття міста Лубен, популяризація наукових знань.

Полтавщина подарувала українській науці низку видатних діячів. До них із повним правом належить і наш земляк Іван Гаврилович Шовкопляс – відомий український археолог, історик, пам'яткознавець, історіограф, бібліограф, музеєзнавець і педагог. Його наукова, дослідницька, творча та педагогічна діяльність тісно пов'язані з Полтавським краєм.

Надзвичайно багата спадщина І. Г. Шовкопляса (1921–1997) як доктора історичних наук, заслуженого діяча науки й техніки України, головного наукового співробітника Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, викладача Київського державного пединституту (сучасного Київського національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова) та Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (сьогодні Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка), музейника, одного із провідних учених України та визначного діяча національної науки у 1950–1990-х роках [9]. У цей доробок входять монографії, підручники та посібники, науково-популярні праці, брошури, низка наукових та енциклопедичних статей, десятки рукописів, листів, щоденникових записів, наукових звітів, публікації часописів. Іван Гаврилович є автором загалом близько 400 наукових праць з археології й історії, історіографії та бібліографії археологічної науки України [3, с. 5]. Найімовірніше, його потужна працездатність своїми витоками походить від Полтавської землі, від рідних Лазірок на історичній Лубенщині, де народився 8 квітня 1921 р. майбутній вчений [4, с. 77].

Лубенський ГОСТИНЕЦЬ

РЕДАКЦІЙНІ ЗУСТРІЧІ

АРХЕОЛОГ І. Г. ШОВКОПЛЯС

ЛУБЕНЩИНА по-дарувала науці ряд видатних дітей. Серед них із повним правом ми називаємо сьогодні й І. Г. Шовкопляса.

Іван Гаврилович народився у с. Лещинах (тоді Лубенського повіту). Деякий час учився у церковно-парафіяльній школі м. Лубен. Закінчив історичний факультет Київського державного університету й до 1949 року працював у Державному історичному музеї Української РСР, а вже три десятиліття — в Академії наук республіки.

Він відомий радянський археолог (статтю про нього вміщено в «Радянській енциклопедії історії України»); доктор історичних наук. Вивчає старовинні видатних дівчат. Серед них із повним правом ми називаємо сьогодні й І. Г. Шовкопляса.

Перу вченого-комуніста належить близько 250 наукових праць, виданих у нашій країні й за рубежем, зокрема, монографій, підручника для вищих навчальних закладів «Основи археології». Він також один із авторів фундаментальних видань — двотомної «Історії Української РСР», тритомної «Археології Української РСР», «Історії українського мистецтва» та ін.

І. Г. Шовкопляс цими днями був гостем «Ленінської зорі». З великою цікавістю колектив редакції слухав його розповіді про археологію. І. Г. Шовкопляс не раз представляв радянську археологічну науку на міжнародних конгресах і симпозіумах. Він, зокрема, розповів про перебування у Франції та Дінолі.

Вчений глибоко знає давнину Лубенщини, докладно ознайомив редакторів із відомою серед науковців усього світу палеодитячою стоянкою поблизу села Гінців, відкриття якої спростувало твердження деяких іноземних археологів про безлюдність теперішньої території України за палеоліту.

• На прохання редакції І. Г. Шовкопляс написав статтю про археологічні пам'ятки Лубенщини з нагоди підготовки до відзначення 1000-ліття Лубень (її ближчим часом буде друкувати «Ленінська зоря»).

Б. ВАНЦАК.

На фото: **І. Г. Шовкопляс.**

ЗМАГАЮТЬСЯ ПОБРАТИМИ

Знайомимось. Парнов Васил Димитров — заступник директора, Димитрова Недялка Іванова — голова завкому профспілки, Георгієва Маріета Димитрова — комсорг комсомольсько-молодіжної бригади. А приїхали вони з міста Велико Тирново в Болгарії. Справа в тім, що між їхнім заводом „Запам'ятовуючих приладів і Лубенським заводом лічильних машин укладено договір на соціалістичне співробітництво.

— Наша делегація — початок особистих контактів, — говорить Недялка Димитрова.

— А взагалі зв'язки з Радянським Союзом у нас давні, — розповідає Васил Парнов. — Наш завод створено 1968 року. Велику допомогу, зокрема, технологічною документацією, надав один із міських заводів у Білорусії, нині виконуємо деякі розробки разом з одним із інститутів Києва.

Братнє підприємство — молодіжне: середній вік працюючого там 26 років. Про життя юних розповіла на зустрічі з комсомольським активом лубенських молодіжних бригад **СТОРІНКИ ДРУЖБИ**

Георгієва (до речі, живе вона у місті-побратимі Лубень — Лясковці). Бентежно було почути від неї й таке:

— У нас є такий рух за себе й за загиблого героя. А наші бригади носять імена радянських героїв. Наша бригада, наприклад, — імені славетної полтавки Лялі Убийвовк.

Зустріч із лічильщиками відбулась і в червоному кутку підприємства з представниками цехів і відділів. Гостям вручено постійні перепустки на завод і вимріяне «Перемоги» змагання за право відвідати завод-побратим у складі робітничої делегації» (передбачено, що буде здійснюватись обмін робітниками для роботи протягом певного часу на виробництві).

Мітинг, присвячений болгаро-радянській дружбі, відбувся у складальному цеху. Із сердечними словами привіту виступили тут директор заводу М. Т. Стрілець, слюсар М. І. Буканов, старший техлік В. П. Балашов. Гості відвідали заводський музей, а також здійснили екскурсію по місту, поклали квіти до пам'ятників В. І. Леніну й Вічної Слави.

— Що я найбільше привернула вашу увагу на лубенському заводі? — запитуємо болгарських дівчат.

— Досконалий технологічний процес, організація виробництва. Все, що підходить до нашого виробництва, ми візьмемо з вашого оперативного планування, адже тут можна будь-коли перевірити, де яка деталь перебуває, — так відповіли Васил Парнов.

А Недялка Димитрова додала:

— Я звернула увагу на організацію соціалістичного змагання, наочну агітацію. Ну, а головне — люди, з якими ми познайомились: відверті, доброзичливі, симпатичні. Почуваємо ми себе в СРСР, наче вдома.

О. ЛЕВАДНИЙ, Б. ОКСАНЧИН.

На фото: болгарські гості з групою комсомольців ятр. машу. Зліва направо — Васил Парнов, Світлана Сич, Наталя Димитрова, Олександр Шаларанчев, Маріета Димитрова, Валерій Фомін.
Фото В. Васіленка.

ВНЕСОК КНИГОЛЮБІВ

Активно проходить у місті місячник розповсюдження суспільно-політичної літератури, присвячений дню народження комсомолу і 62-й річниці Великого Жовтня. У середній школі № 2 немало зроблено секцією юних книголюбів, клубом «Юні друзі книги» та учасниками літературно-творчого гуртка. Учні 7-В класу, наприклад, розповсюдили книг на 157 карбованців.

У середній школі № 1 юними друзями книги поширено літератури серед населення на 350 карбованців, у восьмирічних № 4 та № 5 відповідно на 312 і 180 карбованців.

Серед активних розповсюджувачів літератури — Наталія Іващенко, Ніна Гаврюк, Інна Шевченко з школи № 2, Лідія Лісковець, Ірина Харченко, Ігор Павельчук з школи № 1, Тамара Костенко, Валентина Вовкун з школи № 5.

Л. МАРТИНЮК,
відповідальний секретар лубенського відділення Товариства любителів книги.

ВЕСНА НА ПІДВІКОННІ

Ці квіти у народі дістали просту й лагідну назву — «калачики». Цвітуть вони майже цілорічно. Особливо, коли за вікнами догладають такі пристрасні любителі природи як Валентина Йосипівна Старун та Галина Максимівна Галич. Це їхні чарівні руки дбають про те, щоб у приміщеннях будинку культури, музею, виконкому Жданівської сільради завжди вирувала барвами весна.

— Вирощувати квіти, доглядати за ними завжди ще з дитинства, — розповідають Галина Максимівна обережно рихлить землю у горщику, куди нещодавно пересадили свої паростки.

— А мені любов до них прищепила бабуся, — говорить Валентина Йосипівна. — Пам'ятаю, стільки їх у нас було — не злічити. Всі сусіди для розсади брали, навіть з довколишніх сіл люди приходили. І зараз ця любов не згасає. Особливо до кімнатних рослин. Адже вони не лише прикрашають наше життя, надають святкового вигляду приміщенню, а є своєго роду зеленими санітарами здоров'я.

Тут справжнє царство цвіту: пломеніють калачики, хвастуни (ця народна назва, певно, за те, що рослина виставляє напоказ свої веселкові пелюстки), розлогі фікуси, величний олеандр. Кожна рослина любовно доглянута.

— Треба розсадити цей фікус, Галино, — нікому гладить широкі листочки Валентина Йосипівна.

— Я вже думала. Ось тут в місце йому буде, — показує Г. М. Галич вільне місце на підвіконні. — І світла вдосталь, і куток відразу вигляд змінить, стане нарядніше.

Не така вже й проста річ, як здається на перший погляд, доглядати за кімнатними квітами. Кожна рослина вибаглива по-своєму. Одні потребують чорнозем, іншим — більше підходить підзолистий грунт, деякі без домішок піску не обійдуться.

— Ми добре знаємо, в якому місці земля для них найкраще, з якого колодязя вода — розповідають природолюби.

І ще є одна пристрасть у цих жінок. Жоден виступ сільського хору без них не обходиться.

— Нині готуємо концертну програму до свята Великого Жовтня. У репертуарі чимало народних пісень, творів, що славлять щасливе життя радянських людей, нашу рідну партію, Вітчизну, — розповідають.

Вони дбайливо заходились поратися біля квітів. Обрізали сухі листочки, слушували грунт. І, здавалося, що від їхньої праці ще більше весни, ще більше тепла, ще ясніші крізь лед спітнілу шибку запливає багряний жовтень.

Ю. ГАЙОВИЙ.

НАША АДРЕСА: 315500 ЛУБНИ, вул. РАДЯНСЬКА, 43

ТЕЛЕФОНИ: редактора — 23—15, заступника редактора і відділу партійного життя — 24—55, відповідального секретаря — 30—88, відділів: сільського господарства — 24—68, промислово-транспортного, радянського будівництва і культури — 24—58, сатири й гумору, інформації — 30—88, відділу листів і бухгалтерії — 23—58, фотоілюстрації і радіомовлення — 33—68.

Редактор І. КИРИЧЕНКО.

«ЛЕНИНСКАЯ ЗАРЯ» — орган Лубенского горкома Компартии Украины, городского и районного Советов народных депутатов, Полтавской области (на украинском языке).

Газета виходить у вівторок, середу, п'ятницю та суботу. Спосіб друку — високий.

Друкарня ім. 50-річчя Великого Жовтня, Лубни, вул. Радянська, 43. тел. 24-62. Зам. 3917. Тир. 24000. Обсяг — 0,5 друкованого аркуша. Індекс 61630.

Рис. 1. Сторінка газети «Ленінська Зоря» зі статтею Б. С. Ванцака про І. Г. Шовкопляса.

Іван Шовкопляс був талановитою, непересічною людиною та настільки помітною постаттю в археологічному науковому світі, що, по суті, майже на кожній конференції, конгресі, симпозіумі або інших наукових заходах другої половини XX ст. заслуховувалися й обговорювалися його доповіді та виступи [3 с. 15]. Учений належав до когорти відомих українських археологів, був знаним фахівцем у галузі вивчення палеоліту, а ще краєзнавцем та музейником-практиком, закоханим в історію рідного краю.

І. Г. Шовкопляс — фундатор і завідувач Археологічного музею АН УРСР, створеного у 1967 р., засновник унікального археологічного музею-скансену «Добранічівська стоянка» (відкритий 1977 р.) на місці розкопок стійбища доби пізнього палеоліту у с. Добранічівка сучасного Яготинського району Київської області – першого музею такого типу в Україні [4, с. 269–270]. Він неодноразово включався до програм екскурсій міжнародних форумів з археології та геології, і тому був та є добре відомим у колі світової наукової спільноти [3, с. 5]. Відкриття Добранічівської стоянки відбулося у 1952 р. і, потрібно зауважити, що до нього причетні й науковці на той час Полтавського державного краєзнавчого музею, а вже за їх подачі наукові розкопки стоянки проводилися археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом та за безпосередньої участі І. Г. Шовкопляса у 1953, 1967, 1969, 1970, 1973 рр. [8] (див. також публікацію в цьому збірнику Л. М. Лугової).

У різносторонній науковій діяльності Івана Гавриловича окрему сторінку займала популяризація археологічних знань, тому на широкий загал читачів була розрахована низка його статей у журналах, газетах та інших виданнях [2, с. 45–76].

Однією із таких робіт була на сьогодні майже не доступна у книгозбірнях публікація «Пам'ятки давнини (до 1000-ліття Лубен)» у міськрайонній газеті «Ленінська зоря» за листопад і грудень 1979 р. (№№ 181, 182, 184, 188, 190, 192, 202, 205). Вона присвячена пам'яткам найдавнішої культурної спадщини та дослідникам території Лубенського краю і написана спеціально для лубенського видання на прохання його редакції [1]. Авторський машинописний текст статті І. Г. Шовкопляса із назвою «Давнє минуле Лубенщини» на сьогодні зберігається в особовому фонді Б. С. Ванцака в Архівному секторі виконавчого комітету Лубенської міської ради [6].

У доволі значній за обсягом статті (публікувалася вона з продовженням у 8 номерах газети) автор дав узагальнений огляд великого періоду історії Полтавського краю від кам'яного віку до часу пізнього середньовіччя та здійснив огляд археологічних пам'яток Лубенщини на фоні загальної історії Полтавщини й України у цілому, розкривши чимало питань культурно-історичного розвитку його населення. У частині статті, присвяченій Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці, Іван Шовкопляс у черговий раз позначив роль першовідкривачів пам'ятки Г. С. Кир'якова та Ф. І. Камінського і підкреслив, що саме на Полтавщині у 1871 р. сталося відкриття українського палеоліту [7].

Даючи характеристику різним історичним епохам, автор послідовно звертає увагу читачів на місцеві локальні особливості ряду археологічних культур, що мали місце у залежності від характеру природно-кліматичних умов регіону. Деякі розділи статті присвячені окремим історичним пам'яткам, наводиться також обґрунтування їх значимості. Наприклад, автор дав змістовне на той час роз'яснення з приводу походження, визначення характеру, призначення й часу існування «Змієвих валів» у Посуллі, щоправда, не забув згадати про більш давні точки зору щодо ймовірного будівництва цих укріплень за скіфської епохи. У статті є й оригінальні частини, присвячені добі козацтва та епосі визвольних змагань XVII ст. на Лубенщині.

Зв'язки І. Г. Шовкопляса з Полтавщиною впливали на розвиток історичного та краєзнавчого знання безпосередньо у Лубенському краї, поліпшенню пам'яткоохоронної роботи. У статті, ще у 1979 р., він вказав на значні пошкодження приватними забудовниками археологічної пам'ятки «Верхній Вал» і наголосив на необхідність вжити найсуворіших заходів для її збереження як осередку літописного «міста» Лубно.

Загалом робота мала за мету поширення археологічних знань серед населення та донесення до читачів нових досягнень української науки у вивченні Полтавського регіону.

Деякі висновки, назви періодів і культур, дати, наведені у статті, наразі вже переглянуті науковцями, як невідповідні сучасній історичній концепції. Але науково-популярна робота має велике значення як одна із перших узагальнюючих публікацій зі стародавньої історії Лубенського краю і широко використовувалась краєзнавцями, вчителями, екскурсоводами під час підготовки та

святкування знаменної дати для Лубен на Полтавщині, і, звісно ж, пізніше.

З метою ознайомлення з цією статтею загалу фахівців-археологів, істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться стародавньою історією Полтавщини, ми вирішили здійснити її повторну публікацію.

Текст подається без змін і скорочень, зі збереженням особливостей авторської лексики та стилістики, за винятком деяких правок, здійснених за першого редагування [5].

Джерела та література

1. **Ванцак Б. С.** Археолог І. Г. Шовкопляс / Б. Ванцак // Ленінська зоря. – м. Лубни Полтавської обл. – 1979. – 27 жовтня. – № 171 (9779). – С. 4.

2. Іван Шовкопляс: біобібліографичний покажчик / НАНУ; Націон. бібка України ім. В. І. Вернадського; [укладач М. Воробей]. – К., 1996. – 88 с.

3. **Онищенко О.** [Іван Шовкопляс]: Вступна стаття / Олексій Онищенко // Іван Шовкопляс: біобібліографічний покажчик / НАНУ; Націон. біб-ка України ім. В. І. Вернадського; [укладач М. Воробей]. – К., 1996. – С. 5–20.

4. **Супруненко О. Б.** Іван Гаврилович Шовкопляс – археолог, історик та бібліограф (до 85-річчя від дня народження) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. / УК ПОДА; ПДПУ ім. В. Г Короленка; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридон А. М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – [Вип. ІІІ]. – С. 259–290.

5. **Шовкопляс І.** Пам'ятки давнини. До 1000 – ліття Лубен / І. Шовкопляс, доктор історичних наук // Ленінська зоря. – м. Лубни Полтавської обл. – 1979. – 16 листопада. – № 181 (9789). – С. 4; №№ 181, 182, 184, 188, 190, 192, 202, 205. – С. 4.

6. **Шовкопляс І. Г.** Давнє минуле Лубенщини: машинопис / І. Г. Шовкопляс // Архівний сектор виконавчого комітету Лубенської міської ради. – Ф. 62: Фонд Ванцака Б. С. – Оп. 1. – Спр. 101.

7. **Шовкопляс І. Г.** Вдалий початок / І. Г. Шовкопляс // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею: зб. наук. ст. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891) / ПКМ; [за ред. Супруненка О. Б.; редкол.: Мокляк В. О., Супрун Т. Ю.]. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 10–14.

8. **Шовкопляс И. Г.** Из истории изучения палеолита Полтавщины / Шовкопляс И. Г. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 7–8.

9. **Шовкопляс Т. І.** Іван Шовкопляс: сторінки життя / Т. І. Шовкопляс // Українська біографістика. Biographistica Ukrainica: зб. наук. пр. / НАНУ, Націон. біб-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біограф. досліджень; [редкол.: В. І. Попик (гол. ред.) та ін.]. – К., 2016. – Вип. 13. – С. 75–79.

ПАМ'ЯТКИ ДАВНИНИ
до 1000–ліття Лубен

Лубенщина віддавна – це чимала територія Лівобережної України, що охоплює наш сучасний район, а також частини Оржицького, Пирятинського, Чорнухинського й Лохвицького районів[1]. Археологічні пам'ятки тут вивчаються понад століття, багато з них має важливу наукову цінність для висвітлення стародавньої та середньовічної історії населення території республіки і всієї Східної Європи, окремі з них широко відомі й поза межами нашої країни.

Давнє минуле Лубенщини за її археологічними пам'ятками – ось зміст статті І. Г. Шовкопляса, яку сьогодні починає друкувати «Ленінська Зоря» (про автора газета розповіла 27 жовтня цього [1979] року).

Статтю «Пам'ятки давнини» він написав спеціально для газети, й вона, без сумніву, буде не просто з цікавістю прочитана, а й знадобиться в практичній діяльності істориків, екскурсоводів, краєзнавців Лубенщини.

Найдавніше заселення Лубенщини первісними людьми відноситься до кінця стародавнього кам'яного віку – пізньопалеолітичної епохи. Як вважає більшість дослідників, воно співпадає з кінцевим етапом так званого льодовикового періоду, коли клімат на більшій частині Східної Європи був досить сухим і різкоконтинентальним, що призвело до поширення лісотундрових умов навіть на території України. Ліси зберігались переважно в річкових долинах, захищених від холодних північних вітрів. Господарським заняттям людей пізнього палеоліту було полювання на поширених тоді холодолюбивих тварин, головнішими з яких були мамонти та північні олені. Суворі зими та північні вітри змушували первісних мисливців шукати захисту в природних печерах у гірських районах та споруджувати штучні житла в рівнинних місцевостях, розташовуючи свої поселення (стоянки) в захищених місцях річкових долин та ярів. Такі житла були невеликими, наземними, і мали вигляд наметів, близьких до жител (чумів) народностей Крайньої Півночі ще й в недалекому минулому. Їхню основу (каркас) споруджували з дерев'яних жердин і вкривали шкурами великих тварин, гілками дерев і травою. Для укріплення

й утеплення жител їхні похилі стіни внизу частково присипались землею, а вище обставлялись та обкладались великими кістками й бивнями мамонтів та рогами північних оленів. Усередині жител і поблизу від них влаштовувались заглиблені вогнища та виробничі центри – місця обробки каменю й кістки та рогу тварин, з яких виготовлялись знаряддя праці, побутові й інші вироби.

Саме залишки такого поселення давніх мисливців на мамонтів, північних оленів, ведмедів, вовків, песців, зайців та інших тварин було виявлено в 1871 році в селі Гінцях. Уперше досліджена в 1873 році Гінцівська стоянка поклала початок вивченню пам'яток стародавнього кам'яного віку на території Європейської частини нашої країни і археологічних досліджень на Лубенщині. Стоянка була свого часу на підвищенні (терасі) правого берега долини річки Удаю[2], а її залишки залягали на глибині понад 2 метри від сучасної поверхні. Перші дослідження здійснив учитель природничої історії Лубенської гімназії Ф. І. Камінський – представник передової різночинної інтелігенції. Результати розкопок у Гінцях було оголошено на одному із засідань III Всеросійського Археологічного з'їзду, що відбувся в Києві у 1874 році, і опубліковано в одному з томів його «Трудов»[3]. З того часу розкопки в Гінцях періодично продовжуються до наших днів, і в них брало участь багато видатних учених нашої країни, серед яких академіки В. І. Вернадський, О. П. Павлов, М. В. Павлова та І. Г. Підоплічко, професори К. М. Феофілактов, В. О. Городцов, Г. Ф. Мірчинк, О. Я. Брюсов, І. Ф. Левицький та інші.

У результаті багаторічних досліджень встановлено, що Гінцівська стоянка являла собою досить тривале поселення, що складалося з кількох невеликих жител, на місцях яких виявлено значні скупчення кісток мамонта, використаних свого часу при їх спорудженні. Поряд із житлами на стоянці були вогнища, виробничі центри та ями-комори з кістками тварин, що служили сировинним матеріалом для виробничих (виготовлення різних виробів), побутових (слугували паливом, яке довго зберігає вогонь) та господарських (використовувались для обкладання стін жител) цілей. Кам'яні знаряддя праці виготовлялись переважно з кременю, за яким мешканці стоянки здійснювали досить далекі походи – аж у басейн річки Десни. Крем'яними знаряддями обробляли дерево, кістку і ріг тварин, розрізали шкуру і м'ясо, а кістяні проколки та голки використовувались для виготовлення хутряного одягу.

Виявлення залишків Гінцівської стоянки та її перші розкопки мали й важливе загальнонаукове значення – вони переконливо спростували безпідставні твердження деяких західноєвропейських археологів про нібито незаселеність середньої частини Східної Європи в стародавньому кам'яному віці й переселення на неї первісних людей з південних причорноморських районів у пізніші історичні епохи. Сама ж стоянка стала з того часу відомою вченим усього світу. Час її існування близько 12–13 тисяч років тому[4].

Кістки мамонта разом із виробами з кременю, аналогічними до Гінцівських, було виявлено Ф. І. Камінським також в одному з ярів правого берега долини річки Сули в селі В'язівок, а кістки мамонта в різний час знаходили в ярах та під час земляних робіт у різних місцевостях на Лубенщині, в т. ч. й в самих Лубнах. Можливо, частина з них також була зв'язана з поселенням стародавніх людей пізнього палеоліту.

З того далекого часу Лубенщина залишається постійно заселеною людьми в усі наступні історичні епохи, аж до наших днів, свідченням чого є відповідні групи археологічних пам'яток. Так, сліди перебування людей наступного, так званого нового кам'яного віку – неоліту, що тривав на Лубенщині протягом V–III тисячоліть до н. е., у вигляді знахідок уламків ліпного глиняного посуду і кам'яних виробів на стоянках, відомі тепер на піщаних дюнах в заплавах лівих берегів Сули і Удаю, зокрема поблизу сіл Засулля, Крутий Берег і Мацківці, в Снітині, на південь від Солониці і в Халепцях.

Новий кам'яний вік характеризувався переходом первісних людей від присвоювальних форм господарської діяльності – полювання і збиральництва до відтворюючих – скотарства та землеробства, які виникли з попередніх. Проте й полювання та рибальство продовжували існувати, відіграючи досить помітну роль. Серед кам'яних знарядь з'являються сокири і мотики, спочатку грубо оббиті, а пізніше й шліфовані. Будувались плоти і примітивні човни-однодеревки[5]. Багато знарядь праці, побутових виробів і прикрас виготовлялося з кісток і рогів тварин – гарпуни, наконечники списів і стріл, серпи з крем'яними вкладками, шила, голки, рибальські гачки тощо. З ручного плетіння виникло примітивне ткацтво. Важливою особливістю неоліту була поява глиняного посуду – кераміки, виготовлення якого є одним з найважливіших технічних і загальнокультурних досягнень людства,

оскільки обпалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною, який широко вживається для різних потреб і до наших днів. Посуд у той час був ліпним, виготовлявся ручним способом, і тому [був] грубий, товстостінний. Вживався він для різних потреб і мав різні розміри та форми. Більшість посудин прикрашена зовні різними візерунками – орнаментом: заглибленими лініями, відбитками різних штампів і ямками, часто у вигляді геометричних фігур. Орнамент мав певне значення в уяві людей, і різні його типи належали різним групам населення – групам племен неолітичного періоду – і зустрічаються лише на певних територіях. За характером орнаменту на глиняному посуді в неоліті виділяються так звані археологічні культури. Археологічні матеріали з території Лубенщини свідчать, що протягом неоліту її заселяли племена так званих дніпро-донецької лісостепової культури мисливців і рибалок (чи культури гребінчасто-накольчастої кераміки), що переходили до скотарства і землеробства, та культури ямково-гребінчастої кераміки, рибалок і мисливців лісових (поліських) районів, які зміняли там одні одних[6].

Набагато більше археологічних пам'яток на Лубенщині належить до наступної в часі історичної епохи міді-бронзи, що тривала на її території з кінця III до початку I тисячоліття до н.е., і часто умовно поділяється на більш ранній етап – мідний вік та пізніший – бронзовий. Вона характеризується досить високим розвитком первісних форм скотарства та землеробства, переходом від матріархальних до патріархальних суспільних відносин, появою майнового розшарування населення. В цю епоху з'являються найдавніші металеві вироби з міді, а потім і з її сплаву з іншими кольоровими металами – бронзи, які, проте, були ще недосконалими й існували поряд із кам'яними, часто поступаючись перед останніми і за кількістю, і за якістю. В різних районах Східної Європи існували різні групи населення епохи міді-бронзи – скотарі та землероби з характерними для них пам'ятками. На Лівобережжі, зокрема на Лубенщині, протягом цієї епохи проживали переважно скотарські племена різних археологічних культур, які залишили після себе відповідні поселення та поховання. На місцях перших із них, розташованих здебільшого в річкових долинах, зручних для утримання худоби в зимову пору, зустрічаються уламки товстостінного ліпного глиняного посуду, часто прикрашеного відтисками шнура (вірьовочки), різних штампів і наліпними валиками, та

знаряддя праці з каменю, зрідка металеві, кістки тварин та ін. Поховальні пам'ятки – найдавніші кургани (могили), часом у вигляді значних могильників, знаходяться частіше на підвищених місцевостях – на корінних берегах річок та водороздільних плато.

Пам'ятки епохи міді-бронзи почали вивчатись на Лубенщині в 60-х роках [поза]минулого століття, знову ж таки Ф. І. Камінським, в тому числі в Лубнах. Залишки поселень відомі тепер на Лисій горі[7] в Лубнах – ділянці плато високого правого корінного берега долини річки Сули та в річковій долині між Засуллям і Пісками, поблизу Литвяків і Мацківців, у селах Олександрівка, Снітин, Солониця і Тишки. Курганний могильник відомий поблизу села Гінців. На думку окремих дослідників, курганні поховання цієї епохи були також і на Лисій горі. Поховання здебільшого супроводжуються окремими глиняними посудинами, характерними для певних археологічних культур, крем'яними наконечниками списів і стріл, кам'яними молотками та іншими виробами. Бронзову сокиру північнокавказького типу знайдено неподалік від Лубен між селами Клепачі та Олександрівка[8].

На зміну епохи міді-бронзи в I тисячолітті до н. е. прийшов залізний вік, що триває й до наших днів. Археологія вивчає його ранній період – ранній залізний вік, що тривав до IV століття н. е. і змінився середньовічною епохою. Він характеризувався появою й поширенням нового, найміцнішого металу – заліза. Воно сприяло швидкому розвитку землеробства і скотарства, ремесла і торгівлі, на основі чого прискорився процес розкладу первіснообщинного ладу, виникли приватна власність і майнова нерівність, класи й держава. У більшості районів Європи, в тому числі на Лівобережжі Дніпра, з місцевих болотних руд в сиродутних горнах добували так зване кричне залізо (крицю), з якого куванням виготовлялися всі основні знаряддя праці і зброя – сокири, долота і скобелі, наральники і серпи, молоти, щипці й зубила, бойові сокири і наконечники списів, мечі й кинджали, наконечники стріл і панцирі, частини кінської збруї та ін. Через розігрівання та гартування люди навчились одержувати й сталь. Залізні вироби витиснули всі кам'яні та більшість бронзових виробів. Завдяки залізу землеробство стало провідною й досить продуктивною галуззю господарства в районах з родючими ґрунтами, зокрема в лісостепових районах. З винайденням залізної зброї почастішали сутички і війни між племенами, особливо між скотарськими та

землеробськими, за пасовища та худобу й різне майно. Війни збагачували племінну верхівку і цим руйнували родовий лад. Небезпека нападів і потреби оборони від них викликали появу укріплених поселень – городищ у осілого населення, під захистом яких перебували й відкриті поселення – селища. Укріплення городищ споруджували із землі у вигляді високих валів та глибоких ровів. У залізному віці широкого розвитку набрало місцеве ремесло й особливо обмін і торгівля, в тому числі з досить віддаленими районами, навіть заморськими.

Початковий етап раннього залізного віку на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, зокрема, в Посуллі і на Лубенщині, добре представлений саме такими пам'ятками – селищами, городищами та супроводжуючими їх курганними могильниками. Датуються вони переважно VI – III століттями до н. е., так званим скіфським часом – часом існування в степовій зоні Північного Причорномор'я іраномовних племен, відомих під назвою скіфів, які прийшли з-за Дону і постійно нападали на лісостепові райони. Пам'ятки цього часу на Лубенщині (і в усьому Посуллі) залишені як місцевим осілим населенням, так, напевно, і частиною кочовиків-скотарів степових районів, власне скіфами, що проникли сюди з півдня. Деякі з пам'яток свідчать про військову боротьбу між цими групами населення.

Городища Лубенщини також мали земляні вали і рови, розташовувались в важкодоступних місцях на високих берегах Сули та її приток, зручних для оборони. Під їхнім захистом у річкових долинах перебували відкриті селища. На їх площі під час розкопок зустрічаються залишки трохи заглиблених в землю невеликих підквадратних жител і ремісничих майстерень, господарських ям і печей, горнів, глиняний посуд, знаряддя праці й побутові вироби з заліза, культові предмети і прикраси з бронзи і кістки, кістки свійських і диких тварин, привізні вироби – глиняний посуд, прикраси і твори прикладного мистецтва з бронзи та золота.

Залишки селищ відомі тепер на Лубенщині на лівому низькому березі Сули на північ від с. Березоточа, поблизу с. Засулля, в селах Литвяки і Солониця, а городища на високих місцях – поблизу сіл Клепачі та Хитці. Клепачівське городище, наприклад, розташоване на миловидному виступі правого високого берега долини Сули на північний схід від села. Його площа, понад 7 гектарів, оточена земляним валом, довжиною понад 1 кілометр. Городище поблизу с. Хитці на правому березі Удаю, за півтора

кілометра на південний схід від села. Воно кругле в плані, діаметром близько 200 метрів, оточене земляним валом, висота якого ще й тепер місцями досягає 2,5 метра, та ровом шириною до 5 метрів і глибиною до 2 метрів. Поблизу с. В'язівок на правобережжі Сули знаходяться поряд городище і селище. Перше з них займає південну частину берегового мису між двома ярами, відокремлену земляним валом, довжиною близько 600 метрів, і ровом. Залишки селища цього часу є і в околицях Лубен, праворуч від дороги на с. Клепачі. Уламки ліпного товстостінного глиняного посуду та інші знахідки зустрічаються там на поверхні поля невеликими скупченнями, напевно, на місцях давніх жител, зруйнованих глибокою оранкою.

Поховальні пам'ятки, одночасні селищам і городищам початкової пори раннього залізного віку – кургани і могильники (кладовища) виявлені та вивчались в багатьох місцевостях Лубенщини, зокрема, в Лубнах та біля сіл В'язівок, Тишки і Хитці, часто поблизу від городищ та селищ, яким вони в свій час належали. Досить значний курганний могильник у Лубнах був у згадуваному вже урочищі Лиса гора. В 80-х роках [поза]минулого століття він налічував 15 курганів (решта були зруйновані раніше глибоким яром) різних розмірів. Вони були розкопані Ф. І. Камінським за участю відомого дослідника давньоруських та інших пам'яток Лівобережжя київського археолога В. Г. Ляскоронського[9]. Кургани, частина яких утворювала невеликі групи, містили під своїми насипами одиночні й групові поховання, здебільшого супроводжувані різноманітними речами. При цьому, чим більшим за розмірами був курган, тим більше таких речей знаходилось біля похованих, що свідчить про існування майнового розшарування серед населення того часу. Найбагатше з поховань у могильнику виявлено в найбільшому з його курганів (висота близько 4 метрів), оточеному невеликими курганами з бідними похованнями. Тіло багатого покійника, в свій час убитого, напевне, в військовій сутичці (в області серця серед кісток знаходився крем'яний наконечник стріли)[10], перед похованням було частково спалене поза могилою (часткова кремація)[11]. Поховання супроводжувалось залишками панцира із залізних пластин, що були нашиті на шкіряну основу, близько 100 бронзовими тригранними наконечниками стріл у шкіряному позолоченому сагайдаку, пофарбованому в яскравочервоний колір, бронзовою сережкою, золотим кільцем та іншими речами. Поблизу від цього поховання

в тому ж кургані знаходилось поховання матері з дитиною: подібний звичай поховань багатих воїнів у супроводі залежних від них людей був характерним для тієї епохи, зокрема, для степових скіфів. Курган з цими похованнями був насипаний у IV столітті до н.е.

В іншому кургані на Лисій горі серед речей, що супроводжували похованого, знайдено невелику кулясту глиняну вазочку VI століття до н. е., ретельно виготовлену на гончарському крузі й прикрашену зовні зображенням тварин (тигрів, леопардів-пантер), виконаними темною фарбою. На думку дослідників, ця посудинка має малоазійське (ассірійське) походження і датується VII – VI століттями до н. е. Поряд із деякими іншими знахідками (античних амфор, прикрас тощо) в похованнях на Лисій горі та в похованнях і на поселеннях з інших місцевостей вона свідчить про обмінні зв'язки населення Посулля в ранньому залізному віці з далекими південними районами, зокрема, з античними (давньогрецьким) містами-державами Північного Причорномор'я, а через них ще й з більш віддаленими областями Східного Середземномор'я та Передньої Азії. В одному з курганів було виявлено поховання з кістками трьох рук. Воно підтверджує розповідь відомого давньогрецького історика Геродота, який в V столітті до н. е. відвідав Північне Причорномор'я, про звичай у скіфів відрубати праву руку у полонених при жертовних (в т. ч. поховальних) обрядах. Напевно, це поховання належало одному зі степових воїнів-скіфів. Знахідки, близькі до виявлених в похованнях під насипами курганів на Лисій горі, зустрічаються в Лубнах і в урочищі «Замок»[12]. Вони походять з таких же курганних поховань, зруйнованих у зв'язку із забудовою місцевості в середньовічну епоху (там був збудований замок князів Вишневецьких з його палацом та багатьма іншими будівлями з глибокими підвалами, погребами і підземними ходами). На території міста, на колишній Монастирській вулиці (тепер ім. Карла Маркса)[13] під час зруйнування кургану в 1899 р. випадково були знайдені залізний меч та бронзові булавки і наконечники стріл[14].

Цікавий курган V століття до н. е. розкопаний директором Лубенського музею І. Я. Плескачем у 1927 р. поблизу с. Хитці. Він знаходився на високому правому березі Удаю на схід від села. Висота його насипу досягала 5 метрів, діаметр 32 метри. Поховання знаходилось у ямі під насипом і супроводилось різними речами, в тім числі двома залізними наконечниками списів із втулками для древок, понад 40 бронзовими наконечниками стріл з

рештками дерев'яних древок, залишками залізного пластинчатого панцира, залізними вудилами з бронзовими псаліями, фігурно оформленими на кінцях зображеннями голів і копит тварин, круглі масивні бронзові бляхи, напевно, від убору кінської збруї, двома масивними бронзовими браслетами для ніг, золотою трубочкою зі слідами орнаменту, глиняним горщиком, кістками тварин від жертовної їжі та ін. В насипу кургану, над похованням, знайдено багато уламків спеціально розбитих місцевих ліпних посудин і привізних давньогрецьких амфор, кісток тварин, глиняні пряслиця (важки для дерев'яних веретен), прикраси зі скловидної маси та інші предмети, вірогідно, залишки тризни (поминок) по похованих. Бронзовий казан, залізний наконечник списа, частини бронзової античної посудини з ручками та бронзові орнаментовані пластинки походять з випадкових розкопок кургану IV століття до н. е. в с. Тишки ще в дорадянський час[15].

У заключну пору раннього залізного віку, в кінці I тисячоліття до н. е., на історичну арену Європи виступають слов'янські племена, в тому числі й східні, на початку нашої ери засвідчені в творах римських істориків, а в середині тисячоліття і візантійськими. Археологічними дослідженнями встановлено, що предки слов'ян заселяли Середнє Придніпров'я і в більш ранній час, будучи там місцевим населенням. Пам'ятки рубежу та перших століть н. е. об'єднуються в дві послідовні в часі групи – так звані зарубинецьку та черняхівську культури. Характерними для них є поховання померлих, виконані переважно в обряді тілоспалення і влаштовані в глиняних посудинах-урнах або невеликих ямках, частіше у вигляді значних могильників без наземних ознак – полів поховань (полів похоронних урн), зрідка під насипами невеликих курганів (на кордонах зі степовими племенами) В останній час виявлені й залишки поселень слов'ян цього часу, переважно значних за площею, здебільшого неукріплених селищ. Назви свої ці культури одержали від вперше досліджених могильників поблизу сіл Зарубинці й Черняхів на Київщині.

Перша з них, зарубинецька, поширена в лісостепових та поліських районах України, Південній Білорусії та в південно-західних областях Російської Федерації. Початок її датується II століттям до н. е., а кінець – II століттям н. е.[16] Її населення – найдавніші історичні східні слов'яни – були осілими землеробами і скотарями, мисливцями та рибалками, добували залізо і обробляли його, знали бронзоливарну справу, прядіння і ткацтво, виготовляли

ліпний глиняний посуд і підтримували обмінні зв'язки з віддаленими районами, в тому числі з античними містами Північного Причорномор'я, римськими провінціями на Дунаї та степовими сарматами й іншими племенами, звідки потрапляли, в обмін на місцеві товари, гончарний глиняний посуд, прикраси, монети та ін.

Лубенщина входила до території розселення племен зарубинецької культури і на ній відомі окремі з її пам'яток. Однією з них є поховання в північно-східній частині Замкової гори в Лубнах, досліджене Ф. І. Камінським у 1881 р. Воно було влаштоване на давній поверхні (горизонті) під насипом кургану, висотою близько 2 метрів і діаметром 20 метрів, і мало вигляд залишків вогнища (кострища) на поверхні якого знаходились перепалені кістки похованого, супроводжувані ліпним глиняним посудом (горщики і миски та ін.), кістками тварин від жертовної їжі, скляними прикрасами. Час поховання II – I століття до н. е.[17]

В II столітті н. е. пам'ятки зарубинецької культури на Лівобережжі Дніпра змінюються досить численними пам'ятками черняхівської культури, яку датують часом II – IV століть н. е.[18] Характерною особливістю їх – поселень і могильників – було поширення місцевого і привізного лискованого гончарного глиняного посуду різних форм і призначення, римських скляних посудин і амфор, різних ремісничих виробів і прикрас, що потрапляли через торговий обмін. Господарське заняття населення – розвинуті землеробство, скотарство і місцеве різнопрофільне ремесло, головними галузями якого були залізодобування і його обробка, гончарство і бронзоливарництво. Існувала внутрішня торгівля, засобом якої, на думку частини дослідників, служили дуже поширені римські монети, [що осідали на місці] в тому числі у вигляді скарбів, часом досить значних. Селища племен черняхівської культури, часто великі за площею, з переважно наземними житлами і господарськими будівлями та ремісничими майстернями, розташовувались здебільшого в річкових долинах. Поховальні пам'ятки – поля поховань у вигляді значних могильників з тілоспаленнями і тілопокладеннями, що супроводжуються численними речами – ремісничими виробами: глиняним і скляним посудом, знаряддями праці і зброєю, побутовими предметами і прикрасами, а нерідко й римськими монетами. Серед похованих спостерігається майнова нерівність. Залишки селищ на Лубенщині виявлені в селах Засулля і Калайдинці, Мацківці й Нижній

Булатець, поблизу сіл Піски, Снітин і Солониця та в с. Воронинці Оржицького району, а римські монети знайдені в Лубнах та селах Хитці Лубенського, Лазірки Оржицького та Повстин Пирятинського районів[19].

Довгий час вважалося, що лісостепове Лівобережжя Дніпра, в тому числі й Посулля, з кінця V до середини VIII ст., після навали азійських кочовиків-гуннів і знищення ними більшості слов'янського населення черняхівської культури[20], довгий час не мало постійного населення і лише час від часу туди проникали окремі групи степових кочових племен, які просувалися в той час зі сходу на захід за доби так званого великого переселення народів. Що ж до східних слов'ян, то вважалося, що вони появились там знову лише в VIII столітті внаслідок переселення з Правобережжя. І тому окремі археологічні знахідки цього часу на Лубенщині, наприклад, знахідка чудових бронзових браслетів VI – VII ст., в тому числі прорізного, в Лубнах (на Плютинцях)[21] приписувались різним степовим кочовикам.

Тепер, завдяки дослідженням останнього часу, встановлено, що, не зважаючи на величезні спустошення і відхід деякої частини населення черняхівської культури в більш північні лісові райони, викликані вторгненням гуннів та інших степових кочовиків, заселення лівобережних лісостепових районів Середнього Подніпров'я, в тому числі і Посулля з Лубенщиною, слов'янськими племенами у VI – VII ст. не припинялось, а, починаючи з VIII ст., й значно посилилось, ставши визначальним на майбутнє. Ранньосередньовічні східні слов'яни, які залишили ці пам'ятки, займались землеробством і скотарством, у них розвивались домашні ремесла, вони підтримували обмінні зв'язки з іншими групами населення Східної Європи. Саме їм, як тепер встановлено, й належать пам'ятки з бронзовими виробами, близькими до згаданих вище, знайдених у Лубнах. Залишки неукріплених поселень – селищ кінця V – початку VIII ст. у вигляді знахідок типових для них глиняних ліпних посудин (так званого пеньківського типу – від поселення біля с. Пеньківка на Правобережжі)[22] та інших виробів, беззаперечно належних ранньосередньовічним східним слов'янам – нащадкам племен черняхівської культури, виявлені і досліджуються в останні роки в Посуллі, в тому числі й на Лубенщині, зокрема, біля села Хитці та поблизу селища Сенча Лохвицького району. На селищі VI – VII ст. біля Хитців, наприклад, розкопані залишки кількох невеликих квадратних в плані (близь-

ко 5 × 5 метрів) трохи заглиблених в землю жител з глинобитними печами та близько 80 господарських ям, зібрано багато товстостінного глиняного посуду, залізні ножі, бронзові браслети, точильні камені, скляні буси. Виявлено сліди місцевих залізодобувного і бронзоливарного ремесел[23]. Ці пам'ятки переконливо свідчать про безперервність заселення Дніпровського лісостепового Лівобережжя східнослов'янським населенням з кінця I тисячоліття до н.е. й до наших днів, оскільки східнослов'янська належність пізнішого населення цієї території вже ні в кого не викликає сумніву.

Пам'ятки східних слов'ян VIII – X ст. Лівобережжя, в тому числі й Лубенщини, добре представлені залишками вперше виявлених саме в Посуллі укріплених поселень – городищ так званого роменського типу чи роменської культури (від городища на р. Ромен – притоки Сули поблизу м. Ромни на Сумщині), що супроводжуються відкритими селищами і курганними могильниками з похованнями – тілоспаленнями в глиняних урнах. За загальним визнанням дослідників, пам'ятки роменської культури належали східнослов'янським племенам сіверянам, які, за висловом давньоруського літописця «... седоша по Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошеся север»[24].

Поява укріплень на частині поселень сіверян була викликана небезпекою нападів степових кочовиків. Городища служили й для захисту жителів селищ у часи таких нападів. Вони здебільшого невеликі за розмірами, влаштовувались на важкодоступних мисовидних виступах чи ділянках високих і стрімких корінних правих берегів річкових долин, додатково укріплених земляними валами і ровами. Житла були невеликими, квадратними в плані (близько 4 × 4 метри), трохи заглибленими в землю; стіни споруджувалися з дерева, лози і глини, а двосхила покрівля вкривалася соломою. Заняття населення – землеробство і скотарство, полювання і рибальство; розвивались домашні ремесла – гончарське, добування й обробка заліза, деревообробне і косторізне. Існували обмінні зв'язки, в тому числі з арабами на сході.

Пам'ятки роменської культури, в тому числі й городища, в післявоєнні роки виявлені й на Лубенщині і відомі тепер у Лубнах і в с. Снітині на Сулі, між селами Хитці і Тишки на Удаї та біля селища Сенча Лохвицького району. Городище і курганний могильник відомі також на Удаї біля с. Городище Чорнухинського району. Городище роменської культури в Лубнах знаходилось в урочищі

Вали (Великий або Верхній і Нижній) – в північно-східній частині мису правого високого берега долини Сули і було додатково укріплене земляним валом, ровом, зруйнованими пізніше укріпленнями давньоруського та середньовічного міст-фортець. Поруч з городищем, на захід від нього, знаходилось і належне йому селище. На їх площі зустрічаються характерні для роменської культури вироби, зокрема ліпний і гончарний глиняний посуд.

Східнослов'янські племена, згадувані давньоруським літописцем, у тому числі й сіверяни, стали історичною основою формування єдиної давньоруської народності, яка в кінці IX ст. створила найдавнішу їх державу – Стародавню Русь із центром у Києві, від якого вона одержала й назву Київської Русі, що проіснувала до середини XIII ст. Давньоруська народність була єдиним коренем, а Стародавня Русь спільною державою пізніших східнослов'янських народів – російського, українського та білоруського, за словами В. І. Леніна, близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією[25].

Молода Давньоруська держава з самого початку свого існування змушена була вести постійну напружену боротьбу за незалежність зі своїми сусідами, особливо з кочовими скотарськими племенами, які одні за одними вторгалися з Азії в Причорноморські степи й загрожували південним кордонам, землям Русі і навіть самій столиці – Києву. На початку X ст. найбільшу небезпеку становили печеніги – племена скотарів- кочовиків, що прийшли в Причорномор'я із-за Волги. Перша їх сутичка з Руссю відбулась у 915 р. і з того часу, не зважаючи на тимчасові примирення, вони безперервно нападали на її землі, і напади ці ставали все більш спустошливими. Особливо терпіли від печенігів лівобережні, південно-східні землі Стародавньої Русі, зокрема Посулля.

Боротьба з печенігами стала першорядною турботою держави і вимагала від великих київських князів значних зусиль для зміцнення безпеки її кордонів і земель. Довгу і важку боротьбу з ними вів Святослав і загинув від їхніх рук. Потребу надійного захисту Русі і Києва від печенігів добре розумів князь Володимир, вбачаючи її насамперед у спорудженні системи прикордонних і внутрішніх ліній оборони із спеціальних фортець-«городів» уздовж річок. З цього приводу давньоруський літописець записав під 988 роком: «...И рече Володимер: «Се не добро еже мало городов коло Кыева, и нача ставити городы по Десне и по Встри (Остре) и по Трубешеве (Трубежу) и по Суле и по Стугне, и нача нарубати мужи лутши

от Словен и от Кривич и от Чюди и от Вятич и от сих насели и грады – бе бо рать от Печенег и бе воюяся с ними и одоляя им»[26].

Князь Володимир Святославович енергійно здійснював цю програму оборони Русі від печенігів – «ставив городи»-фортеці, створював їхні гарнізони із воїнів північних частин держави. Найважливішою з ліній оборони Русі була південно-східна, що проходила по Сулі, бо Посулля було її аванпостом на кордоні зі степовим Лівобережжям – основною територією печенігів. Важливе значення Посулля в обороні Русі та її столиці зберігалось і пізніше, в XI – XII ст., коли печенігів змінили ще більш грізні степовики – половці. В уявленні давньоруських людей безпека кордонів по Сулі була ознакою благополуччя Русі, а перемоги над кочовиками за Сулою сприймались як важливі події загальнодержавного масштабу. Яскравим підтвердженням цього служать відомі слова автора героїчної поеми кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім»:

Іржуть коні за Сулою,
Слава гремить у Києві.

Широке низинне і часто дуже заболочене лівобережжя Сули та природно важкодоступний високий і стрімкий правий берег її долини уже самі собою становили значну перешкоду для кочовиків-кіннотників. Будучи ж до того додатково укріпленою спеціально влаштованими («поставленими») «городами» (огородженими пунктами) – фортецями вздовж правого берега, Сула з кінця X ст. перетворилась на потужну, майже неприступну прикордонну оборонну лінію. «Городи»-фортеці влаштовувались («ставились») на самих високих і важкодоступних мисовидних виступах берега, часто на місцях більш ранніх городищ роменської культури.

Як свідчать археологічні дослідження, від впадіння р. Ромен до гирла вздовж Сули в кінці X ст. було засновано («поставлено») 18 «городів»-фортець, укріплених високими земляними валами з дерев'яними стінами на них та глибокими ровами. Частина з них, завдяки зручному розташуванню та іншим сприятливим умовам, з часом переросла в давньоруські міста – центри ремесла і торгівлі, окремі з яких продовжували існувати й пізніше, аж до наших днів, ставши значними центрами політичного та економічного життя населення окремих територій. Частину з них називає давньоруський літописець під їхніми недавніми чи й сучасними назвами. З північного сходу на південний захід за течією Сули в межах Лубенщини залишками «городів»-фортець кінця X ст. є

тепер городища Сенчанське (літописне місто Синець), Снітинське (Кснятин), Лубенське (Лубно), Мацківецьке (можливо, літописний Сніпорід)[27] та Лукімське (Лукомль). Усі населені пункти на місцях цих фортець-«городів» і особливо міста, що виросли з них, у тому числі Лубни, з повною підставою і правом можуть вважати за свій офіційний початок літописне повідомлення 988 року про їхнє заснування («ставлення») по Сулі і відзначити своє тисячоліття в 1988 р.[28]

«Город»-фортеця кінця X ст. в Лубнах був «поставлений» на місці вже згадуваного більш раннього городища роменської культури на висоті близько 40 метрів над рівнем Сули. Фортеця була зі всіх боків оточена високим земляним валом з дерев'яною стіною та глибоким ровом. Як вважають, саме від цього валу місце фортеці одержало назву урочища Вали. На жаль, укріплення цієї фортеці, зруйнувавши більш ранні укріплення роменського городища, самі пізніше були дуже знищені в процесі неодноразових перебудов укріплень пізньосередньовічних Лубен. Пізнішими перебудовами були зруйновані й залишки давньоруських Лубен, що виросли на місці «города»-фортеці. Про його існування свідчать тепер лише знахідки досить численних давньоруських ремісничих виробів – гончарного глиняного посуду, знарядь праці й побутових предметів із заліза і кістки, скляних прикрас та ін.

З валу та стін фортеці в Лубнах на широкому просторі – від сучасних Снітина до Шершнівки – і на значну віддаль добре проглядались засульські степові простори – землі печенігів і половців – і це робило Лубенську фортецю одним із найголовніших опорних пунктів усієї Посульської оборонної лінії, до того ж розташованим у самому її центрі.

Давньоруське місто-фортеця Лубни вписало яскраві сторінки в боротьбу Русі з кочовиками. Так, саме на Сулі, поблизу від Лубен у 1107 р. війська південноруських князів, серед яких був і Володимир Мономах, розгромили половецькі полчища ханів Боняка та Шаруканя, змусивши їх відступити у степ далеко від Сули, аж до Хоролу. Цю блискучу перемогу Володимир Мономах згадує в своєму «Повчанні», ставлячи її в ряд найбільш важливих своїх подвигів. Саме під цим роком давньоруський літопис уперше згадує Лубни під його власною назвою Лубно (у «Повчанні» ж Володимира Мономаха, включеному до літопису, «Лубъно» згадується під 1096 р.). Сама ця назва переважною більшістю дослідників виводиться від лубу – внутрішньої частини кори дерев посуль-

ських лісів, яка використовувався для виготовлення рогож, кошиків, мотузок і канатів, а також містить дубильну речовину. Проте існує й думка про походження цієї назви від колишньої річки Лубенки, що ще в XIX ст. протікала в кінці колишньої Монастирської вулиці[29]. Остання здається більш ймовірною, якщо врахувати, що багато давніх міст одержали свої назви саме від назв річок, на берегах яких вони виникли, як, наприклад, Москва, Полтава, Курськ, Рильськ, Лохвиця, Хорол, Ромни. Назву міста дехто виводить і від слова «лубом» – твердо, міцно, оскільки Лубни були твердинею в оборонній лінії.

Як і інші давньоруські фортеці Посулля, Лубни неодноразово зазнавали нападів половців і руйнувань, особливо в кінці XII ст. в зв'язку з послабленням Русі через князівські усобиці. Скориставшись цим, наприклад, війська половецького хана Кончака в 1185 р. дуже зруйнували («повоювали Сулу», за висловом літописця) міста Посулля, в тому числі й Лубни. Місто, проте, відродилось і продовжувало існувати і, лише зазнавши майже повного зруйнування під час монголо-татарської навали в 1239 р., надовго занепало, помітно відродившись потім лише в другій половині XVI ст., щоб почати новий етап свого існування.

До археологічних пам'яток, що охороняються законом, належить тепер Верхній Вал у Лубнах[30]. На жаль, і в останні роки йому завдаються відчутні пошкодження приватними забудовами й забудовниками. Зокрема, розрито вал у північно-східній частині, що найкраще зберігся, а також так званий поперечний (точніше було б говорити – проміжний) вал. Необхідно вжити найсуворіших заходів для збереження того, що лишилось від далекого й славного тисячоліття[31].

Важливими опорними пунктами Посульської давньоруської оборонної лінії з кінця X ст. на Лубенщині були також «городи»-фортеці, а згодом і невеликі давньоруські міста Кснятин та Сліпорід, залишки-городищ яких знаходяться поблизу сучасних сіл Снітина і Мацківець Лубенського району. Перша з них, будучи розташованою поблизу від гирла Удаю, разом із Лубенською фортецею, в XI–XII ст. стала надійним заслоном проти вторгнення половців у землі по його течії, на цей час густо заселені давньоруським населенням. Саме тут, між Кснятином і Лубном, найчастіше відбувались сутички давньоруських і половецьких військ. Фортеця часів Володимира Мономаха (початок XII ст.) у Снітині складалася з укріплень (земляного валу) на високому мисі берега

між Сулою та її притокою Сулицею і круглого городища біля підніжжя стрімкого берега Сули, оточеного високим земляним валом (зберігся на висоту до 4 метрів) з дерев'яною стіною на ньому і ровом, що заповнювався водою. В'їзні ворота з каменю та цегли додатково укріплені земляним валом. Поряд із фортецею знаходиться давньоруський могильник.

Городище давньоруського Сніпорода знаходиться на схід від с. Мацківці і займає мис між долиною р. Сліпорід та глибоким яром. Воно кругле в плані, невелике (діаметром близько 100 метрів), оточене високим земляним валом (до 8 метрів) і ровом. Поряд з городищем знаходиться належне йому селище – посад (пригород давньоруського міста).

Давньоруські пам'ятки – городища, селища і могильники, досить часті на Лубенщині, засвідчують інтенсивне заселення Посулля давньоруським населенням в X – XII ст. Це – селища в селах В'язівок і Духове, городище, селище і могильник в с. Олександрівка, могильники в селах Тишки і Халепці, городище і могильник в с. Хитці, а також городища біля сіл Воронинці, Лукім'я, Оржиця і Яблуневе Оржицького району, Піски Удайські Чорнухинського, Повстень Пирятинського та Сенча Лохвицького районів. На городищі поблизу с. Клепачі зібрані залізні знаряддя праці і зброя, шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів, бронзові й срібні сережки, бронзові підвіски та інші вироби[32].

Зустрічаються на Лубенщині й окремі пам'ятки середньовічних кочовиків, печенігів чи половців. Різниця в їхній матеріальній культурі досить незначна, бо самі вони були спорідненими між собою і вели однаковий кочовий скотарський спосіб життя. Зразком такої пам'ятки може служити досить цікаве поховання на Лисій горі в Лубнах. Воно належало воїну-кіннотнику, вбитому давньоруським залізним списом у груди (його наконечник знаходився між ребрами похованого), та з розсіченим мечем підборіддям. Поховання було влаштоване в ямі і його супроводила значна кількість різних речей, в тому числі залізні наконечники стріл, вістря, ніж, шило, пряжки, брусок з пісковика, кістяні пластини – оздоби шкіряного сагайдака, кресало, кремінь і огниво (гніт) та ін. Поховання воїна супроводилось також захороненням кінських голови й ноги та залізного стремена (вони символізували захоронення бойового коня)[33]. Подібні поховання печенізько-половецьких воїнів з конем характерні для степових районів[34].

Усі фортеці-«городи» Посульської оборонної лінії, давньоруські міста, що виникли на їх місцях, як і переважна кількість інших давньоруських поселень, були дуже зруйновані або й повністю знищені монголо-татарами в 1239 р. Значна частина Лівобережжя, в тому числі Посулля з Лубенщиною, довгий час після цього була малозаселеною або й цілком обезлюдненню, перетворившись місцями у справжнє «дике поле», повторне заселення якого відбулося лише згодом, у пізньому середньовіччі. Історія його дуже добре засвідчена писемними джерелами.

На закінчення слід вказати ще на дві досить значні групи археологічних пам'яток Посулля і всього Лівобережжя, з приводу визначення характеру, призначення й часу існування яких думки дослідників дуже різко розходяться. Одну з цих груп складають довгі земляні вали, часто супроводжувані ровами, які тягнуться нерідко на десятки кілометрів, часом уздовж річкових берегів, у тому числі вздовж високого правого берега Сули. В районі Лубен залишки цього валу ще недавно простежувались на північ від міста, де він перетинав дорогу з Лубен на Лохвицю поблизу від Мгарського монастиря, та в районі так званої Тернівської толоки[35], де він ішов від одного з глибоких давніх ярів до долини Сули (в районі Лисої гори). Найзначніший такий вал з ровом на Лубенщині тягнувся (місцями тягнеться й тепер) вздовж правого берега долини Сули від Лубен аж до її нижньої течії, на віддаль близько 80 кілометрів. У тих місцях, де цей високий берег розрізається долинами приток Сули, наприклад, Сліпороду, вал опускався вниз і йшов через усю його долину, а потім знову піднімався на високий берег Сули. Окремі ділянки цього валу досить виразно збереглися до наших днів.

Оборонне призначення цих валів не викликає сумнівів – вони захищали землі на правому березі Сули від вторгнення з півдня степових кочовиків. Але питання про те, хто і коли спорудив ці грандіозні укріплення, залишається не розв'язаним ще й сьогодні. Одні з дослідників висловлюють думку про їх спорудження в епоху Стародавньої Русі, як доповнення до Посульської лінії «городів»-фортець, створеної в часи князя Володимира в кінці X ст. – на початку XI ст.[36] Другі, виходячи із значної спільності цих валів та валів великих городищ скіфського часу на тому ж Лівобережжі і в самому Посуллі, вважають за можливе віднести їх спорудження до початкової пори раннього залізного віку – до середини I тисячоліття н. е. і розглядати їх як захисні споруди

лісостепового осілого землеробсько-скотарського населення від войовничих степових кочовиків, власне скіфів-скотарів.

Серед місцевого населення ці довгі й звивисті земляні вали ще в давнину одержали назву «Змійових»[37], а їх походження обросло переказами (легендами), часом дещо відмінними для різних місцевостей їх поширення, наприклад, на Полтавщині та Київщині. На Лубенщині цей переказ має такий зміст: « Жили колись два брати – Кузьма і Дем'ян. Аж ось появився Змій, який захотів з'їсти братів. Ті кинулись тікати, але бачачи, що це зробити важко, вирішили заховатись в кузні, де й закрили двері зсередини. І хоч двері ці були чавунні, Змій почав лизати їх своїм язиком. Чотири рази лизнув і пролизав двері. Але в цей час брати готувались до захисту від Змія: один, Кузьма, тримав у вогнищі щипці, а другий, Дем'ян, роздмухував міхом вогонь. Як тільки Змій просунув через дірку в дверях свій язик, Кузьма схопив його за язик розпеченими щипцями, а Дем'ян запріг в величезний плуг, і почали проводити ним борозну через весь світ, від сходу до заходу сонця. Досягнувши моря, Змій, розпалений роботою, почав жадібно пити воду, і, обпившись, околів (здох)».

Вали – безперечно дуже давні споруди, в усякому разі давніші від часів Стародавньої Русі, бо важко уявити, щоб давньоруський літописець, сповіщаючи про «ставлення» Володимиром «городів» по Сулі та інших річках, не згадав би про ще більш значні оборонні укріплення, якби вони споруджувались в той же самий час. До того ж вони відомі і в багатьох таких районах, де давньоруські «городи»-фортеці не засновувались, наприклад, вздовж Ворскли й Орелі на Лівобережжі[38], та у внутрішніх районах Стародавньої Русі на Правобережжі.

Слід думати, що саме велика давність цих укріплень і відсутність певних відомостей про час спорудження та їх творців і породили у пізнішого населення подібні перекази, а грандіозність споруд зумовила необхідність вдатися за допомогою до фантастичних надприродних сил в образі величезного Змія.

Другу своєрідну групу пам'яток складають значні за розмірами земляні споруди, найпростіші з яких мають правильну круглу в плані форму з глибокою круглою лійчастою до низу ямою в центрі та валом (чи горбами) землі навколо неї. Діаметр кільцевого валу (кільця з горбів) досягає 70–80 метрів, висота ще і в наш час до 6 метрів і більше; глибина ями до 4 метрів. Здебільшого вони розташовані на високих місцях на плато, поодинці або невеликими

групами, часто в оточенні давніх курганів. У ямах цих споруд нерідко зустрічаються залишки поховань (чи й самі поховання) епохи міді – бронзи та раннього залізного віку (скіфського часу). В більш складних цих спорудах і значніших за розмірами буває по кілька заглибин в середині валу, а сам вал має кілька розривів-проходів. У науці та серед населення вони відомі під назвами майданів (городищ-майданів, курганів-майданів, буртів, розритих і роблених могил та ін.).

Питання про характер, час виникнення та призначення цих споруд залишається дискусійним уже близько століття. Різні дослідники вважали їх то залишками найдавніших городищ-укріплень окремих сімей, то сторожовими пунктами в системі оборонних ліній, то укріпленими житлами, то загонами (оборами) для худоби, то спорудами культового (релігійного) призначення, то, нарешті, розритими (розкопаними) могилами з метою відшукання скарбів у них. Найбільш правдоподібно розглядати майдани (бурти) як штучні, роблені могили – залишки давніх курганів (могил), розкопаних (точніше, справді розритих) у пізньосередньовічну епоху (XVI – XVII ст. і навіть пізніше) з метою добування селітри з порушеної землі їх поховальних ям та насипів. Селітра ж використовувалась для виготовлення пороху. Землю цю після виварювання з неї селітри зсипали навколо кургану у вигляді валу чи горбів (буртів). Як свідчать писемні джерела, селітроварення на території України, в тому числі в лісостеповому Лівобережжі, справді набуло в той час значного поширення. Наприклад, відомий французький військовий інженер Боплан, який служив у Польщі в XVII ст., відзначав, що «козаки дуже досвідчені в добуванні селітри, якою достаткує Україна, і приготуванні гарматного пороху»[39]. Добування селітри зводилось до того, що землю з могил (також із давніх валів і городищ) засипали в казани (чани), заливали водою і нагрівали її. В процесі виварювання селітри з землі в казани досипали попіл з соломи, внаслідок чого селітра очищалась і кристалізувалась, випадаючи в осадок. Земля змивалась з водою, а селітра залишалась. Додаючи до неї сірки та деревного вугілля, одержували порох[40].

На Полтавщині селітрові заводи існували до початку XX ст. Селітроварення на Сулі дослідники відзначають з кінця XVI – початку XVII ст. На Лубенщині майдани (і кургани поблизу від них) відомі й обстежувались, головним чином, уздовж Сліпорода – біля сіл Олександрівка Лубенського та Хорошки, Черевки,

Воронинці й Лазірки Оржицького районів[41]. Ці пам'ятки слід розглядати як комплексні – поховання (кургани) давніх історичних епох і залишки одного з пізньосередньовічних промислів.

Різноманітні групи археологічних пам'яток Лубенщини переконливо свідчать про тривалий період історичного розвитку її населення від стародавнього кам'яного віку до середньовіччя. Вони свідчить також про досить давнє заселення людьми території Лубен та 1000-ліття з часу їх заснування.

Примітки

1. На сьогодні всі ці територнії входять до складу Лубенського району Полтавської обл.

2. Детальніше: **Шовкопляс І. Г.** Гінцівська пізньопалеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення) / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. — К., 1971. — № 9. — С. 122–123.

3. **Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / Ф. И. Каминский // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т. I. — С. 147–152.

4. Сучасні дослідження дозволили визначити, що Гінцівська стоянка існувала близько 14 400 років тому. Див.: **Яковлева Л., Джінджан Ф.** Гінцівська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна): двадцять років розкопок у Гінцях (1993 – 2013) / Л. Яковлева, Ф. Джинжан. – К.: Ваіте, 2014. – С. 9.

5. Човни-однодеревки, човни-довбанки, довбанки, комиги – найпростіші плавальні засоби, що виготовлялися шляхом видовбування серцевини стовбура одного суцільного дерева. Це найдавніший тип човнів, відомий дотепер археологам. Див.: **Глушко М., Гошко Ю.** Транспорт / М. Глушко, Ю. Гошко // Етнографія України / [за ред. С. А. Макарчука]. – Львів, 2004. – С. 212.

6. Культури гребінчасто-накольчастої кераміки (робочий термін 1960-х рр.) не було, його змінила сучасна назва — неолітична дніпро-донецька культурно-історична спільнота (використовувалося також дніпро-донецька культура), а усталена назва неоліту ямково-гребінцевої кераміки – культурна спільнота ямково-гребінцевої кераміки IV – III тис. до н. е.

7. Відомий археологічний комплекс на околиці м. Лубен (ур. Лиса Гора), у складі стародавнього поселення і курганного некрополю епохи енеоліту – бронзового віку, скіфського часу та доби розвинутого середньовіччя. Див.: **Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. – Лубни: ВКФ «Інтер-Парк», 2016. – 16 с.: іл.

8. Випадкова знахідка 1884 р.: сокира калхідського типу з околиць Лубен. Бронза. Передскіфський час (ПКМВК 10523, А 672). Див.: **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – Київ, Полтава: Археологія, 2000. – С. 171. – Рис. на С. 170.

9. Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928), уродженець м. Золотоноша на історичній Полтавщині, випускник Лубенської чоловічої гімназії, учень Ф. І. Камінського, згодом відомий український археолог, історик, нумізмат у 1881 та 1883 рр. неодноразово брав участь у дослідженні курганів на Лисій горі. Див.: **Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки В. Г. Ляскоронського в Посуллі / Супруненко О. Б. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-річчя м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ; Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 221–247.

10. На жаль, ця знахідка, на яку звернули увагу дослідники – Ф. І. Камінський та В. Г. Ляскоронський, і про яку писав І. Г. Шовкопляс, виявилась випадковою в комплексі, адже насип кургану, як і його поховальна камера були влаштовані у культурному шарі енеолітичного поселення на Лисій горі, де у вмісті нашарувань неодноразово траплялися подібні предмети.

11. Навряд-чи. Вірогідно, кремація частини тіла небіжчика відбулося вже внаслідок «очищення вогнем» склепу захоронення, коли у залишеному під грунтом насипу обсязі поховальної камери виникла пожежа і тривалий час відбувалося перетлівання дубового облаштування склепу разом із останками похованого.

12. Швидше, це залишки парного пограбованого захоронення скіфської епохи або ж обвалені до заповнення поховання останки супроводжуючої залежної людини, свого часу вмішені на перекритті.

13. На сьогодні назва Монастирської вулиці відновлена.

14. Відомості про зруйнований курган збережені Ф. І. Камінським: **Каминский Ф. И.** Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 218.

15. Про комплекс кургану див.: **Макаренко Н.** Материалы по археологии Полтавской губернии. III. Предметы из «случайных» раскопок кургана близ с. Тишки Лубенского уезда / Николай Макаренко // Труды ПУАК. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 16–24.

16. Урочище Замкова гора або «Замок» – історичної назви північно-східної частини м. Лубен., із сучасними вул. М. Грушевського і П. Лубенського. Див.: **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ЛКМ та ін. [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. – С. 132–161.

16. Сучасне датування часу існування зарубинецької культури – кін. III ст. до н.е. – II ст. н. е.

17. Див.: **Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185–188; **Луговий Р. С., Коваленко О. В., Лугова Л. М.** Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського

(1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ЛКМ та ін. [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – Вип. І. – С. 32–41.

18. Датування часу поширення черняхівської культури наразі дещо відмінне – рубіж III–IV – початок V ст. н. е.

19. У підготовленому переліку знахідок римських монет І. Г. Шовкопляс спирався на працю: **Брайчевський М. Ю.** Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський; АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 254 с.

20. На сьогодні уявлення про суцільне знищення слов'янського населення у складі черняхівської культури гуннами (а це північні райони Лісостепу і південь Полісся), як й інших етнічних складових цього утворення пізньоримського часу, поступово переглядається, оскільки більша частина черняхівських племен була залучена до грабіжницьких походів Аттіли на Рим і провінції Римської імперії. Виявилося, що певні групи учасників цієї загарбницької акції після смерті гуннського ватажка повернулися на предковічні місця проживання, в т. ч. й на Полтавщину.

21. Йдеться про урочище Плютенці, колишнє передмістя Лубен (вододіл рр. Вільшанка – Булатець – басейн рр. Сула – Дніпро) у північно-західній частині території м. Лубни. Про знахідку браслету див.: **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПКМ. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 59. – Рис. 2; **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – С. 230–231.

22. Датування пеньківської культури на сьогодні – кінець V–VII – початок VIII ст.

23. Поселення V – першої половини VIII ст. в ур. Шимберьове досліджувалося Є. О. Горюновим на поч. 1970-х рр. Див.: **Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 111–127.

24. Цитата взята з: Лаврентьевская летопись. – СПб., 1887. – С. 5–6.

25. Ця загальновживана у другій половині XX ст. концепція, як і ряд інших політично заангажованих теоретичних положень радянської історичної науки, наразі визнана українськими істориками та археологами хибною. Проте, на 1979 р. І. Г. Шовкопляс, хоча й мав сумніви, інакше писати не міг. А в історичній статті у місцевій газеті для такого краєзнавчого дослідження мало бути хоча б одне посилання на класика марксизму-ленінізму.

26. Цитата з Лаврентіївського літопису 1377 р. «Повісті минулих літ»: Полное собрание русских летописей. – Л., 1962. – Т. 2. – Стлб. 106.

27. Літописне «місто» Сніпорід в ур. Городок біля с. Мацківці Лубенського району Полтавської обл., друга половина XI – XIII ст. Про нього див.: **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – С. 98–101; **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. – СПб.: Филолог. фак-т, 2012. – 252 с.

28. Перелік цих населених пунктів – найдавніших давньоруських «градів» наведено: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 12.

29. **Малик В. К.** К вопросу о происхождении топонима «Лубны» / В. К. Малик // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. КМ; Луб. гор. орг. УООПИК. – Лубны: Издво «Полтава», 1988. – С. 12–15.

30. Назва урочища у південно-східній частині м. Лубен, де знаходиться відомий археологічний комплекс. Детальніше див.: **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Верхній Вал у Лубнах / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 36 с.

31. Про руйнування останньої чверті XX ст. і сучасний стан пам'ятки: **Мироненко К. М., Супруненко О. Б.** Поселення і городище в ур. Верхній Вал у м. Лубни / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 133–147.

32. Йдеться про роменсько-давньоруське городище в ур. Пурпурівщина, Боярщина, Суша на північний захід – захід від сучасного села Клепачі (літописне «місто» Кляпечь). Див.: **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – С. 93–94.

33. Маються на увазі розкопки Ф. І. Камінського кочівницького (торкського) поховання у кургані № VII / 1883 р. в ур. Лиса Гора. Див.: **Моргунов Ю. Ю.** Еще раз о «переяславських торках» / Ю. Ю. Моргунов // РА. – М., 2000. – № 1. – С. 23–36; **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – С. 225–227. Кілька вцілілих у пожежі 1943 р. знахідок із цього поховання експонуються в археологічному відділі Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (зала № 8: «Давня Русь і кочівники»).

34. На сьогодні цей поховальний комплекс атрибутований як торкський, що належав «своїм ковуям», тобто конфедератам Русі, котрі несли прикордонну службу у Посуллі. Див.: **Мироненко К. М.** Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф. І. Камінського 1883 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 99–103.

35. Про «змійові» вали в районі с. Мгар, а також на Тернівській толоці повідомляв ще В. Г. Ляскоронський: **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы / В. Г. Ляскоронскаго // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 440–442. Наприкінці 1980-х рр. ці ділянки оборонних споруд оглядалися О. Б. Супруненком: **Супруненко О. Б.** Про змійові вали в пониззі Удаю / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1–2. – С. 70–71. Тернівська толока наразі забудована – це район міста Лубни навколо сучасної

площі академіка О. М. Бекетова. Проте неподалік збереглася ділянка валу на плато край Лисої гори: **Мироненко К. М., Супруненко О. Б., Сидоренко О. В.** Нові археологічні обстеження у місті Лубни / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 110; **Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах. – С. 4, 8–9.

36. На час підготовки статті І. Г. Шовкопляс уже притримувався точки зору щодо «змійових» валів, як до об'єктів давньоруського оборонного будівництва, хоча дослідження цих укріплень на Лівобережжі були проведені на кілька років пізніше. Та все ж учений, у данину традиції, навів й іншу точку зору щодо побудови валів за доби раннього залізного віку – у скіфський час, яку свого часу обстоював В. Г. Ляскоронський. Див.: **Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 55–70; **Кучера М. П.** Посульский змиев вал / М. П. Кучера // Охрана и исследование памятников археологи Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 38–39; **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – 159 с.; **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X – XIII вв. – С. 40–42.

37. «Змійові» вали, відомі «з давніх часів» (принаймні, від XI ст. та козацької епохи): Змійові вали: Українські легенди та перекази / [передм., упорядк. і прим. С. Мишанича]. – К.: Веселка, 1992. – 159 с.

38. Так звані «змійові» вали вздовж р. Ворскли в описах В. Г. Ляскоронського виявилися залишками фортифікації городищ скіфського часу, насамперед, грандіозних укріплень Більського городища. Зр.: **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронскаго // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. I. — С. 158–198; **Ляскоронский В. Г.** К вопросу о курганах-городищах-майданах Ворсклы / В. Г. Ляскоронскаго // Там же. — С. 424–425, 427–428; **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 25–36; **Шрамко І. Б., Корост І. І., Задніков С. А.** Оборонні споруди Більського городища, скіфський час (VII – IV ст. до н. е.) / І. Б. Шрамко, І. І. Корост, С. А. Задніков // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМВК; [упорядк., редаг., підг. до друку О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – С. 332–350. На Середній та Нижній Ворсклі в межах Полтавщини існують тільки три невеликі за протяжністю ділянки ескарпування, пов'язані з роменсько-давньоруськими комплексами городищ – в ур. Брусія у с. Михайлівці, в окрузі с. Старі Санжари (кол. Решетники) і неподалік ур. Маджари (вздовж Новосанжарської гори) у смт Нових Санжарах. Див.: поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 172; **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супрунен-

ко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 25; **Мироненко К., Супруненко О.** Городище у Середньому Поворсклі / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМВК; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Гаврилюк Н. О., Мокляк В. О. (наук. ред.)]. – Харків: Майдан, 2020. – Вип. XV. – С. 110–124. Так звані Поорільські «змійові» вали в публікаціях В. Г. Ляскоронського виявилися не чим іншим, як залишками укріплень Української лінії 1731–1735 рр., а місцями – кількох дещо давніших ділянок заплавної фортифікації (сс. Лівенське, Маячка) кінця XVII – початку XVIII ст. Див.: **Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции («Змиевые валы») за 1986 г. (Полтавская область) / Кучера М. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1986/10. – 13 арк., 36 рис.; **Вітрик І. С.** Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя / І. С. Вітрик // Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 111–116.

39. Див.: **Боплан Г. Л. де.** Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 31.

40. Детальніше про селітроваріння: **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. — Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1971. — № 62. — Історія: вип. 5. — С. 65–76.

41. Відомості про кургани і майдани, які згадував І. Г. Шовкопляс неподалік зазначених сіл та в їх окрузі, наведені у виданнях: **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. — Полтава, 1917. — 105, XIX с.; Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк, ред. археол. частини О. Б. Супруненко]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 91, 145–146, 258; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гребінківська міська територіальна громада / ДКіТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., редаг., підг. до друку О. Б. Супруненка, О. А. Скирди]. – Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2021. – С. 107, 154.

Підготовка до друку, передмова та коментарі **І. С. Мельникової, С. М. Капко, Т. М. Дяченко**

(м. Полтава, м. Лубни)

Маловідома публікація І. Г. Шовкопляса з історії Лубенщини

Підг. до друку, передм. та комент. І. С. Мельникової, С. М. Капко, Т. М. Дяченко

Оприлюднюється текст маловідомої газетної статті І. Г. Шовкопляса про найдавнішу історію та археологічні пам'ятки на території та в окрузі міста Лубен «Пам'ятки давнини: До 1000-ліття Лубен», що побачила світ восени 1979 року в міськрайонній газеті. Від цієї публікації розпочалася

інформаційна кампанія з утвердження у суспільстві ідеї відзначення тисячоліття посульського міста, успішно втілена в життя у 1988 році. Наводиться повний текст статті зі зняттям редакційних виправлень, коментарі і принагідна бібліографія з приводу окремих положень науково-популярної роботи, написаної понад чотири десятиліття тому. У значній мірі це краєзнавче дослідження вченого є актуальним і до сьогодні.

Ключові слова: краєзнавство, археологічні дослідження, Лубенщина, Лівобережне Подніпров'я, 1000-ліття міста Лубен, популяризація наукових знань.

Little-known Publications by I. H. Shovkoplias Concerning Lubny District

Editing, foreword and comments by I. S. Melnykova, S. M. Kapko, T. M. Diachenko

Text of the little-known newspaper article by I. H. Shovkoplias about ancient history and archaeological monuments at the territory near Lubny City "Ancient Monuments: To the 1000s Anniversary of Lubny", printed in autumn 1979 in the local newspaper, is published. This publication became the beginning of informational campaign dedicated to the idea of celebrating millennium of a city near the Sula River, that was successfully realized in 1988. Complete text of the article with edition changes, comments and current bibliography concerning separate statements of the scientific popular work, written almost forty years ago, is given. To a great degree this local historic research of the scientist is still actual nowadays.

Keywords: local history, archaeological research, Lubny District, the Left-bank Dnipro River area, 1000s anniversary of Lubny City, popularization of scientific knowledge.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АК – археологічна культура
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН УРСР – Академія Наук Української радянської соціалістичної республіки
АО – Археологические открытия, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
ВАН УРСР – Вісник Академії Наук Української РСР, Київ
ВАК – Высшая аттестационная комиссия, Москва
ВД – Видавничий дім
ВП – верхній палеоліт
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГО – Громадська організація, громадське об'єднання
ГПК – господарсько-промисловий комплекс
ГКТ – господарсько-культурний тип
ДІКЗ – Державний історико-культурний заповідник
ДКіТ ПОДА – Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЗП – Зоря Полтавщини, Полтава
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, СПб.
ИАК – Известия Археологической комиссии, Петроград
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії Наук УРСР, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ
ІЕС – історико-етнографічна спільність
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
ІКО – історико-культурна область
КЗ – Комунальний заклад
КМ – Краєзнавчий музей
КМУ – Кабінет Міністрів України, Київ
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Ленинград, Москва
ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького, Лубни
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
НА ІІМК РАН – Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, СПб.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ
НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава
НАНУ – Національна академія наук України, Київ
НДЛ – Науково-дослідна лабораторія

НБУ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ
НТШ – Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів, Нью-Йорк
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПНТК – Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава
ПОІППО – Полтавський обласний Інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, Полтава
ПЦП – Праці Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
РА – Российская археология, Москва
РАФ – Робочий архів фондів
РВВ – Редакційно-видавничий відділ
РДА –Районна державна адміністрація
РГАДА – Российский государственный архив древних актов, Москва
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив, СПб.
РЕІУ – Радянська енциклопедія історії України, Київ
СА – Советская археология, Москва
САИ– Свод археологических источников, Москва, Ленинград
СЭ – Советская этнография, Москва
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю
УЕ – Українська Енциклопедія, Київ
УІЖ – Український історичний журнал, Київ
УКФ – Український культурний фонд, Київ
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
УПЦ – Українська православна церква
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник, Київ
УСЕ – Украинская советская энциклопедия, Киев
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади, Київ
ЦНБ АН УССР – Центральная научная библиотека АН УССР им. В. И. Вернадского, Киев
ЦОДПА – Центр охорони і досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПІК – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ФДКМ – Фастівський державний краєзнавчий музей, Фастів
ФОП – фізична особа-підприємець

НАШІ АВТОРИ

Артем'єв Андрій Владиславович – кандидат медичних наук, старший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Гейко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Головко Гліб Ігоревич – науковий секретар Пирятинського історико-краєзнавчого товариства.

Головко Ігор Васильович – викладач історії Пирятинського ліцею.

Деркач Юлія Василівна – наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Дяченко Тамара Миколаївна – наукова співробітниця Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького.

Калініна Євгенія Анатоліївна – завідувачка відділу масової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Капко Світлана Михайлівна – наукова співробітниця Наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Коваленко Михайло Володимирович – завідувач відділу КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Коверко Альона Володимирівна – старша наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Кондратенко Наталія Григорівна – завідувачка сектору обліку науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кулатова Ірина Миколаївна – провідна наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради».

Лугова Любов Миколаївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Малік Оксана Олександрівна – завідувачка сектору інформаційного забезпечення КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Мельникова Ірина Сергіївна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Мокляк Володимир Олександрович – заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з наукової роботи, заслужений працівник культури України.

Осадчий Євген Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України.

Прядко Олександр Олегович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору «Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав».

Рейда Роман Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

Рудковський Олександр Анатолійович – головний зберігач фондів Пирятинського краєзнавчого музею.

Сальніков Віталій Олександрович – старший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Сапєгін Сергій Васильович – викладач історії Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка, заслужений учитель України.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Супруненко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України.

Харламова Аліна Олександрівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна , наукова співробітниця Археологічного музею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Цвіркун Остап Ігорович – старший науковий співробітник Національного музею історії України, аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Чеботарьова Людмила Василівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – директор КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Шовкопляс Іван Гаврилович (1921–1997) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, заслужений діяч науки і техніки України.

Юрченко Алла Вікторівна – молодша наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

ЗМІСТ

Супруненко О. Б. *(м. Полтава).* Іван Шовкопляс — уродженець Полтавщини, археолог, історик, бібліограф (до 100-річчя з дня народження)....4
Цвіркун О. І. *(м. Київ).* Історія дослідження стоянки Добранічівка та її крем'яного комплексу 40
Лугова Л. М. *(м. Полтава).* Знахідки з Добранічівки в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 60
Мокляк В. О. *(м. Полтава).* Іван Гаврилович і Ганна Михайлівна Шовкопляси як дослідники археологічної спадщини Т. Г. Шевченка....65
Сулима О. С. *(м. Полтава).* Українські музеї у повоєнний час....73
Дяченко Т. М. *(м. Лубни).* Хранитель пам'яті Лубен (Б. С. Ванцак: друг і сподвижник І. Г. Шовкопляса) 79
Кулатова І. М. *(м. Полтава).* Група курганів біля Мгарського монастиря в Лубнах 89
Кондратенко Н. Г. *(м. Полтава).* Порятунок культурних цінностей: гончарні вироби із с. Дибинці 100
СальніковВ. О. *(м. Полтава).* Громадсько-політична еліта Полтавщини і пам'ятки археології в першій половині XIX століття 112
Головко І. В. *(м. Пирятин).* Остеологічні знахідки мамонтової фауни в середній течії р. Удаю 125
Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапєгін С. В. *(м. Київ, с-ще Опішня, с. Ковалівка Полтавського р-ну).* Чоловіче поховання 119 Шишацького могильника 130
Шерстюк В. В., Мироненко К. М., Коротя О. В. *(м. Полтава, смт Котельва).* Городище торческого типу в урочищі Високі Лазірки у Лохвиці 137
Головко Г. І., Рудковський О. А. *(м. Пирятин).* Залізна гирка у зібранні Пирятинського краєзнавчого музею....149
Харламова А. О., Калініна Є. А., Шерстюк В. В. *(мм. Харків, Полтава).* Половецька статуя з Бугаївки на Полтавщині....152
Осадчий Є. М. *(м. Суми).* «План городу Алешни» першої половини XVIII століття 161
Прядко О. О. *(м. Переяслав).* Чигирин-Дібровська фортеця XVII – XVIII ст. 171
Коваленко М. В. *(м. Полтава).* Подорожній щоденник Даніела Крмана як джерело соціальної та військової історії Полтавщини 179
Малік О. О. *(м. Полтава).* Інноваційний діджитал-продукт для популяризації та збереження археологічних пам'яток Полтавщини 189
Деркач Ю. В. *(м. Полтава).* 3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». 198

Кондратенко Т. К., Чеботарьова Л. В. *(м. Полтава).* Історія музейних предметів повертається із небуття 208
Коверко А. В. *(м. Полтава).* Люлька з Келеберди на Кременчуччині . 219
Юрченко А. В. *(м. Полтава).* Археологічні та історичні дослідження на шпальтах газети «Більшовик Полтавщини» у 1924–1925 рр. 224
Маловідома публікація І. Г. Шовкопляса з історії Лубенщини / Підготовка до друку, передмова та коментарі. **І. С. Мельникової, С. М. Капко, Т. М. Дяченко** *(м. Полтава).* 230
Список скорочень 262
Наші автори 265

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2021

Збірник наукових праць

Пам'яті І. Г. Шовкопляса
(1921–1997)

На обкладинці:

1 с. – Схематична жіноча фігурка.
Пізній палеоліт. *Буриштин.* Добранічівська стонка, біля житла 1.
Розкопки І. Г. Шовкопляса, 1953. Археологічний музей «Добранічівська стоянка»,
с. Добранічівка Яготинського району Київської (кол. Полтавської) обл.

4 с. – Свердлена полірована сокира.
Ранній бронзовий вік, пізньоямний час. *Камінь.* Поховання в кургані № 1
групи ІІ поблизу с. Новофедорівка Полтавського району.
Розкопки Б. Я. Сала та В. В. Шерстюка, 2019. Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського.

Відповідальний за випуск – **В. В. Шерстюк**.
Відп. та наук. редактор – **О. Б. Супруненко**.
Коректура – авторська.
Комп'ютерний набір – авторський.
Художник – **Т. В. Менчинська**.
Дизайн обкладинки – **Т. О. Мироненко**.
Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **О. В. Торяник**.
Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко**.

Здано в набір 18.04.2021 р. Підписано до друку 20.08.2022 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 16,05. Ум. друк. арк. 17,5.
Наклад 120 прим. 1-й запуск – 50 прим. Вид. № 282.

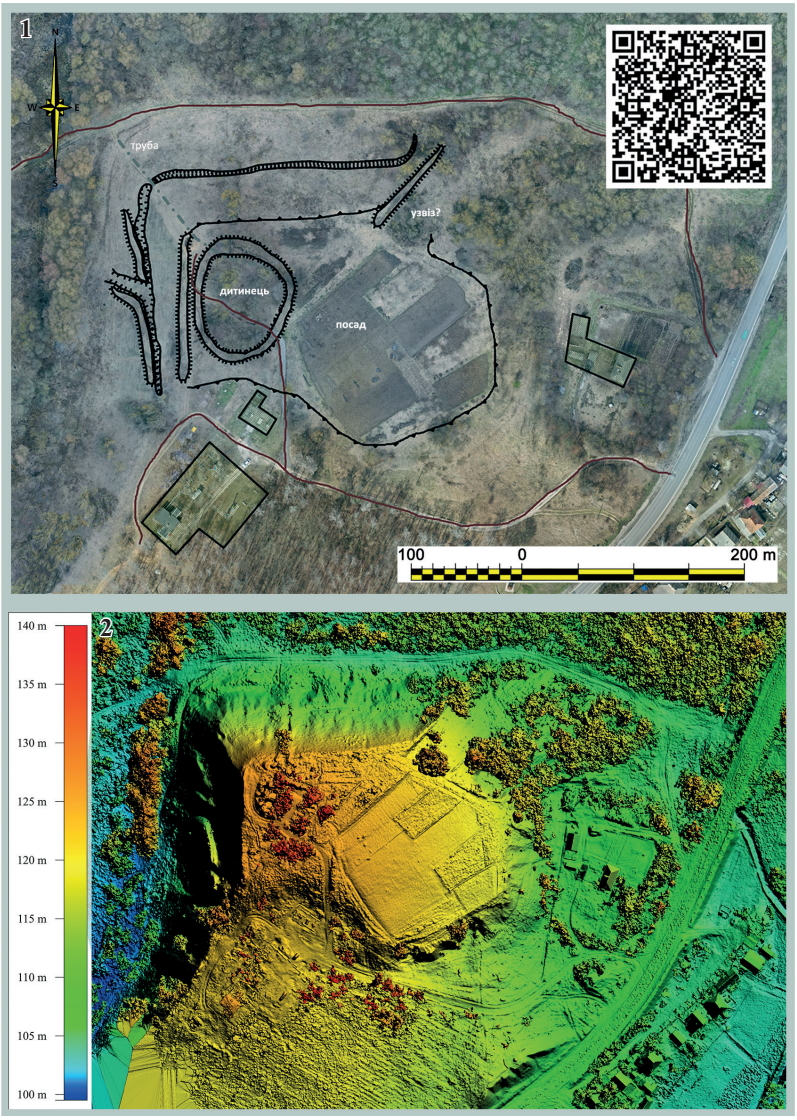
Видавець і виготовлювач: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59,
Тел.: (057) 700-37-30.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

До статті *І. М. Кулатової* **«Група курганів біля Мгарського монастиря в Лубнах».** Рис. 1. Мгарський монастир. Учасники наукової конференції, присвяної 1000-літтю міста Лубни на екскурсії біля Благовіщенської церкви. *26 травня 1988 р. Зліва направо:* О. Б. Супруненко, В. В. Коротенко, І. М. Кулатова, І. М. Гавриленко, Т. М. Рубан, В. Н. Жук, Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс, Б. С. Ванцак, Л. М. Казанська, П. Х. Білий, П. П. Охріменко.

До статті *В. В. Шерстюка, К. М. Мироненка, О. В. Короті* **«Городище торчеського типу в урочищі Високі Лазірки у Лохвиці»**. Рис. 1. Лохвиця, м., Високі Лазірки., ур. 1 – фрагмент карти Х-43-62-Б-в-3 [1978-1984] з городищем, слідами будівництв та руйнувань; 2 – городище та навколишні об'єкти на карті 1859 р. (а – городище в ур. Лазірки, б – Лохвицьке городище давньоруського та козацького часів, в – місце броду і переправи); 3 – QR-код посилання на візитівку точки на онлайн-карті ЦОДПА.

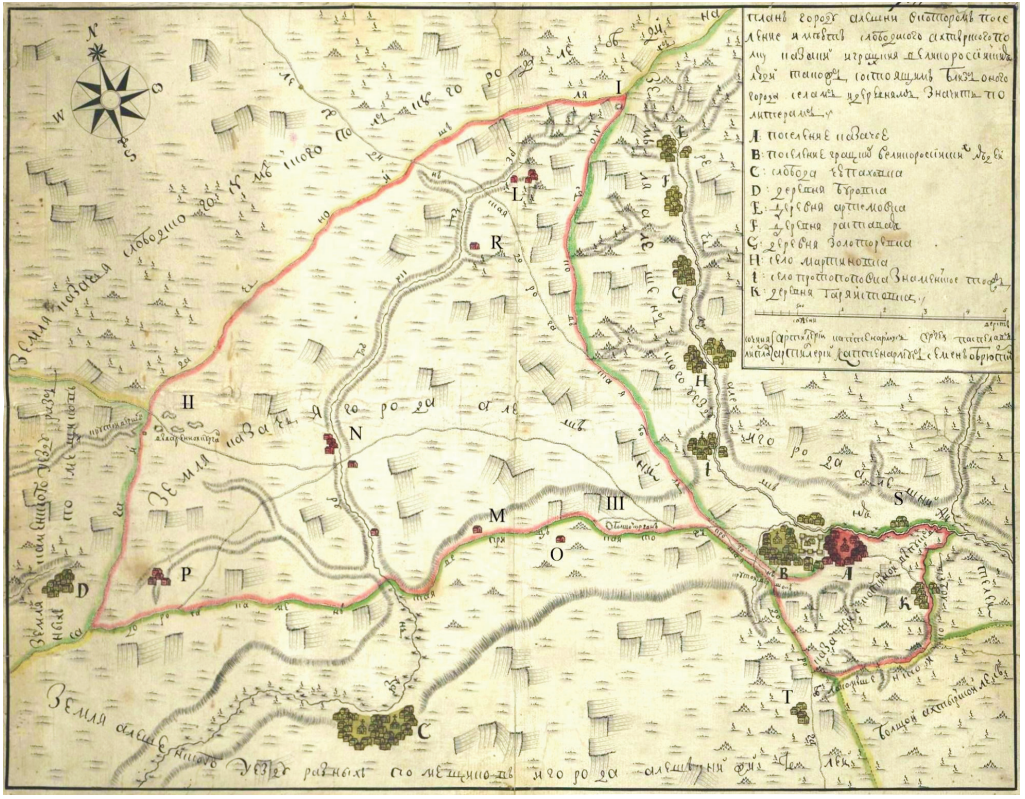
До статті *В. В. Шерстюка, К. М. Мироненка, О. В. Короті* **«Городище торчеського типу в урочищі Високі Лазірки у Лохвиці»**. Рис. 2. 1 – план городища на ортофотоплані *(зйомка 2021 р. В. Шерстюка, обробка О. Короті)*; 2 – кольорова мапа висот території городища *(обробка О. Короті)*; 3 – QR-код посилання на 3D-модель городища на сайті sketchfab.com

До статті *В. В. Шерстюка, К. М. Мироненка, О. В. Короті* **«Городище торчеського типу в урочищі Високі Лазірки у Лохвиці»**. Рис. 3. Загальні вигляди майданчика городища та навколишньої території з квадрокоптера. З північного та північно-західного боків. *Зйомки В. Шерстюка, 2021 р.*

До статті *А. О. Харламової, Є. А. Калініної, В. В. Шерстюка* **«Половецька статуя з Бугаївки на Полтавщині»**. Рис. 4. Бугаївка, с. Половецька стела. *Фото Є. Калініної.*

До статті *Є. М. Осадчого* **«План городу Алешни» першої половини XVIII століття».** Рис. 1. «План городу Алешни» першої половини XVIII ст.

До статті *О. О. Малік* **«Інноваційний діджитал-продукт для популяризації та збереження археологічних пам'яток Полтавщини»**. Рис. 1. Презентативна ілюстрація-інфографіка з наявними складовими продукту на момент його презентації. Рис. 2. Ілюстрація «Знімок з екрану з віртуальної мапи — візитівка пам'ятки з панорамою та 3D-сферою».

До статті *О. О. Малік* **«Інноваційний діджитал-продукт для популяризації та збереження археологічних пам'яток Полтавщини»**. Рис. 3. Знімок з екрану з віртуальної мапи — власний кабінет користувача в процесі збереження нового маршруту або точки. Рис. 4. Знімок з екрану з віртуальної мапи — віртуальні маршрути на мапі.

5

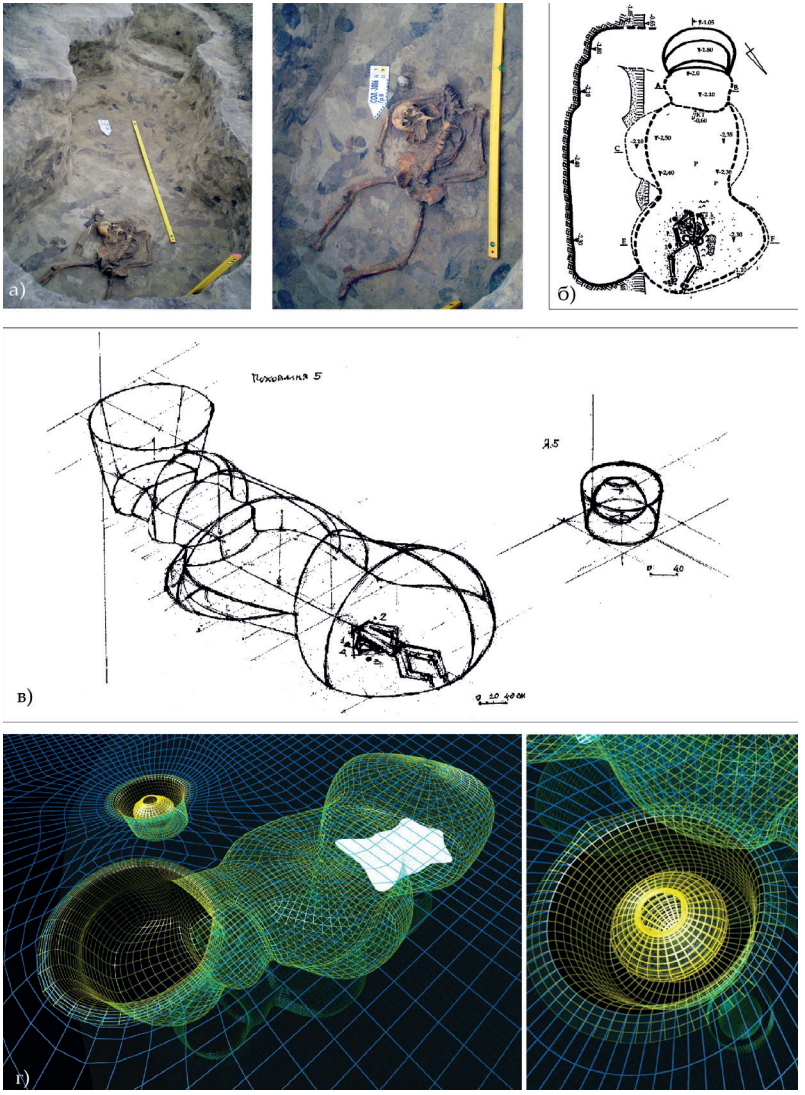
6

До статті *О. О. Малік* **«Інноваційний діджитал-продукт для популяризації та збереження археологічних пам'яток Полтавщини»**. Рис. 5. Знімок з екрану — візитівка пам’ятки з наявною документацією та літературою. Рис. 6. Презентативна ілюстрація команди і партнерів проєкту та отриманої нагороди від Українського культурного фонду і Zagoriy Foundation з QR-кодом переходу на ресурс.

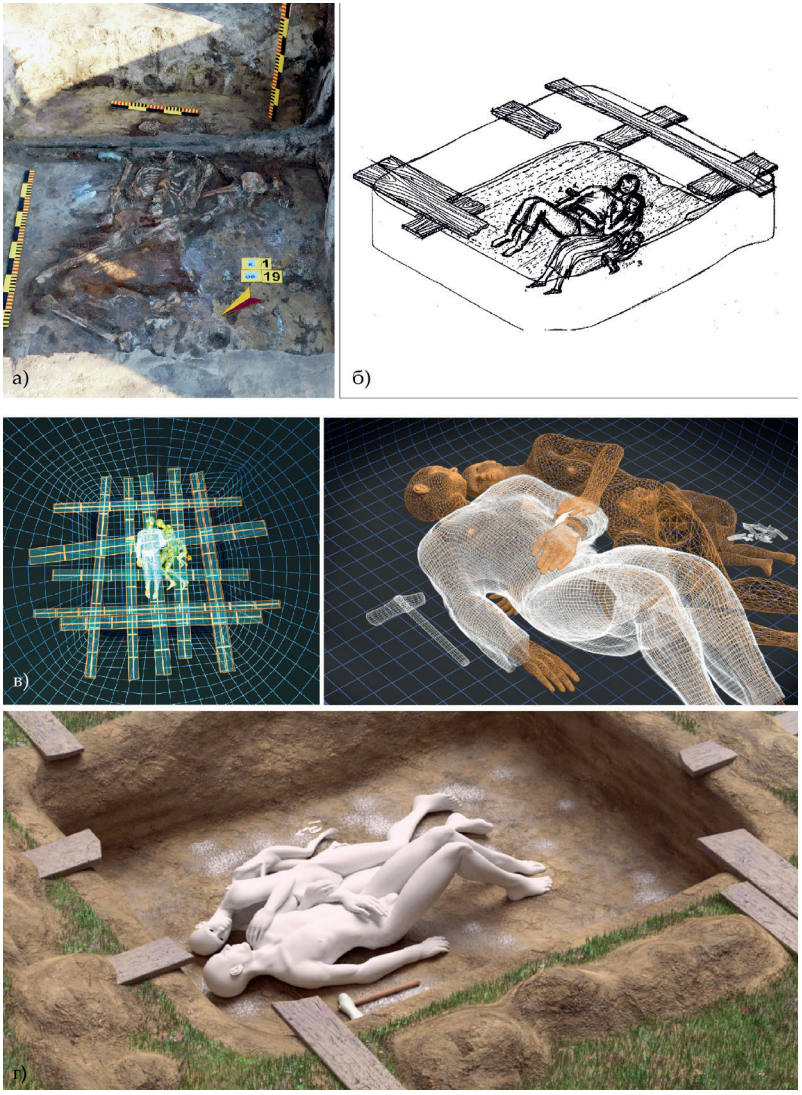
До статті *Ю. В. Деркач* **«3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»**. Рис. 1. 3D-реконструкція «Воїнського поховання». Загальний вигляд. QR-код — посилання на візитівку онлайн-карти.

До статті *Ю. В. Деркач* **«3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»**. Рис. 2. Етапи роботи над реконструкцією «Воїнського поховання» з с. Солонців. а) фото поховання часу розкопок; б) графічне зображення поховальної камери; в) підготовчий просторовий малюнок художника на початку 3D робіт; г) створення тривимірної геометричної моделі катакомби.

До статті *Ю. В. Деркач* **«3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»**. Рис. 3. 3D-реконструкція «Родового поховання». Загальні вигляди. QR-код — посилання на візитівку онлайн-карти.

До статті *Ю. В. Деркач* **«3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»**. Рис. 4. Етапи роботи над реконструкцією «Воїнського поховання». а) фото поховання під час розкопок; б) художнє графічне зображення похованих та поховальної камери в перспективі; в) створення тривимірної геометричної моделі катакомби, тіл та артефактів; г) формування тіл та навколишнього середовища.

До статті *Ю. В. Деркач* **«3D-реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини»**. Рис. 5. Знахідки з поховань та їх моделювання. а) 3D-модель горщика та його реальний прототип; б) 3D-модель кам'яної сокири; в) фотоколаж зі зображенням кам'яної сокири та намиста; г) 3D-модель разка намиста та його розміщення у похованні.

ANTIQUITIES
OF THE DNIEPER LEFT BANK REGION

9 789663 728667